

к VI.

Р. 1897 кн. II.

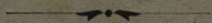
Том XVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

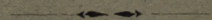
REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

I Jahrgang.

1897, II B.

Band XVI.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Веднарського.

ЗМІСТ ТОМУ XVI.

1. Гетьман Богданко, критично-історична розвідка Михайла Грушевського	с. 1—18
2. Легенди з Хітарського збірника, з початку XVIII в., подав Володимир Гнатюк	с. 1—38
3. Тарас Шевченко в останні часи свого життя (7 вересня 1859 до 26 лютого 1861 р.), критично-біографічний <u>нарис</u> Олександра Кониського	с. 1—70
4. Miscellanea: а) Перемишльські „суботники“ XVII в., под. В. Антонович; б) До родоводу Кониських, под. О. Кониський; в) Коломийка про старосту Мільбахера, под. І. Билликевич	1—6
5. Наукова хроніка — Огляд часописей за р. 1896, I, Часописи українсько-руські	с. 1—14
6. Бібліографія (рецензії й справоздання — зміст на с. 47)	с. 1—48

1. Het'man Bo šewskyj	S. 1—18
2. Legenden d mitgeth.	1—38
3. T. Ševčenko A. Kony	1—70
4. Miscellanea	1—6
5. Wissenschaft I. Ukrain	1—14
6. Bibliographi	1—48

Рік VI.

Р. 1897 кн. II.

Том XVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VI Jahrgang.

1897, II B.

Band XVI.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГЕТЬМАН БОГДАНКО.

КРИТИЧНО-ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА.

Написав · **М. Грушевський.**

I.

Початкові часи козаччини представляють все ще хаотичну купу фактів і легенд, rudem indigestamque molem, де з трудностю орієнтують ся навіть спеціальні дослідники. Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів цілком фантастичну картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито. Хоч в цілості вона розбита критикою, але її місця не заступило ще наукове, критичне, детально переведене представлення річ, і от наслідком того в сучасній історіографії цього періоду живуть поруч особи й події і дійсні, і фальшиві, і заперечені злегка, і заперечені рішучо, і з'орієнтуватись між ними, кажу, не раз тяжко ловить і спеціалістови. До таких питань, де висловлені були певні підозріння, але по тому їх не перестудієвано докладно і не представлено в властивому світлі, належить особа славного в традиції літописній гетьмана XVI в. Богданка або Федора-Богдана.

Сучасний стан його справи такий більш-менш. До вісімдесятих років ніхто, здаєть ся, виразно не виступив проти літописної традиції про нього. В давніших оглядах початкових часів козаччини Антоновича¹⁾ й Костомарова²⁾ традиційний Федір-Богдан виступав

¹⁾ Передмова до ч. III т. 1 Архива Югозападной Россіи (вид. 1863 р.) с. 37: „перші три роки пановання Баторія гетьманом козацьким був Федір Богдан, що був цілком відданий королеви, поділяв його заміри, як свідчать всі історики; за нього ж була й переведена реформа Баторія.

²⁾ Богдан Хмельницький, вид. 4, 1884 р., т. I с. 20—1: „Він (Стефан) послав, як би на знак ласки й прихильности, козацькому гетьману Федору Богданку бунчук, булаву, печать.. Федір Богданко подяковав за подарунки, але й не думав покорятись, і зараз же, без дозволу короля, пішов воювати з Турками.

в ряді гетьманів XVI в. Максимович, що тоді в ряді статей перевіряв літописну традицію, теж лишив в спокої Богданка¹⁾. Соловєв в своїм огляді козацької історії²⁾ вправді промовчав його зовсім, але він не писав докладної історії козащини. Важнійше було, що Куліш в своїм першому томі Історії возсоединення, виданім в 1874 р.; теж не згадав нічого про літописного Богданка, хоч кілька разів говорив про Богдана Ружинського. В першому томі „Исторических пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, що вийшов в тім же році, про Богдана Ружинського переказують літописні оповідання за Богданка. Дперва в 1882 р. небіжчик Новицький в розвідці про кн. Ружинських, виставив догадку, що сей Богданко, або Богдан Ружинський, є одна особа з кн. Михайлом Ружинським³⁾, а слідом — в 1883 р. проф. Антонович в своїй замітці про Дмитра Барабаша, характеризуючи козацьку традицію історичну, признав Федора - Богданка особою, що ніколи не істновала.⁴⁾ Після сього справа Богданка не була докладно розслідженою. Федір-Богдан зістав ся в новім виданню Костомарова, що вийшло в 1884 р.; в новій книзі Куліша (Отпаденіє Малороссіи) Богданка знову не згадано; Д. Еварницький в своїй „Історії запорожських козаків“ (т. II. 1895) оповідає про Богдана Ружинського, сполучаючи відомости про нього з літописними переказами про Богданка і не застановляючись докладнійше над висловленими в сій справі непевностями⁵⁾.

Таким способом зістаєть ся неясним, що в літописній традиції треба викинути й змінити, й що належить прийняти до науки як певний факт. Ми почнемо з перегляду самої традиції літописної, її наростків і модифікацій. Перегляд сей може бути цікавим не лише що до самого Богданка, а й для історії сїєї традиції взагалі.

II.

Перші звістки про Богданка в козачій традиції ми стрічаємо в 1-ій чверті XVIII в. Правда, про нього говорить звістний лист

¹⁾ Собрание сочиненій т. I (Историческія письма о козакахъ приднѣпровскихъ) с. 300.

²⁾ Історія Росії т. VII гл. I (по вид. 1894 р. с. 367—8).

³⁾ Історія возсоединенія Руси т. I с. 86, 110.

⁴⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I с. 166—7.

⁵⁾ Київська Старина 1882. IV с. 82.

⁶⁾ Київська Старина 1883. V: „і на решті особи, що ніколи не істновали, як прославлений Федір-Богдан“.

⁷⁾ Історія запорожськихъ козаковъ II с. 42—3.

Сїрка до турецького султана з 1675 р., наведений у Величка, але сей лист, на нашу думку, представляє з себе фальсифікат XVIII в.: се ясно зраджує мова його й самий зміст. Поки що час написання сього листу годї нам докладнїйше означити, лише констатуємо, що найранїйші звїстки про Богданка в перехованїй до нас козацькій лїтописній традицїї — то оповідання Грабянки (писане перед 1710 р.) і листа Сїрка (перед 1720 р.). Оповідання обох про Богданка дуже коротке і подібне: Грабянка каже, що після татарського нападу 1575 р.

„Вскорѣ козаки воздали имъ и за сіе, егда вшедше за Перекопъ зъ вожемъ своимъ Богданкомъ, такожде огнемъ и мечемъ повоеваша“ (с. 21).

В листі Сїрка:

„По немъ (Кішці), року 1575, Богданко зъ козаками Кривмъ воевалъ и плундровалъ“ (Величко II с. 380).

Сї відомости, безпосередно чи посередно (через яку небудь руську компіляцію XVII в., яких було чимало), мають своє джерело, певно, в Хронїці Бельского, взагалі найпопулярнїйшим з поміж писань, що згадують про похід Богданка; се знати з того, що з них лише Бельский називає Богдана здрібнїлим іменем Богданка, тим часом як в иньших називаєть ся він Богданом Ружинським, а й саме його оповідання досить близьке до Грабянки:

„Але козаки тим часом теж не дармували і продершись за перекоп з воджем своїм Богданком (що потім під Асемгородком згинув), великі шкоди Татарам наробили і также брали, палили і нікого не живили, навіть дітей малих на палї вбивали; але того не стало за наше“ (вид. Туровского с. 1367).

Грабянка, як ми бачили, теж звязує похід Богданка з нападом татарським; оповідання в листі Сїрка може бути простим скороченням ширшого оповідання, і обоє звуть його Богданком.

Оповідання Грабянки про Богданка увійшло, разом з иньшим, до „Краткого описанія Малороссїи“, уложеного десь в 30-их рр. XVIII в.¹⁾:

1574. Послѣ былъ гетманъ Богданко. Сей повоевалъ Крымъ²⁾.

Як відомо, се Описаніє послужило потім основою до видань Рубана і Шерера³⁾; з ньогож користали дві компіляції, опубліко-

¹⁾ Лїтопись Самовидца, вид. 1878 р, передмова с. 3—7.

²⁾ Лїтопись Самовидца с. 214.

³⁾ Лїтопись Самовидца, передмова с. 6—8.

вані доперва в наші часи — се літопись видана М. Білозерським в 1856 р.¹⁾ та Літопись т. зв. Лизогубівська, видана проф. Антоновичом²⁾.

При сих переходах з одної компіляції до другої до оповідання про Богданка само собою приросло де що.

Вже у Грабянки за оповіданням про похід Богданка іде оповідання про реформу Баторія і спустошення козаками Трапезунта і Синопа, але він нічим не натякає за звязок сих подій з Богданком:

А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшей еще строй учинени (наступає оповідання про реформу).

И сим (удержаннем зі скарбу) козаки бяху надолзь доволни и многія брани имѣяху съ Татари на земли, а съ Турки на мору, обаче всегда побѣждаху ихъ. Въ то время Азію козаки нападше (оповідання про спустошення Малої Азії).

Взагалі Грабянка ще не має заміру дати якийсь ряд гетьманів без перерви і до них попривязувати всі події, зібрані з різних джерел. Але ся ідея проявляєть ся вже в „Краткому Описанію Малороссіи“. Тим способом механічно скуплені у Грабянки і звідти перейняті події виглядають в „Описанію“ вже нїби фактами з діяльності Богданка, хоч на се укладчик компіляції з свого боку нічим не вказує.

Реформа Баторія органічно зростаєть ся з іменем Богданка доперва під пером Мілера: в своїй студії „О малороссійскомъ народѣ и о Запорожцахъ“, виданій з його паперів Бодяньским³⁾, він пише:

„Козаки выбрали собі на його (Сверчовского) місце вождем князя Богдана Рожинського, і його можна уважати першим гетьманом українським (малороссійськимъ), бо король Стефан Баторій надав за його (гетьманства) в р. 1576 повний військовий устрій козакам. Тоді їх поділено на полки й сотні, куди записано козаків, що були в дійсній службі. Король надав їх вождєви і звичайні в Польщі гетьманські клейноти. Не вважаючи ані на значність княжого рода ані на честь, показану йому королем, козаки називали його не инакше, як Богданком, без додатку княжого назвища Рожинських, на знак цілковитої рівности, якої вони від початку ста-

¹⁾ Южнорусскія лѣтописи с. 54 (Краткое лѣтоизобразительное описаніе).

²⁾ Сборникъ лѣтописей с. 4 (Лѣтописецъ или описаніе краткое), див. предмову с. 1—3.

³⁾ Чтенія общества исторіи и древностей (московського) річн. II т. III і осібно: Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера с. 4.

рали ся пильновати“ (наступають деякі звістки що до устрою козацького).

Правдоподібно з того ж джерела, від Мілера, що постачав нераз різні материяли Бішінгу¹⁾, перейшли сі факти в такім звязку до Бішінгової російської історії. Самої сієї книжки я досі, не вважаючи на свої заходи, не міг бачити і сю відомість беру з Симоновського, він пише:

„Перший козацький гетьман (по нововиданій і видрукованій в Гамбургу, 1763 року, німецькою мовою, історії про державу російську доктора Бішінга) був князь Богдан Рожинський, і йому король Стефан надав в вічне і дідичне володінне місто Терехтемирів“ (іде дальше оповідання за устрій козацький).

З Бюшінга взяв, як бачимо, се оповідання Симоновський в своє „Краткое описаніе“, уложене в 1765 р.; у нього увага скуплена на реформі, і ні про що инше нема мови²⁾. За Мілером і Симоновським пішов цілковито і Бантиш Каменський в першім виданню своєї історії³⁾.

Другий епізод — похід на Малу Азію зростаєть ся з Богданком вже під пером автора історії Русів, але про неї потім.

Поза сими наростками, що витекали з непорозуміння, дальше розширення оповідання про Богданка бачимо в „Собраніі Историческомъу“ Лукомського, уложенім в р. 1770: тут вперше приходить звістка Бельского вповні, але автор при тім не зрозумів згадки про Аслангородок:

„Тогожъ 1575 года козаки Татарамъ тую на Подоліи ними учиненую обиду отмстили. Ходили они съ гетманомъ своимъ Богданкомъ за Перекопъ, и въ Кримъ впадши, многіе шкоди Татарамъ подѣлали, Кримъ разорили, жилия ихъ сожигали, Татаръ, женъ и дѣтей ихъ, не щадя, кого ни попадали, всѣхъ мертвили, токмо гетмана своего Богданка, которій подъ Асламъ-городкомъ убитъ, потеряли; однако сами съ великою добычею возвратились въ Украину благополучно“⁴⁾.

Лукомський при тім цитує: „Гваггинъ о Полшѣ, кн. 1 ч. 2“, але у Гваніні оповідання сього не має (він кінчить війною Івоні і смертю короля); так само покликують ся Лукомський на Гваніву, оповідаючи перед тим про напад татарський, що у Бельского власно

○ 1) Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I с. 129.

2) Браткое описаніе о козацкомъ малор. народѣ с. 8.

3) Исторія Малой Россіи ч. I, передмова с. 17 (вид. перше).

4) Лѣтопись Самовидца с. 349.

кінчить ся оповіданням про похід Богданка, і від його імені наводять гадки Бельського про організацію козацтва, висловлені перед оповіданням про той напад¹⁾. Правдоподібно, Лукомський черпав з якоїсь компіляції, що покликувалась між иньшим на Гванїні, й хибно то все з Бельського переніс на Гванїні.

Досі ми могли слїдити лише дуже повільне наростання легенди про Богданка. За те маємо великий скок відразу в славній „Історії Русів“. Наш епізод може бути цікавою ілюстрацією творчости її автора взагалі. Він орудує для Богданка тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за помочню фантазії пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен.

Передовсім він поправляє хронологію; умістивши похід Сверчовського на Волощину під р. 1575, він кладе вибір на його місце полковника Богданка, що виступає вже під іменем Федора Богдана, на р. 1576, а похід отже відсовує на 1577 р.; він поясняє сей похід приказом Батория і прикрашує рядом подробиць: з дороги Богдан виправляє есаула Нечая на човнах на приморські міста кримські, сам він коло Кинбурна має битву, описану автором дуже детально (дорогою при тім Богданко іде цілком фантастичною), наступає штурм Перекопа і Кафи і угода з Татарами, а фіналом служить напад морський на Синоп і Трапезунт. Не задовольнившись тим, автор сей напад на малу Азію повторяє в друге, але в формах цілком фантастичних: Баторий поручає Богдану зробити диверсію, і той іде чорноморськими степами на Кавказ, звідти в Малу Азію, нищить по дорозі турецькі осади (між ними передмістя Синопа і Трапезунта), аж до Скутари, переходить на європейський берег і вертаєть ся через Болгарію й Волощину, примушавши Турків залишити свій похід на Сербію.²⁾ По сїм наступає реформа Батория, розказана таким самим способом, наведено грамоту Батория (розумієть ся — фальшиву) з 19/IV 1579 р. на вільности козацькі, де король згадує за недавні послуги „вѣрного гетьмана нашого руского Богдана“, і на тім історія Богданка кінчить ся: „по смерті гетьмана Богдана, що трапила ся скоро по його походах, 1579 р. вибрано гетьманом з полковників Павла Підкову“.³⁾

Таким чином з лабораторії автора „Історії Русів“ Богданко вийшов в цілком фантастичнім видї, й можна цілком згодитись з проф.

¹⁾ Порівняти Лукомського с. 348—9 і Бельського с. 1358—9 і 1365—7.

²⁾ Історія Русовъ с. 24—26.

³⁾ Ibid. с. 29.

Антоновичом, що такий Федір-Богдан, якого ми бачимо в „Історії Русів“, в дійсности ніколи не існував.

З тим всім одначе він продержавсь досить довго в історичній літературі українській; не кажучи вже, що Маркевич повторив цілком оповідання Історії Русів, додавши ніби до часів Богданових (хоч не згадує виразно за нього) ще участь козаків в походах на землі московські¹⁾, а Скальковский скористав з нього для історії Січи, — як ми бачили, відгомони сього традиційного Богданка заховались ще були у Костомарова, Антоновича, а напр. в популярній історії козацчини Марковина²⁾ — „історія“ Федора-Богдана з Історії Русів повторила ся ще раз en toutes lettres.

III.

Переїдїм тепер до справжнього Богданка; відомости про нього знаходимо в кількох сучасних джерелах, документальних і літературних. Переглянемо їх тепер.

Найранійшу звістку знаходимо ми в книжцї Папроцкого: Panosza, що видрукована р. 1575, значить писана ще до похода на Крим, що головно прославив Богдана³⁾. Тут в реєстрі подільських панів⁴⁾ виступає й він:

Bogdan Książ Rożański, Hetman Nizowych kozakow s swoją rotą.

Ten wzgardziwszy bogactwa sławę wmiłował,
Bronić mężnie tych granic wmyśl swoy zgotował.
Mitridates krol Rzymski snadz Rycerza tego,
Zostawił nam potomkiem na pohança złego.

¹⁾ Історія Малоросії I. с. 56—65.

²⁾ Очерк історії запорожського козацества, 1878 с. 38—40.

³⁾ Повний титул цієї рідкої книжки (списаний для мене ласкаво д. М. Білишевським з примірника варшавської бібліотеки ординації Красінських) звучить так:

Panosza. | Tho iest Wyśławienie | panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich z męstwą z obyczaiow y z inszych spraw poczeiwych ktoremi oni porownali z onymi Greckimi y Trojanskimi mężmi także thez mądrimi Rzymskimi y inszych państw rozmaitych Ricerzmi, z Oratory y Philozophy, osiń wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I masz thez Krole Polskie zmarłe, Woiewody Wołoskie sąsiady przyległe, insze krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmany ich sprawne, z rozmaitemi sprawami ich, krotce opisane. Z drukarniej Macieia Wirzbiety, 1575.

⁴⁾ На стороні Сс 2 по пагінації примірника бібл. Красінських (привіряник занадто обтягий і стратив свою початкову пагінацію).

Opuściwszy doczesne te zyiemskie roskoszy,
 Od których go y nedza y głód nie odpłoszy,
 Stoi iako mężny Lew wzniowszy rękę parawą,
 Pragnąc aby s poganą miał biesiadę krwawą.

Що тут іде мова не про ниньшого Рожинського, а власне про Богдана, не підлягає найменшому сумніву з огляду на те, що власно події Богдана інтересували Папроцького найбільше, і ним він з всіх Рожинських головню займав ся в своїх ниньших виданнях, як зараз побачимо.

Про похід Богдана на Татар 1575 р. ми знаходимо передовсім звістку у Горецького в його „Описи війни Івонї“; історію сю написав Горецький, як сам каже в присвяті, за Бартошом Папроцьким¹⁾, але сього писання Папроцького ми не маємо. Праця Горецького видрукована була Гуркою р. 1578, значить написана була по горячим слідам події; на закінченню її, оповівши про напад татарський в жовтні 1575 р., він каже:

Коли Татари з в'язнями прибули до Волощини, дніпровські козаки, люде відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського (Rosiencki) напали на землю Татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, ниньшим видирали очі, дітей розбивали, а давніх невільників визволяли²⁾.

Коротше переказано сей факт у Бельського; оповідання його навели сьмо вище; у нього напад татарський датовано 8 вересня і напад козацький положено на самий час (tym czasem) нападу татарського³⁾. З того всього виходить, що козацький похід став ся з кінцем р. 1575⁴⁾.

¹⁾ Передмова в виданню Сирокомлі — *Dziejopisowie krajowi* р. 3.

²⁾ *Dziejopisowie krajowi* р. 44 — теж в російськiм перекладі п. Мельник в Мемуарах до історії України I с. 136.

³⁾ Bielski р. 1367.

⁴⁾ Може час його можна буде ще докладнiйше означити на основі відомости Ожельского: послі руських земель прибувши 8/XI 1575 р. на сойм варшавський, нарікали на своє нещастя й жадали помочи від иньших земель, при тім повідомляли, що „шляхта руська й подільська збройно рушила на границю, щоб покарати нелюдського ворога“ — *Orzelskiego Bezkrolewia ksiąg ośmiego*, переклад Спасовича II с. 180. З певною правдоподібністю можна гадати, що се виступлення шляхти на пімсту Татарам стоїть в звязку з походом Рожинського (а може навіть се йде мова про той самий похід); в такiм разі можна було б означити його кінцем жовтня. Але се лише можливе.

До сього татарського нападу прив'язується епізод з особистого життя Богдана: неволя його жінки. Ожельський, оповідаючи про сей напад, каже :

„Багато шляхти взято в неволю, з них найзначніша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смельовського, суді буського, і його ж донька, дівчина чудесної краси: її забрав один з вождів татарських“¹⁾.

Князів Рожинських було тоді кілька, отже оповідання Ожельського само по собі ще не належить до Богдана. Але з тим оповіданням зв'язується дума народня про неволю гетьманової жінки :

Ой Богдане, запорозський гетьмане!

Да чому ж ти в чорнім ходиш, да в чорнів оксамиті?

— Гей, були ж в мене гості Татарове :

Одну ніч ночували: стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли²⁾.

До згадки про чорне оксамитне убрання Богдана наводять звістку тогож Ожельського, що на варшавський сойм (8 падолиста 1575 р.) послали руські приїхали „знуждені на твари, в жалібній одежі“ (с. 180)³⁾.

Пунктів стичних так справді багато, що само просить ся — зв'язати Богдана думи з Богданом Рожинським; але при тім є й деякі труднощі. Заховання подій приватного життя в народній пам'яті трапляється дуже рідко в формі так докладній; до того належність оповідання про жінку кн. Рожинського до Богдана має теж труднощі: колиб Богдан так страшно помстив ся над Татарами, трудно, щоб не згадано було про се і в оповіданні про неволю його жінки і в оповіданні про його похід. Тож згадану належність можемо назвати лише можливою.

Безпосередно по тому між відомостями про Богдана Рожинського хронологічно наступає звістка з реляції Ржевського 1576 р. :

„Приїхав до царя кримського з Дніпра козак з відомостями: на Дніпро прислав московський цар до старшого (къ головѣ), князя Богдана Рожинського, і до всіх козаків дніпровських з великою

¹⁾ Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro, вид. Спасовича II с. 176.

²⁾ Историческія пѣсни Антоновича і Драгоманова I с. 163—4.

³⁾ Са гадка про думу висловлена вперше Кулішом — Перший період козацтва, Правда 1868 р. с. 166, див. також Историчні пѣсні Антоновича і Драгоманова с. 167, Куліш История возсоединенія I с. 86, Еварицький История II с. 42.

своєю ласкою (себ то дарунками) і переказав їм: як що вам треба на підмогу козаків, то я вам пришлю їх, скільки треба, і салітри пришлю, і запасу всякого, а ви маєте йти доконче весною на кримські улуси і до Козлова. Старший і козаки піднялись цареві сильно служити і дуже зраділи з ласки царської¹⁾

Дуже можливо, що в звязку з тим закликом московським до походу на Крим і що важнійше — з тією обіцянкою всякої помочи й запасу — стояв новий похід Рожинського на Татар.

Найстаршу відомість про нього маємо знов у Папроцького. В оповіданню своїм про житє Самуеля Зборовського між козаками він описує напад його на Аслангородок і з тієї нагоди згадує про напад Рожинського:

„Хтів доконати того Зборовский, що перед ним пробував був перед кількома літами князь Рожинський (Rożeński), добуваючи того замку, аби його зруйновати, і вже був того доказав, але підкладаючи порох під замок, необережно став на небезпечнім місці і пропав нещасливо“²⁾.

Бельский, як вже ми бачили, згадує за новий похід Богдана побіжно, при оповіданню про перший похід, без всяких подробиць і якого небудь хронологічного означення³⁾.

Час сього похода можна означити лише з певним приближенням: Папроцький своє оповідання про Зборовського писав деє при кінці 1583 р. або на початку 1584, похід Богданка був „перед кількома літами“, як здатись на се означення — значить р. 1580 або раньше, але не ранійше 1576 р., себ то в р. 1577—1580. Коли візьмем під увагу, що в актах Батория що до козаків з 1578—90 р. за Богдана нема згадки, то се може дати певну (хоч і негатиwну лише) причину смерть його припускати скорше близькою до 1577, ніж до 1580 р.

Тим вичерпують ся автентичні відомости про Богданка. Зістають ся ще дві події, що приросли до його особи, як ми бачили, в розвитку літописної козацької традиції: се реформа Батория і морський похід на Малу Азию.

¹⁾ Уривок з „списка“ Ржевского надруковано в т. VII історії Соловєва, вид. 1894 р. с. 368. На жаль не знаємо близької дати цієї реляції.

²⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 109: Chcąc pokazać to Zborowski, o co się też kuśił przed nim kniaź Rożeński przed kilkim lat, staraiąc się o on zamek aby go był mógł zbурzyć, iakożby był tego iuż dokazał, tylko prze nieopatrzność gdy podsadził pod zamek prochy, na złym mieyscu sam stanął, potym mizernie zginął.

³⁾ Bielski p. 1367.

Що до першої, то тут не місце про неї розводитись. Такої реформи, як оповідає традиція, за Баторія ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звістних по часті з документів самих, по часті з пізнійших про них згадок; належали вони, певне, до різних років і деякі, дійсно, могли припадати на ті роки, коли старшим козацьким був Богданко. Чи був він в тій ролі признаний польським урядом — иньша справа; в звістних нам листах Баторія в справі козацькій Богданко не виступає, і звязувати як небудь його імени з тими розпорядженнями ми не маємо причини.

Що до другої події, то взагалі в XVI в. ми не бачимо, щоб козацькі напади сягали так далеко, як то оповідає Грабянка:

„В то время Азію козаки нападше на тысячу миль повоеваша и Трапезонтъ взяша и изсѣкоша, Синопъ до основанія опровергоша и подѣ Константинополемъ многія взяша користи“ (с. 22).

І документи з тих років, і оповідання сучасників, що згадують про труднощі, які мало з козаками правительство польське, за щось подібне у козаків кажуть; вони оповідають лише про на напади в сусідстві: Волощину, Очаків, Тегиню, Крим; якийсь більший напад певно не був би промовчаним. Для того всього оповідання Грабянки мусимо уважати перенесенням в XVI вік памяти про козацькі напади XVII в., напр. про походи — 1614 р. на Синоп, 1615 — в околиці Константинополя, 1616 — на Трапезунт, сполучені тут в одну картину, (і то в побільшених розмірах — спустошення на 1000 миль)¹⁾.

IV.

Папроцький, оповідаючи за рід Богдана, каже:

„Був князь Михайло, а в нього були сї сини: Кирик, що часто бував в бою з поганцями, багато й відважно з ними бив ся, як то потім з історії покажеть ся. Богдан, що був гетьманом низових козаків, брат його, муж великого серця, про нього читав еси під гербом Яструбець, при Самуелю Зборовскім²⁾). Миколай, третій, также муж славний; про нього на різних місцях і тут і потім в історії будеш читати“.³⁾

¹⁾ З повійших праць наукових сей морський похід Богданка приймаєть ся напр. у Еварицкогo Історія зап. козаків II с. 42.

²⁾ Наведено у нас вище.

³⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 652: Był kniaź Micháyło, ktorego byli ci synowie:

Ся генеальогія, уложена близьким сучасником, показуєть ся одначе хибною. З сучасних актів правних виходить, що Кирик і Миколай були синами не Михайла, а Остапа Рожинського, і мали брата Михайла¹⁾. Всі вони — і батько Остап, і три сини його — Кирик, Миколай і Михайло були живі під час, коли Папроцький друкував свої „Герби“²⁾, і коли він давав їм в батьки якогось кн. Михайла, то мав на думці, мабуть, не Михайла Остаповича, а якогось з старших Михайлів — може Михайла Івановича, брата Остапового і стрія Кирика і Миколая, може ще одного Михайла (одні уважають його Федоровичом, а інші Абрамовичом), а може навіть Остапового діда — теж Михайла Івановича, що вмер ще в першій чверті в. XVI.

Генеальогія князів Рожинських звернула на себе спеціальну увагу дослідників³⁾ і розсліджена дуже старанно, одначе деякі пункти все ще зістають ся в ній неясними; так не знаємо, до якого з кількох Михайлів Рожинських належать відомости про гетьмана Михайла Р. з р. 1585 і дальших — до Михайла Остаповича чи його стрія — Михайла Івановича; не знаємо, коли вмер Михайло Іванович; для того не можемо розгадати і того, якого Михайла розумів в згаданім тексті Папроцький і чи міг він Михайла Остаповича просто забути, вчисляючи синів Остапа (як що не він був старшим козацьким — значить особою Папроцькому звісною) чи помішав з Миколоєм, назвавши сього „мужом великого серця“, як мішають

Kierk, który często z Pogány w potrzebie bywał, wiele a mężnie z nimi czyniwał, coć potym się w historyey vkaże znacznie.

Bogdan, który był hetmānem Nizowych kozakow. brat iego, mąż serca wielkiego, o którymś czytał pod Jąstrębcem przy Sāmuelu Zborowskiem.

Mikołay, trzeci Mąż także sławny, o którym na różnych miejscach, y tu, y napotym w historyey czytać będziesz.

¹⁾ Опись книги київського архива N 8 f. 157 (скарга Кирика Остаповича, ст. 159, 221), f. 227 (скарга на Михайла Остаповича), кн. 9 f. 24 (скарга на Миколу Остаповича, cf. N 8 f. 328).

²⁾ Остап ще живий в році 1586 (Опись кн. N 8 f. 174), Кирик вмер р. 1599 — (Zródła dziejowe т. XXI р. 44, Wolff Kniaziewie litewsko-ruscy р. 418), Михайло з повним іменем своїм виступає р. 1587 (Опись N 8 f. 227), Микола вмер р. 1592 — див. Wolff Kniaziewie litewsko-ruscy с. 417 (цитати з Литовської Метрики).

³⁾ Максимович присвятив їй розділ в своїх „Письмах про козаків наддніпринських“ (Собрание соч. I с. 299), Новицький — спеціальну монографію: „Князья Ружинские“ в Київській Старині 1882, IV; Едв. Руліковський застановляв ся над нею в своїх статях про Ружин і Павлоч в Słownik'u Geograficzn'im, нарешті Воневський (Poczet rodów w. ks. Litewskiego, 1887) і особливо Вольф (Kniaziewie litewsko-ruscy 1895) присвятили їм досить просторі розділи в своїх генеальогічних працях.

і пізнійші письменники: напр. Руліковський в своїй статі про Паволоч, в *Słownik'u geograficzn'im*¹⁾.

Иньшу похибку припустив, як вже згадував я, Новицький в своїй спеціальній монографії про Рожинських. Уважаючи на те, що Богдан ніде в документах сучасних не згадується, він виставив догадку — чи Богдан не одна особа з Михайлом, гетьманом 1585 р. (Новицький цього гетьмана уважав Михайлом Остаповичом). Він виходив з того факта, що в актах 80-х рр. де так багато звісток про інших Рожинських, нема нічого про Богдана, а також з відомости Папроцкого: прийнявши Богдана-гетьмана за одну особу з гетьманом Михайлом, об'яснили б собі, чому Папроцкий цього останнього упустив.

Розуміється, таке припущення можливо б було, як би ми не знали, що в р. 1585 і дальших, коли виступає той гетьман Михайло Рожинський, Богдана вже на світі не було (Новицький не знав цього); такої помилки у Папроцкого (бо на його оповіданню про смерть Богдана під Аслан-Керменом сей факт опирається) припустити не можливо. Значить, безперечно — Богдан і гетьман Михайло дві різні особи. Щож до браку відомостей про Богдана в документах, то се поясняється досить легко: документи про Рожинських виступають в значнім числі головнo в житомирських іродських актах, а ті починаються доперва з кінцем р. 1582, коли Богдана не було на світі, та й то документальні звістки про Рожинських стають частійшими властиво доперва з другої половини 80-их років.

Родинних відносин Богдана — чий він був син — документальні відомости не подають, маємо — як найранішню — звістку Папроцкого, що в сій часті своїй, як ми бачили, хибна. Заходить про Богдана питання — чи він дійсно був братом рідним Кирика Остаповича, і Папроцкий помилився в імені його батька, як і для інших Остаповичів, — чи він дійсно був сином котрогось Михайла Рожинського (Михайла Івановича або другого Михайла) і стрієчним а не рідним братом Кирика і Миколая? Розв'язати се питання можна було б на основі документів або якоїсь звістки, незалежної від Папроцкого²⁾. Д. Е. Руліковський в статі про Паволоч покликається на

¹⁾ *Słownik geograficzny* VII р. 917: *Miś (Mikołaj czy Michał)*; в статі про Ружин (ib. X с. 48) він однак в гетьмані Михайлі бачить Михайла Івановича.

²⁾ З тої причини не можуть мати тут значіння напр. звістки Окольного і Несецького; останній, не мудруючи лукаво, іде за Папроцким, а за пригоду Богдана під Аслан-Керменом довідується з *Paszkowski Dzieje tatarskie*, і для того не знає

якусь „рукописну генеальогію“, де Богдан, Миколай і Кирик виступають синами Остапа¹⁾; на жаль одначе, автор при тім зовсім не поясняє, що то за рукописна генеальогія і яку може вона мати вартість. Се тим більше цікаво знати, що таку саму генеальогічну схему маємо ми в генеальогічних таблицях Яблоновського: тут на таблиці Рожинських (табл. LXXIX) Остап має синів Кирика, Богдана і Миколая²⁾. Можливо наприклад, що рукописна генеальогія Руліковського стоїть в залежності від генеальогії Яблоновського, а ся — знов можливо — представляє з себе випадкову похибку або комбінацію укладчика.

Тож хоч наведені нами отсі всі відомости промовляють за думкою, що Богдан був рідним братом Кирика і Миколая і сином Остапа³⁾, і в певній мірі потверджують її, але цілковито розв'язати питання ще не можуть.

V.

Наша критична робота коло Богданка скінчена. Оглянемо ся тепер ще на сю фігуру історичну.

навіть, до котрого з Рожинських се належить. Оповідання Окольного виглядає дуже спокусливо, але се лише риторичні ампліфікації звісток Папроцького; наведу його оповідання (*Orbis Polonus* t. II, вид. 1641): *Michael Rozynski bello stratagematibus et victoriis de Tartaris et Moschis clarus, hos filios qui testes virtutis fortitudinisque suae virenti imitatione forent reliquit. Kirikum seu Cyrillum, qui omnes Tartarorum machinationes dum mente terra et modo computavit, nullum quoque congressum sine strage hostium numeravit. Clarus igitur victoriis a Serenissimis Regibus, campis, pascuis, terra et fructibus, vbi nunc Kotelnia evecta perseverat aeviternae privilegio et constitutione donatus fuit. Bogdanum, hic a mamilla ad expugnandas insidias Tartarorum educatus a Marte et Pallade, nunquam ex campis desertis atque Scythiarum vsui accomodis descendit, ino Kosacorum agmen deducendo, quouis loco et tempore illos appugnavit expugnauitque. Quapropter consensu regio Kosacorum Zaporowsciorum caput, et administrator pro Regno institutus creatusque fuit. Nicolaum, qui maiorum firmatus consuetudine et acri hostium victoria, eo disposuit animum, fortunam et vires, ut gladio intincto in sanguine hostili elaboratam antecessorum gloriam, posteritati in campis Tartaricis demonstraret speculandam. O quam iucundum Patriae est et perutile, dum parentes nobiliter et generosae progeniti, iis artibus liberos disponunt et instruunt, quibus honestum, gloria et Reipub. commodum ampliaretur et suscrescat.*

¹⁾ *Słownik geograficzny* VII: według rękopismienego rodowodu miał on (Остап) trzech synów: Bohdana, Mikołaja i Kiryka.

²⁾ *Tabulae Jablonovianae* (вид. 1748 р.); за те на табл. X (потомки Гедимины) Богдан (*Bochdanus dux Cosacorum*) виступає дідом Остапа і прадідом Кирика.

³⁾ Такої думки й найновіший дослідник — д. Вольф, але й він висловляє її обережно (покликаючись на *Słownik Geograficzny* i *Tabulae Jablonovianae*) — *podobno syn Ostafieja* — *Kniaziowie litewsko-ruscy* p. 417.

Його діяльність належить до початкових часів козаччини, коли вона не представляла ще сили грізної для самої Річі посполитої й її шляхетського устрою, коли вона ще не закрасилась виразно соціально-політичною, анти-польською й антишляхетською закраскою, а представлялась на поверховний погляд ще якимсь лише юнацьким буяннем *an und für sich*, якимсь спортом, приодягненим авреолью боротьби з поганими ворогами св. Хреста, і се пограничне „дуплення чабанів татарських“ і руйнування татарських улусів і турецьких осад було разом і популярним в очах тогочасного суспільства зайнятем, і вигідним промыслом. Тож до козаччини приставали люди різного стану і народу — охочі до слави й охочі до лекшого хліба, шляхтичі з сусідніх земель, з „добрих родів“, охочі до бурхливого, військового життя, особливо такі що не мали чого робити в родинних гніздах — чи з причини малої „фортуни“ чи з поводу якого небудь „нещастя“ в формі чиві небудь розбитої голови або небезпечно проколотого боку.

До цієї категорії належали Вишневецькі, Самосель Зборовський, Станіслав Копицький — сюди ж належала і родина Рожинських.

Родина кн. Рожинських була родом з Волиня, з Володимирського повіту, родина розгалужена і здрібніла: родинні маєтності волинські вже в середині XVI в. поділялись на кілька частин, тож Рожинські мусіли заробляти хліб службою по иньших краях: один брат Остапа служить кн. Роману Сангушкови, сам Остап — кн. Мих. Вишневецькому підстаростою в Черкасах, а пізнійше Костянтину Острожському — підвоводою в Києві, син його Михайло служить, здасть ся, Янушу Острожському¹⁾. Інші — як Кирик і Миколай пробовали поправити свою „фортуна“ кольонізацію українських „пустинь“²⁾. Для таких небогатих шляхтичів Запорожжя і козацькі забави представляли дуже відповідну і привабну арену, і от ми бачимо цілий ряд Рожинських козацькими отаманами. Ї цілковита аналогія тут між ними і иншою княжою родиною волинською — розумію Вишневецьких. Як сї так і ті стояли близько до козаків, займаючи уряди на Україні; Остап Рожинський був підстаростою черкаським і підвоводою київським; він же здобув маєтності в Київщині — значить і в сфері кольонізаційній мусів стикатись з козаками. Перехід до ватаг козацьких для його родини

¹⁾ Принаймні був в якійсь залежності від нього — Опись, кiev. арх. кн. 8 с. 53 N 22, cf. Новицький op. c. с. 64.

²⁾ Дав. відомості про Рожинських в наведених статтях і особливо у Вольфа с. 415—417.

був не трудний, і різними часами аж трох Рожинських виступають козацькими атаманами — Богдан, Михайло і Кирик¹). Козаччина тоді, повторяю, свого соціального характеру виразно не замаркувала, тим поясняється і се, що такий Кирик — колишній отаман козацький (десь коло р. 1588), коли та козащина рушила на Україну й почала руйнувати шляхетські дібра по ряду (між ними й його власні), виступив проти козаків разом з Жолкевським і своїми людськими карами над ними скандалізував навіть Жолкевського, аж той виправдував його, що козаки „всій тій землі, а особливо йому до живого доїли“²). Тим поясняється і се, що Рожинські то атаманують, то господарюють на Україні.

Богдан виступає перший в ролі отамана; як ми бачили, вже в 1575 р. у Папроцького виступає він як „гетьман низових козаків“, на чолі своєї „роти“, в ролі пограничного рицаря, відданого цілковито боротьбі з Татарвою. Хоч Папроцький говорить, що він „погордивши багатством, полюбив славу“, і для неї покинув „дочасну роскіш світову“, але ми не маємо ніяких поводів думати, що Богдан справді був людиною багатою: всі Рожинські належали до бідніших князів, Остап — як що він був батьком Богдана, мав цілком незначну маєтність на Волині, а набуті ним землі в Київщині тоді ще не мали більшої вартости, при тім Богдан був одним з чотирох синів, хіба б женячкою збогатів — але й на се нема сліду, так що скорше треба уважати ті слова Папроцького риторичною фразою³).

Рота Богдана отже, правдоподібно, не була надворною ротою, які бачимо у багатших панів; не був він і ротмістром пограничним в службі річи посполитої — тому противиться назва „гетьмана козацького“⁴); рота, мабуть, значить тут лише близьких товаришів

¹) Рудковський (Słownik geogr. VII р. — 917, X р. 48), і за ним Вольф, уважаючи гетьмана Михайла за Михайла Івановича Рожинського, мають ще четвертого козака в роді Рожинських — Миколая Остаповича: до нього вони прикладають актову звістку, що в р. 1587 Кирик і Мись (Miś) Рожинський разом з кн. Курцевичом вбили в Луцьку Олекс. Комара, напавши на його господу, за що Кирика засуджено на смерть а інших двох на ув'язнення (Рудковський взяв сю звістку з рукоп. Początek rejestru ksiąg ziemi Łuckiej), і потім в ним бачуть Михайла Рожинського, згаданого в р. 1588 разом з Кириком в ролі козацьких отаманів (у Соловєва).

²) Listy St. Żółkiewskiego р. 74.

³) Інакше думав Куліш, — ідучи за Папроцьким, очевидно: „було в' сього чимъ держати свою роту до оборони узграницчя, а мавши коло боку хоробру роту, тимъ самимъ звертавъ на себе увагу козацького товариства и, зъ его волі, гетьманувавъ падъ Запорозцями (Перший періодъ козацтва, Правда 1868 с. 294).

⁴) Д. Еварицький (Історія II с. 41) пише: „кн. Б. Р. став звістним з початку як проводир польської козацької міліції, що стерегла границі польської республіки.

Богдана в його козакуванні (подібно як при Оришевськім в пописи р. 1581 бачимо відділ з 30 люда окрім самого козачого війська¹⁾)).

В ролі козацького отамана, на чолі Низовців, робить Богдан похід на Крим 1575 р., має зносини з урядом московським, що тоді часто допомагав козаків грошима в своїх інтересах — боротьби проти Татар; виходить в новий похід на Татар дець в р. 1577 або пізнійше трохи, і гине під Аслан-Керменом (теперішньою Каховкою). Відомости про нього, як ми бачили, бідні, час його діяльності історичної дуже короткий, за те й образ його одноцільний — се шляхтич-козак, пограничний лицар-борець з „поганством“.

Папроцкий називає його гетьманом; в інших відомостях він сього титула не має (у Горецького і Бельського зветь ся просто вождем, в московській реляції — головою). Тодішнє козацтво ледви чи було вже зорганізовано в один організм, з одним старшим на чолі, як то ми бачимо пізнійше (хоч і то не все).

Правда, наші відомости не все докладні; чужі автори ріжних реляцій про козаків могли не дуже застановлятись над козацькою ерархією; але можемо констатувати в них виступлення рівночасно кількох осіб в ролі козацьких старших: напр. в московськім листі з р. 1588 Кирик і Михайло Рожинські виступають разом, як старші козацькі²⁾).

В памятках літературних і в документах навіть (але не в правительственных) такі отамани козацькі — без різниці — звуть ся дуже часто гетьманами: так називають в р. 1585 міщане київські Михайла Рожинського, а записка в львівських книгах актових тогож чи иншого Рожинського в р. 1588; так називає Бельський під р. 1578 свого свояка Оришевського, хоч в урядовім документі пописі р. 1581 він названий лише „поручником козаків низових запорозьких“, і під час його урядування бачимо ми багато інших „отаманів“, „старших“ і „гетьманів“. Лише уряд польський центральний ніколи, аж до Хмельницького, сього титулу за козацькими вождами не признавав і звав їх старшими.

Побачивши спільність інтересів як граничних так і низових козаків, Б. Р. перейшов до низових — се, очевидно, довільне толкування слів Папроцкого, що називає Богдана „гетьманом низових козаків“; та й протиставлення якихось козаків граничних козакам низовим трудно оперти на фактах.

¹⁾ Źródła dziejowe XX p. 155.

²⁾ Уривок у Соловєва т. VII, вид. 1894 с. 609.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи III т. I с., Zubrzycki Kronika m. Lwowa p. 213, Bielski p. 1480

Чи був з тим всім Богдан Рожинський головним вождем цілого козацтва, чи одним з кількох подібних йому отаманів козацьких, — безпосередних вказівок не маємо, але то можемо констатувати, що між р. 1575 і 1577 (похід Шаха) окрім нього ніхто нам тепер в ролі козацького старшого не відомий.

У Львові, 6 (18) падолиста 1896 р.

Легенди з Хітарського збірника

(1-ої пол. XVIII в.),

подав Володимир Гнатюк.

Минулого року був надрукований в Записках [Записки Наук. Тов. і. III. т. X, Miscellanea „Інтересний збірник з с. Хітаря стрийського пов.“ ст. 7—14] докладний опис отього збірника, до которого нині приходить ся мені знов повернути. Збірник написаний в першій половині XVIII в., найпізнійше 1743 р. містить в собі „Александрию“, себ то звісне оповідане про життя, діяльність і смерть Александра Македонського, що займає більшу часть збірника, і девять легенд, з котрих остання не перехована в цілости. Заголовки тих легенд в скороченю такі: 1. Про царя, що ходив красти. 2. Слово про покуту. 3. Про конечність відбутя мук на сїм або на другім сьвіті. 4. Про рицаря і смерть. 5. Про царя Йовияна. 6. Про розбійника Давида. 7. Про розбійника Флавіяна. 8. Про ангела і пустельника. 9. Про патріярха Терентія (не докінчене). Позіставляючи Александрию на пізнійший час до опублікованя, нині подаю легенди, думаючи, що вони не будуть без інтересу для тих, що займають ся нашою літературою.

Згадані легенди не були у нас ще друковані з виїмкою одної — „Рицарь и смерть“, що вже два рази видавав властитель друкарні в Коломиї М. Білоус в крейцаровій бібліотеці для народа. Варіант Білоуса зближений вельми до легенди хітарської; ріжниця між ними заходить лиш така, що остання обширнійше і живійше представлена; редакція однакож і варіанту Білоусового і хітарського є одна. Я долучую тут ще третій варіант, записаний мною на Угорській Русі, що представляє цілком иншу редакцію. По-

чаток в нїм зближений до казки, де смерть запрошена в куми до бідака — котрого всі задля бідности відцурали ся, не хочаючи навіть при хресті потримати дитини — учинила його богачем, даючи йому дар уздоровлюваня всіх хорих, від котрих иньші лікарі відступили. Ту дає смерть бідакови чудесний ніж, за те, що її поклонив ся; від того ножа гинуть всі, скоро лиш його побачать. Щоби викупити ся від смерти, признають люди бідака царем. Бідний стрілець випрошує ся: де йому царем бути? З клопоту висвободжує його якийсь панок, що приймає на себе обовязок царюваня, а стрільцєви в заміну дає такі багатства, що він може „в молоді купати ся“. Стрілець збогатівши так ненадїйно, стратив голову і почав вести незвичайно гуляще життя.

Звідси доперва починає ся властива легенда про рицаря і смерть. Рицарь (літер) прибравши собі за йнаша молодшого свого брата, що давнійше жив ще в гіршій біді як старший, їде в поле і ту здибає ся — в дуже трагічним положеню — з смертю. Момент сей цілковито відмінний від такогож в легенді хітарській, де рицар умисно вибирає ся в дорогу, щоби найти смерть і з нею поспробувати ся. Кінець ві всіх варіянтах вже подібний, хоть в одних ширший, в других коротший: Рицар пробує бороти ся з смертю, але не годен нічого вдїяти супроти її сили. Мусить вмирати такою на поли, а лиш його инаш вертає до дому, щоби занести сумну звістку про смерть пана...

Ще й до другої легенди є у мене варіант записаний з народних уст. Маю ту на думці легенду „Про царя, що ходив красти“, надруковану вже в Житю і Слові, записану від господаря Прохвата в тім самім Хітарі, відки походить й рукописний збірник. Оба варіанти належать до одної редакції. Бути може навіть, що варіант рукописний дав початок устному; можливе се не лиш з огляду на спільну місцевість походження обох варіантів, але й з огляду на форму устного, що показуєсь немов витягом рукописного. Ріжницї між ними такі:

Варіант рукописний: Мудрець радить царєви, щоби йшов красти одної ночі, коли хоче дальше жити. Цар слухає і в ночі виходить на місто, де здибає ся з заводовим злодійом. Они знаймаляють ся і присягають, що оден другого не зрадить. По сїм радить цар-злодій своєму товаришови удати ся на царський замок і там поповнити крадіж. „Льоальний“ товариш дає царєви за таку раду по „челюсти“, по чім затыгає його до маршалка, котрого варта було обікрасти, бо він „злий, людей дреть и кроля не бойть“. У маршалка було ще сьвітло. Злодій стає царєви на плечі, підно-

сять ся до вікна і вислухує, як маршалок радить ся жінки, яким чином царя згладити. Оповідасе се цареві, потім міняють ся за шапки, щоб могли пізнати ся і розходять ся. Другого дня пізнає цар злодія в костелі, бере його до себе і йде з ним на гостину до маршалка, що мусить сам вихилити чашу зладжену цареві. Жінку маршалка цар каже розірвати кіньми, злодія же іменує маршалком.

Варіант устний: Три ночі приходить ангел до царя і звиває його, щоб він шов красти. За третім разом цар йде. На дорозі здибає злодія і разом з ним випадково підходить під вікно міністра. Злодій стає цареві на плечі і слухає, що в середині говорять, але не розуміє, бо розмова німецька. На його місце йде цар і вислухує змови, не виявляючи її однакж злодійови. Помінявши ся за шапки, розходять ся. Цар іде на бал до міністра сам і каже йому випити для себе зладжену чашу. Пізнійше устроює у себе бал; на нього приходить злодій, а цар робить його міністром.

Варіант устний пізнійший від рукописного, бо натякає вже на відносини австрійські, чого в другім зовсім нема. Се відріжнює його також від сього останнього.

До інших легенд я ані не записав варіантів, ані не найшов в українсько-руських збірниках, тому не можу їх порівнати, як дві повиспі.

Порядок, в яким наступають по собі легенди, можна вправді було змінити на инший, що навіть може було би раціональнійше, але я уважав за добре заховати його таким, яким він є в збірнику. Змін в мові і правописи не робив я жадних; за те змінив я інтерпункцію на сучасну, позамінював малі букви великими, де заходила потреба і навідворіть, порозділював одні слова від других і розв'язав кілька слів — бо їх дуже мало було — назначених титлами; пояснене деяких виразів дано в скобках.

При порівнанню мови легенд з мовою наших публікацій видаваних сто літ пізнійше (а деяких ще тепер), показуєсь, що она далеко краща як в останніх, що она сильно закрашена виразами, зворотами чисто-народними, котрі й доси переховались в устах наших Бойків [збірник між ними писаний]. З цілого збірника пробиваєсь дуже виразно змагання до введення в літературу мови народної; се річ дуже важна супроти загально розширеної у нас думки, що змагання сі появились доперва в нашій віці, а ціла література давнійша писана мовою далекою від народної. Думаю тому, що легенди отсі починають ся і до усунення подібної

гадки, даючи собою материял языковий, не тільки що зацікавлять наших етнографів і прихильників наших памяток літературних.

Вкінці уважаю своїм обовязком зложити на с'ім місци мою щирю подяку д-рови Іванови Франкови так за вказаня, як і за поданє деяких парאלель до легенд.

I.

Повѣсть о единомъ королѣ, который ходилъ со злодѣемъ в ночи красти. Если бы был красти не пошол, то бы был изгинулъ злою смертію.

Былъ¹⁾ нѣко[то]рый крол' барзо добрый, былъ до людей. Тому королевѣ повѣлъ еденъ мудрецъ: Кролю найяснѣйш[і]й! Сей ночи если ты не пойдешъ красти, то назаранъ (до рана) злою смертію погинешъ. Слышавши то кроль почудовалъ ся тому, а потомъ уснулъ по обѣдѣ. И приснилъ ся ему сон: Кролю найяснѣйшій! если ты хочешъ свое здорова заховати, идиш ты сей ночи красти; а если не пойдешъ, то злою смертію погинешъ. Кроль пробудивши ся, здумѣлъ ся велми. И мыслить самъ собѣ: Боже милый! що бы то мало быти? если то такъ, волю я пойти красти, нѣжли злою смертію погинути. И не повѣдал то никому, а коли было у твердый²⁾ первосны, зняли кроля гатки, неможег' спати. Потомъ коли пѣснули ушитки, уставши крол'³⁾, оубравши ся по хлопскій, тилко королевскую дорожную шапку узялъ на себе й выйшолъ из города потаємнымъ выходомъ и пошолъ на мѣсто и сталъ ходити по межи крамнийцѣ, где бы мавъ що украсти. И ту знайшолъ чоловѣка. Чоловѣкъ также увѣдивши чоловѣка, збояв ся. А то былъ также злодѣй. Потомъ крол потиху рекъ: Кто ты ест? и що за человекъ? А злодѣй рекъ: А ты хто ест? Крол рекъ: я злодѣй. Почувши то злодѣй, радъ былъ велми и пришолъ близъ и рече: И я естемъ злодѣй. Просту ты, брате, буд'ме собѣ товаришѣ. А крол рекъ: добре, брате, я товаришеви барзо радъ. И дали собѣ руки и присягли, еденъ другаго незрадити, але вѣрне жити. И ходили оба⁴⁾ помежи крамнийцѣ, хочачи якую vybrати. Але были твердо позамыка[н]ы, не могли ничего

¹⁾ В гірських говорах вимовлюєся се слово „бну“ с твердим „н“.

²⁾ „И“ з значком вимовлювало ся очевидно як теперішнє наше „ї“.

³⁾ Такий значок по твердім співзвучу означає його зм'ягчення; треба отже читати „кроль“; деколи заступає він також „ъ“.

⁴⁾ Буква „w“ заступлена всюди буквою „o“.

достати. Рекъ злодѣй: Що маємо чинити, товаришу? Нездобудеме ся ту ничого. Где ся повернеме? А крол рекъ: Не знаєшъ ты що? Ходѣме мы до королевского замку; я знаю, куда увойти оу замокъ и знаю єденъ склеп королевскій; и мы тамъ ся здобудеме добре. Слышавши то злодѣй, выпалитъ кроля по челюсти mocno и рече: О злый чловеце! що се ты говоришъ? абы ты недочекалъ живымъ свѣта! то я єго милости королеви, панови своєму, ворогом мавъ быты, а онъ єсть намъ добрый, яко отецъ! Не дай ми то Боже! А кролъ мовчить. Потомъ злодѣй рече: Слухай ты мене, товаришу милый! я тебе поведу, если ты хочешъ; ходѣме мы до дому королевского маршалокъ (-маршалка) того пана. Злый, людей дретъ и кроля не бойтъ. Тамъ я знаю скарбъ и тамъ ся здобудеме. И тамъ пойшли до дому маршалка и увѣдѣли, ано ся свѣтитъ у покой єго. Они пришли тихо, а было вѣкно високо; рекъ єму злодѣй: Милый товаришу! Станъ подъ стѣну, нехай я стану на твои плечѣ и выслухаю, що ту за бесѣда. И такъ сталъ злодѣй на плечѣ королеви и станетъ слухати; ано маршалокъ²⁾ говорити жонѣ своей тые слова: зготовати лютую отрову королеви со змиевымъ ядомъ; и запрошу кроля заранъ до себе на гостину и насыпаю єму у погаръ тоту трутизну; онъ выпивши, умретъ, а мы будеме над єго скарбомъ паномъ и єго добро поживати. Выслухавши то злодѣй, излѣзъ ис плечи¹⁾ королевых; станетъ єго кролъ пытати: що єси, милый товаришу, выслухавъ? А онъ рекъ: злая новина, товаришу! а то заранъ маршалокъ хоче кроля запросити на гостину и отройти єго; такъ ся намовили из жоною своєю. А я не знаю, якъ бы то королеви сприяти, абы ся стерѣгъ. Слышавши то кролъ, одхнувъ ташко и рече: злая вѣсть, товаришу, на кроля нашего; треба бы то єму сприяти. Знаю, що мавбы от него великую ласку той чловець. Рече злодѣй: Даймо покѣй, брате, теперъ и ростайме ся, рекъ злодѣй. Якже ся маємо назаранъ спознати? Дайме собѣ знакъ. А кролъ рекъ єму: Прийди ты, брате, до костела, хіба ся тамъ спознаєме. Рече злодѣй: Если то такъ, товаришу милый, дайме собѣ знакъ. Возми ты на себе мою шапку, а ты мѣнѣ дай свою; и коли будеме завтра оу костелѣ, незнимаймешъ собѣ из головы шапки; то если такъ ся спознаєме. А в томъ ся розышли. Злодѣй пошолъ до дому, а кролъ собѣ пошолъ на полату и лѣгъ спати и мысливъ собѣ: Милый Боже, що то ся хоче на до мною стати от моего слуги? Подобно ми Богъ того злодѣя нагодивъ, хоч мя и по челюсти выпа-

¹⁾ Така форма gen. plur. уживає ся і тепер загално в гірських говорах.

²⁾ Бракує слова „станетъ“.

ливъ; лѣпше ми то приятѣль, нѣжли мой слуга. Коли бы ми его завтра познати, нагородивъ бых¹⁾ ему добре за его приязн'. А коли зазоряло, зазвонено до костела, стали ся люде и пан'ство збирати, бо была неделя. По томъ крол' убравши ся, пошол' ис панствомъ до костела; шаты на немъ королевскіе, дорогіе, а шапка цундрава²⁾, барзо старая. И чудовало ся велми все пан'ство тому, що то ся чинитъ. И самъ маршалокъ дивует' ся, который то хоче кроля отроити. Пришовши крол' до костела, сѣвъ оу крѣслѣ высоко и смотритъ по всѣхъ людей товариша своего. Потомъ якогос' часу не борзо увойшолъ и злодѣй до костела. Станетъ пилно смотрѣти на ким' бы моглъ свою шапку познати. Потомъ посмотритъ на майстатъ королевскій, ано увѣдѣвъ шапку свою на королі. И оубояв ся и мысливъ собѣ: То конечно хтос' то подслухавъ нас оу ночи ис товаришомъ моймъ, що есме бесѣдовали, му дал то королеви³⁾; або мой товаришъ самъ мене удавъ. Потомъ кролъ увидѣвши товариша своего и познавъ его по своей шапцѣ и радъ был' велми товаришеви; и послал' слугъ своихъ, абы его вартовали пил'но. А коли было по службѣ, казалъ крол' просити того чловека за собою до полаты своей на обѣдъ. Хлоп ся збоявъ и мысливъ собѣ: теперь ми горкый обѣдъ. А коли крол войшол оу полату, казалъ оувести до себе и злодѣя; и были тамъ сами два⁴⁾. Рекъ ему крол: не бой ся, товаришу милый! Я днес' кролем', а в ночи былемъ злодѣй. Я ест твой товариш', которого ты по лиці оударивъ. Але я ти тото прощаю. Не бой ся, не гадай ничего злого. Ты ест мой вѣрный приятѣль; едно тя прошу: если то ест' правда, що мя мой маршалок' хоче днес' отровити, будеш от мене великую ласку мати. Тут ся ему злодѣй оу ноги поклонивъ и рекъ: О найяснѣший кролю пане мой, отпущай твоя милость мою злость, бо я розумѣвъ, же тото простый хлопъ зо мною' ходитъ; а то, пане мой, есто правда, иж то твоей милости зготовлено отрову. Але ся не бой, я тебе поражу, якъ маешъ ис тымъ чинити. Потом крол казалъ ему дати шаты дорогіе и посадилъ его попри себе в мѣсто гостя и казалъ ему дати пити. Тутъ ему рече товаришъ: Кролю милый! такова ест на тя порада маршалкова и жоною его, иж то коли тя зазоветъ до себе на гостину, дастъ тобѣ чашу золотую першую. А буде пилно ты

¹⁾ Народ. форма.

²⁾ Подерга.

³⁾ Се мабуть помилка; повинно б бути: и удал то королеви; „удау“ уживае ся тепер в гір. гов. памість „видав“.

⁴⁾ Нар. фор.

просити и[с] своєю панею, абыс ты за ихъ здоровья тую и чашу сподниль. Але ты кролю милый, не слухай ихъ лукавствія, хочбы тебе якъ лестили, але ты его самого пригрози своего злого ворога, що тобѣ изготовалъ, нехай то поживе. А коли крол сидѣвъ оу столу, пришол маршалокъ, станетъ кроля просити до своего дому на гостину. Уставши крол пошолъ и оузялъ товариша своего вмѣсто гостя. И коли тамъ сѣлъ крол, станетъ теды передъ кролем маршалокъ со женою своею, почнуть его вѣщовати розмайтыми словы¹⁾ леснымы, яко вороги лукавыѣ. А товаришъ ему рекъ по тиху: Кролю милый! Если хочъ здоровья²⁾ свое заховати, неслухай ихъ лукавствія. Потомъ маршалокъ оузявши злотый погаръ у руки, поставилъ передъ кролемъ з лютою трутизною, смертелномъ ядомъ змиевымъ. И поклонивъши ся, станетъ его барзо умилно а розмайто просити, абы то за ихъ здоровья й за ихъ любовь тую чашу исполнилъ. А крол оузявши тоту чашу, поставилъ еи предъ маршалка, станетъ говорити, рекучи: Мой маймилший слуго! дякую ти за такую вашу любовь и приязнь противко мнѣ. Але то иначе й не можетъ быти, едно ти мусишъ до мене пана своего перше поклонити за доброе здоровья, а я потомъ поклоню до твоей паний. Рекъ маршалокъ: Кролю милый, не принадлежно мнѣ перше от кроля с королевского погара пити, бо то вашей милости насыпано во ймя королевское. А крол ему рекъ: Юж ты на тоє ничъ не гадай; коли я тобѣ позволяю, мусиш то оучинити, а если бесъ не хотѣвъ, то мой мѣтъ, а твоя шия. Тутъ ся крол на него опаливъ и розказав слугамъ своимъ, застати его от двери, абы не утѣкъ, а самъ рече: Юж ты м[у]сишъ пити, если ты ми вѣрныи слуга, або горло свое утратишъ. Тутъ ся маршалокъ оубоявъ и мысливъ самъ собѣ: Еднако юж мнѣ живому не быти, хоч пити, хоч не пити. Узявши погаръ оу руки с трутизною, сталъ пити не по воли и рече: Оуживай то сама душе, що еси была пану зготовила. То рекъши, выпивъ тоту злую, лютую трутизну, а скоро выпивъ, заразъ оупавъ и здохъ и стал ся пукати люто. Вѣдѣвши то кролъ, похвалив небеснаго Бога, а жону его казалъ розволочити конми по полю. И побивъ вороговъ своихъ, а товариша своего учинивъ маршалкомъ. Посадивъ его на вшиткомъ томъ пан'ствѣ, оучинивъ его першимъ по собѣ и шановавъ его барзо пристойне, якъ свое здоровья. И жилъ крол в радости великой оу годности, у щяету, в мѣрѣ, в добромъ покою. Доконалъ живота своего, оумеръ смертию великою, славною, яко крол и мо-

¹⁾ Така форма abl. pl. уживає ся тепер.

²⁾ В рір. гов. всі такі neutra sing. кінчать ся тепер на „я“, а не на „є“.

нарха великій й погребенъ с честію великою. Богу же нашему слава всегда и нинѣ и прісно и во вѣки вѣкомъ амѣнъ.

Паралелі: Житє і Слово. Т. IV. Ст. 172—173. Др. Франко замічує там: Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Європі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцузька поема *Dit de l' empereur Constantin*), то до Карла Великого (старонімецька поема *Carl meinet*)... Казка ся в тій формі, в якій її передає старонімецька поема, послужила основою для моєї драми „Сон князя Святослава“. — Chelchowski, *Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza* ч. I ст. 259—268: O chłopi, co z bidy krad.

*Відміна попередньої легенди передрукована
з „Житя і Слова“.*

Буў йиден царь на свѣті і буў дуже поббжний. До нѣго шчось приходіло і клікало: Царьу, іди красти! Али царь ся збудіў, гадаў, шчо сьа йимў снит. Али другойі нѣчи акуратни приходит зноў під вікно і клічи: Ну, царьу, йди красти, бо ўмреш! Царь ся пробудиў, рахўн собі: Йак ѡа мѡжу йти красти, коли ѡа царь? Аш трѣтойі нѣчи приходит і кажи: царьу, ѡак ни йдеш красти, то за три дни ўмреш.

У тот час царь ўстайі ў нѣчи, збирайи сьа так, ѡак цивільний, виходит на мѣсто, находит йидного чоловіка. І кажи тому: Шчо ти ту рѡбиш?

От, кажи, хѡчу, ци бим дешчо ни здобўў.

Тож кажи царь до того: Йа бим так сѡмо рад, ци бим дешчо ни здобўў!

Аш так оні йдут чѣриз мѣсто, ў йидным дѡмі свѣтит сьа. Тот кажи царь до того: Анў подиві сьа, шчо там рѡбѡят! Тот царь стаў на цѡпки, тот стаў йимў на плѣчі, дѣвит сьа, шчо там. І кажи: Йа ни розуміу, бо ту говорѡят по нѣмецьки.

Тогдї кажи царь: Стань ти цѡпки, а ѡа на тѣби стану! У тым часѣ царь чўйи, а там пан йиден с своѡйѡ жѡнѡў говорѡйт: Йак би ми могли царѡа стрѡтити?

Тогдї кажи онѡ йимў: Зладым балъ, запросым царѡа на гостину, зладимѣ йимў отрѡву і положимѣ пѣред нѡбого чайку (склянку), і — там будўт рѣжнѣ пані — і кажи, він мўснт поклоніти до ўсѣх і віпити. І ў тым часѣ ми будемѣ на йнѡ мѣци.

У тым часѣ царь тѡйи ўчуў і догадаў сьа, шчо то пѣўни ѡнгїл, йнѡ клікаў. І ни казѡў томў нич, шчо там чуў, тѣлько узѡаў, за-

мін'яў свойў шапку і даў йому і кáжи: Ёа чуў, шчо у на́шого ца́р'я бу́де баль ў ти́ждень; а́ле т'ямі, жи́бісь там бу́ў на т'ым ба́лі! І розі́шли с'я.

А́курáтни трéтого дн'я пр'ихо́дит тот пан до то́го на́ййасны́шого ца́р'я і пр'осит йи́го на гості́ну. А то бу́ў ца́ріў мін'і́стир. І ца́рь та́кий бу́ў, шчо ни сто́роніў с'я. Пр'ихо́д'ят там на тот обі́д, а́курáтни він по́ложіў пі́рит то́го ца́р'я зл'отну скльáнку с тим напо́йом. І о́коло па́ньство сиді́т ко́ло ца́р'я. І тот пан ро́шчаў пр'осі́ти, а́бі пан ца́рь бу́лі та́кі ла́скаві по́клоніти до його пр'ияте́ліў.

Али ца́рь за́раз кáжи: Ко́ль ти та́кий шчі́рий, по́клони́ до ме́ни! А він ни хт'іў. Али ца́рь кáжи: М'усиш то́ту ми во́льу зро́біти, ко́лісь н'я побунтова́ў (по́просіў з до́му).

У т'ым ча́сбі він с'я шчи спі́речніў і ро́шчаў ка́зати: Ёа то́го ни зр'обі́у.

Али ца́рь на н'бо́го пр'иті́с так, шчо аж м'ус'іў то зр'обі́ти; і з ус'о́бі зл'ости ў́зяў, ві́піў то́ту скльáнку і від ра́зу ўпаў. У т'ым ча́сбі ўсе́ па́ньство зу́здрі́ло с'я, шчо то с'я ста́ло і ўві́ді́ли, шчо ма́ла бу́ти зра́да нат цы́саром.

А́курáтни ца́рь ў ти́ждинь зарихтува́ў со́бі баль на то́ту ўты́ху і ўсе́ с'я диві́ў за тим св'о́йім камра́том, шчо ў но́чі з тим ході́ў. А́ж на оста́тку пр'ийшо́ў тот са́мій ў т'ій ша́пці, шчо му цы́сар даў. То́гді цы́сар ро́шчаў ка́зати, шчо то його́ пр'ия́тиль. І поста́виў го на то́го місци мін'і́стром.

За́писано мно́ю в Хі́тари, стрі́йського пов. від О́лекси Пр'охвата 1895 р.

II.

Слово о[т] патерика о покутѣ, якъ она чоловікови грѣшному єсть пожитечня, хто єя по правдѣ выдержитъ, хоч' и ненавику час, абы по правдѣ. [єден жов'нѣр'... (?)].

Часу єдиного ишли люде хрестиянскіє оу постѣ великий до святого Антония сповѣдати ся. Ишло ихъ много мужей и женъ. Ишли по при єдин замокъ, у котором то замку мешкаль єдинъ панъ злый, а не милостивый, жовнѣръ, ляхъ, который завше хуливъ нашу вѣру хрестиянскую и насмѣвал ся с хрестиянъ православныхъ.

И призвалъ до себе, станеть ихъ питати, рекучи: що єсте за люде? где идете? чею и поцо? А они рекли єму: Идемє, пане, до святого Ан'тония сповѣдати ся.

А онъ ся почалъ смѣяти з нихъ и поругавъ ся имъ и святому Антонию. А коли пришла ночь, видѣлъ во снѣ печелные муки, до которыхъ то мукъ черные муринове волокли его и хотѣли его тамъ уверечи тутъ. Пришолъ святой Антоний и рекъ ему: Если бесъ ся сповѣдалъ и хрестиянской вѣры не хуливъ, я бы тебе оборонивъ отъ тыхъ муриновъ. А онъ ся появъ того чинити. А святой Антоний переже[г]навъ муриновъ крестомъ святымъ, а они щезли, яко дымъ. А жовнѣръ ся пробудивъ отъ сна и оу страху былъ; а дождавши свѣта, осѣдлавши коня, не повѣдаючи никому ничъ, пойхавъ до святого Антонія. А такъ пошолъ, же не знали ани пани его, ани жадный челядникъ его. И пришовши до святого Антонія, почалъ ся сповѣдати по правдѣ оушитъкихъ грѣховъ своихъ. И того повѣлъ, якъ вѣдѣвъ муки печелные и якъ его муринове волокли тамъ и якъ его святой Антоний выратовалъ отъ тыхъ муриновъ страшныхъ.

Слышавши то святой Антоний, почудовалъ ся и прославилъ Господа Бога, ведущихъ грѣшныхъ на покаянiе и поучивъ жовнѣря страху божого.

Станетъ его жовнѣръ молити, абы ему давъ покуту якую. А святой Антоний рече ему:

Бстъ, пане, оу твоємъ мѣстѣ едина церковъ залишена, которая стойтъ у воротъ передъ мѣстомъ. А ты переночуй в ней сию ночь. И того ти даю покуту за вшитъко.

А оный панъ обѣцалъ то такъ учинити: переночовати у той пустой церкви; и поклонивши ся святому анѣтонию, узавши благословенiе, пойхавъ до дому. А вже ся было примеркло. И приѣхавъ до тоей церкви пустой, никто его не вѣдѣлъ. Привязалъ коня оу двери, а самъ оушовши во церковъ, затворивши ся, приклякъ на колѣна и противъ царскихъ двери сталъ ся Богу молити со злезми за грѣхи своя. А коли было о полночи, позавидѣлъ дияволъ, ижъ то его человекъ удалъ ся на покуту, хотячи его оттолъ выгнати и з дороги доброй, оучинилъ ся хлопцемъ панскимъ и пришовши к нему, станетъ говорити, рекучи: О пане добродѣю мой! що ту чинишь, а то мы и панъ твоя через-день тебе искали и не могли сме ты знайти; устанъ твоя милость, иди до замку; а коня твоего вовци¹⁾ изѣли.

Рекъ ему жовнѣръ: Скурвый сине! хлопча, неволай, бо ты забито. Нехай конь гине, а в мене еще суть конѣ, а ты собѣ иди тамъ пречъ от мене до дябла. А я оттолъ не пойду, бо ми то дано

¹⁾ Уживана тепер нар. фор.

за покуту. І перекрестив ся крестомъ, а дияволъ пропавъ от него. А жовнѣрь молив ся Богу прилежно.

Мисливъ дияволъ, що бы чинити? Пришолъ со иншими дияволами во мѣсто кмети. Пришовши к нему, стали говорити: О пане нашъ, що тутъ чинишъ? А то ся мѣсто имило и горить mocno, и близко замку юж и на замокъ огонь мече. Можеъ и церковь тота ся имити. А онъ имъ рекъ:

Идѣте хлопы, гонѣте людей и гасѣте мѣсто и замку стережѣте, якъ вамъ головы милы; а я оттодъ теперъ не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнав ся крестомъ, а бѣсы пропали.

Стали дияволы мислити, що бы з нимъ чинити. И учинивши ся єдимъ полосомъ¹⁾ великимъ и вылѣз з єдного кута церковного и пустивъ зо 'рта своего огонь. И пришовъши близъ противъ него, почнетъ на него огнемъ сапати, страшно сычати, свистати, хочачи єго вигнати вонъ с церкви. А жовнѣрь и на того ничъ не гадавъ; и станеть говорити:

Вичу я, дябле, же ты дяболъ, а и ты оттол' не выстрашишъ мя, бо то ми дано за покуту. И вергъ на него крестъ, а дияволъ пропавъ от него. А онъ ся mocno молитъ Богу.

Потомъ дїяволы учинили, огонь около церкви, цисток (?) запалили церковь, а сами почали кричати, рекучи: Пане, пане! що ти ся стало? ото юж церковь горить, утѣкай борзо, бо згоришъ, бо самъ себе погубишъ.

А онъ отповѣдал: дайте ми покуй, хлопы, бо вас забито. Я оттодъ не пойду, хочай и згорю на божсей дорозѣ, бо то ми дано за покуту; а вы чимъ борже гасѣте! И пережегнав ся крестомъ, а дяблы пропали и умолкли. И стало тихо.

Мисливъ дияволъ, що бы еще учинити? Оучинивъши ся попомъ, почалъ звонити, а потомъ увойшолъ у церковь, запаливъ свѣчѣ, сталъ спѣвати, читати; а потомъ приступивши до жовнѣря, рече: А ты, Ляше, чого ты ту стоишъ? Бо ты ся ит вѣри нашей хрестиянской неругаєшъ! Иди собѣ пречъ с церкви до своего костела!

А жовнѣрь рече: если бы ты былъ попъ правдивый, а ты бы мя не проганявъ с церкви от молитовъ, але еще бы мя благословивъ и покрѣпивъ. А то вѣмъ, иж ты єсть чортъ, не попъ. А я оттодъ до самого свѣта не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнавъ ся крестомъ самъ, а потомъ вергъ крестъ на того попа и рекъ: Во ймя отца и сына и святаго духа! А ты, попе, ирци:

¹⁾ Смоком.

Амѣнь, а дяблови нехай буде у зубы горячий камѣнь¹⁾. Скоро то рекъ, а дияволъ пропавъ и свѣчи загасли, а жовнѣрь похваливъ Бога и познавъ, иж то все дияволевское прохирство¹⁾). Оукрѣпивъ ся ся Богомъ святымъ¹⁾ мощно.

Еще ся дияволъ оучинивъ его однимъ гайдукомъ и пришовши, свѣчею станеть передъ нимъ и почнеть ему говорити: О пане нашъ! Що ти ся стало, що ту чинишь у той пустои церкви, а тото не знаешь, иж то твоя панѣ сестра оумерла? Идѣте борзо до дому!

А онъ его пофукавъ и залайавъ, рекучи: Злый человекъ! Иди собѣ до дьябла; если моя пани сестра умерла, волно то пану Богу; я ей не оживлю; я оттол до свѣта не пойду, бо ми то дано за покуту. И пережегнавъ его крестомъ¹⁾, а дияволъ щезъ. Был теж дияволъ у великомъ клопотѣ по немъ и не промысливъ, що еще на него за покусы выстроить мавъ. Оучинивъ ся панею его и узявъ на руки цеглу в мѣсто дитяте и пришовши, свѣчею сталъ передъ него. Почнеть с плачемъ говорити, рекучи: Боже ты побый, злый человекъ! Що ти ся стало? Подобно ты ошалѣвъ. Чого ту ночуешъ и що ту робишь у той пустой церкви русской? Лѣпше ти тотъ пуста церковь, а нѣжли мѣсто и замокъ? Я сама и тотъ дитина, сынъ твой; а того необачный человекъ, не знаеш, иж то пол мѣста згорѣло? И ты бы оу той церкви згорѣв, їди бы не люде ся угасили. А теперь на остатокъ и замокъ нашъ изгорѣвъ и вшитка наша худоба; що было, то все погорѣло, тилко я сама з дѣти[но]ю оутекла з огня, а сестра твоя оумерлая изгорѣла. Щожъ теперъ будеме чинити? оустанъ, а иди оттоль.

Ту его мало дияволъ не перестивъ (?)²⁾. А потомъ ся закрѣпивъ мощно Богомъ святымъ и рекъ до ней: цытъ ты, малпо, не плачь; если будеме годны, дасть намъ Богъ опять маєтокъ. Идъ собѣ пречъ от мене, бо ти дамъ оу їембе. А я оттол до свѣта, яко живо, не пойду, бо ми то дано за покуту.

И ту стоячи, дияволъ рекъ с плачем: О злый, а неб[а]чний человекъ! Юж я с тобовъ болше жити не хочу, а їду пречъ от тебе. А дитину перед тобою мечу на твою душу. То рекши, ударить дѣти[но]ю мощно о землю. А в томъ часѣ когуты заспѣвали, а дияволы пропали. А жовнѣрь юж был волный от покусы диявольскихъ. А одержавъ от Бога сѣмъ корунъ одной ночи, то есть, сѣмъ звѣтяствъ надъ дияволъ. И выдержалъ правдиве покуту. А коли

¹⁾ Штучки, підступи.

²⁾ Мабуть: перельстив = перехитрив.

ставъ свѣтъ, уставши, станеть смотрѣти дитины, а но цегла лежить на земли. А коли отворивъ дверѣ, ано и конъ его стойтъ, якъ был поставилъ з вечера, и церковъ не горѣла. И сѣвши на конъ, видѣвъ мѣсто все цѣло и замокъ. И прїихавъши на замокъ, ано все добре знайшовъ: а сестру живую, и жону, и дитину. И прославивъ Господа Бога и повѣдалъ то все, где ночовалъ и що ся над нимъ тоей ночи чинило. И сталъ в рускую вѣру и тоту церковъ окрасивъ роз'маито. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ амѣнь.

III.

Оуважъ теды, человекѣ, же мусимо муки претерпѣти ал'бо на сем, ал'бо на тамтомъ свѣтѣ; лѣпше еднакъ на сем, нѣж на тамтомъ покутовати.

Был единъ человекъ, который был в хоробѣ дов'го за грѣхи. И почаль просити Бога, абы оумеръ. И показал ся ему аггелъ, рече: Что хочешъ, ци ту быти у той хоробѣ два роки, а потомъ просто до неба повти, ци заразъ умерти, та три дни во чисцу быти?

Человекъ тотъ хорій не знав'ши мукъ чисцовыхъ ташкости, просилъ, абы заразъ умеръ. А якъ умеръ, былъ за годину во чисцу.

Показал [ся] ему знову тойже аггелъ, рече: знаешь мя? Я есмь аггелъ, который емъ былъ при твоей смерти.

Отвѣща, рече ему человекъ: Не ан'гелъ ты еси, бо аггелъ не естъ кламливый, яко ты. Ты мовилъ, же я буду за¹⁾ три дни во чисцу, а я уже ту кѣлка лѣтъ муки терплю!

Тогда рече ему аггелъ: Ище болше не е вѣд години, якъ ес' ту.

И почаль его человекъ просити: Аггеле святыи! Проси Господа Бога, нягай мя возме на тамтотъ свѣтъ. Волю тамъ десять лѣтъ терпѣти хоробу, нѣжъ ту быти одну годину.

Оуважъ теды, человекѣ, тый страшнии муки, а не откладай покуты; кетъ²⁾ есь не хотѣвъ на тамтомъ свѣтѣ покутовати за грѣхи своя, теперь ту мусишь. Амѣнь.

1) Через. 2) Коли.

IV.

Сказаніє о єдномъ рыцери славномъ, который надѣяв ся на сілу свою и пробаловалъ¹⁾ щастя своего воєвати изъ каждымъ, а на останокъ изъ смертію.

В земли грецкой былъ единъ славный рицер, на имя Севьянъ, который былъ барзо мощный и препішнімъ, а в рїце[р]ствѣ потужный. И единого часу справивши банкет барзо пристойный и гонный з роскошами барзо великими и запросивши приятелей, сенаторовъ и панян велможніхъ. Сидѣвши при обѣдѣ, мовитъ тии слова:

Мой милій приятель и синетарі! Ци ест мощный хто и сильный и рицерный на сем свѣтѣ, якъ я?

Мовят овий молодій сенатарі: Не ест, велможный пане, такого на сем свѣтѣ потужного, мощного и рицерного, якъ ваша велможност.

А едень старецъ мовитъ: Велможный, мїлостивый пане и рїцерю славный! Бет смерть мощнѣша и славнѣша от всего свѣта, бо она побираетъ королей, царей, рицеровъ славныхъ и воиновъ потужныхъ.

Онъ заразъ того пофукалъ²⁾ и сказалъ собѣ коня сѣдлати. И узавши и[с] собою єдного хлобця и всю рицерскую зброю, поѣхавъ оу поле и мовитъ тий слова: Пойду я шукати тоєй смерти, ачей би она и зо мною ся побила!

И ту божїмъ повеленїемъ явила ся ему смерть видимо на полѣ страшна, яко нѣкто: сама с костий, голѣната, саѣата, головата, кострубата, витрѣсковата, зубата. А носит из собою все свое орудя: кривую косу острую, долгїй мѣчь, пилу, серпъ, рикаль, мѣтлу.

Видѣвши то рицер, скочиль ко ней конемъ; а конъ избояв ся, изфукавъ и несмѣль ко ней пойти. Видѣвши то рицеръ, рече ко ней: Хто ты ест ѥщо такое за чудо мнѣ ся показало на томъ дикомъ полю пустомъ?

Смерть ему рече: Я естемъ смерть, которой ты кличешъ и шукаешъ; если ты мене потреба, я прийшла к тебѣ и хочу тя оузяти пишного пана.

Рекъ ѥй рицер: Та ци то ты красная смерти? То єми краса того свѣта!

Рече ему смерть: якъ ты мене видишь некрасную, але я красныхъ из того свѣта побираю: святителей, королей, царей, княжат,

¹⁾ Пробував. ²⁾ Висварив.

гетманов, рицеровъ, потужныхъ воиновъ, витязей силных, патрiарховъ, митрополитовъ, владикъ, архимандритовъ, игуменовъ, черцовъ, пустыннiковъ, поповъ, казнодѣвъ, филозофовъ, красомовцов, риторей; силных, мощныхъ, богатыхъ, оубогихъ; сироты и удовѣцъ; слѣпыхъ, хромыхъ, старихъ, молодыхъ и малихъ дѣтй. Всѣхъ я тыхъ заровно беру.

Слышавши то рицерь, рекъ до ней сердито: Слухай, ты смерти нехоснавая! Бѣли ты тыхъ побйраешъ и тебе ся боять, а мене ты не возмешъ й тебе ся не бою такой поганой, плюгавой и шпетной. Бѣст оу мене на тебе булатный мѣчъ, огнистая стрѣла и стрѣла, дробнѣ стрѣлы, бѣстрое копье.

Смерть ему рече: Слухай ты, человекѣ! Ты ся хвалишъ своєю зброєю, а в мене ест на тебе моя зброя: кривая коса, острый мѣчъ, пила зубатая, кривый серпъ, рыскалъ, мотыка, мѣтла. Косою ти подотну ноги, пилою ти перетру кости, серпом перерѣжу ти горло, мечем ти отѣку руки, рыскалемъ ти вѣдотну голову, мѣтлою ти замету кровъ.

Рече ей рицерь: О смерти нехоснавая, головатая, кострубатая, зубатая, витрѣсковатая, сухая, блѣдая, сагатая, голѣнатая, страшное чудо! Та ци годна ты зо мною бити ся своим непристойнымъ орудіємъ? Коси ты своєю косою по пустомъ полю траву; три ты своєю пилою гнѣлов колодя; жнѣ ти своимъ серпом жаливу: ¹⁾ сѣчи ти своим мечом хашу²⁾; копай ты своимъ рыскалем глину; замѣтай ты своєю мѣтлою на дорожѣ порохи. У мене ест на тебе мѣчъ мой острый, огнистая стрѣла, сагайдакъ; не такихъ я силныхъ и храбрыхъ рицеров и силныхъ витязей на войнѣ звияжа[в]ем и витязей военныхъ и герцовнiковъ своєю зброєю, копьемъ и силою побивалъ. Та быхъ теперъ тебе чуда не моглъ побити? Оуже ты болше не бу[де]шъ людей побивати и побирати; южъ тут твой тоты сагатыи голени по том полю бу[ду]тъ ся валяти и той твой косяный тулубъ будет пожаръ палити.

Рече ему смерть: Небоже рицеру! щосъ ты хвалишъ, иж ты на войнѣ много побивалъ? И колко оу войнѣ головъ гине, то без мене и тамъ не ест.

Слышавши то рицер, рекъ: О смерти злая! то знати, що лжеш и неправду мовишъ; я многихъ побивалъ, а тебе тамъ такого чуда нѣди не видалъ и нѣхто ми не повѣдав нiчого и не помагалъ мй. Ставъ ты теперъ поля зо мною, а я готов.

¹⁾ Кропиву. ²⁾ Ліс.

Рече ему смерть: О человекъ глупый! Не поможетъ ти ридерская зброя и копия довгая; не такихъ я оу свои руки побрала, гей ты теперь. Послухай, человекъ, що ти буду повѣдати. Почавши от Адама.. Рече ей панъ: Повѣдай, що маєшь повѣдати.

Тут' ему смерть рече: Слухай пане! Адама и Еву, праотець вашихъ до потопа, людей першихъ, я оузяла; по потопѣ знову Ноя славного и сыновъ его я узяла; Авраама, Исаака, Їакова я побрала; былъ един' Самъсонъ сильный на всемъ томъ свѣтѣ под тымъ солнцемъ сильнѣшого не было, бо онъ самъ такъ повѣдал: кобы ми, мовит', такій майштер', абы ми колце оу землю управив, абы ся не вырвало, то бымъ оушиткимъ свѣтомъ такъ повернуль, якъ жорнами; я и того оузяла; царь Давидъ џалтыр' виложилъ черезъ духа святого: я и того оузяла; Царь Соломонъ былъ премудрый, который 40 лѣтъ и шѣсть святая святыхъ церковь будоваль и три роки дяволами робил, я и того оузяла; Навходоносоръ, царь вавилонский, грозный былъ на увесѣ свѣтъ: то я и того оузяла; Троянь царь, Юлианъ царь, Маѣмизиянь кролъ, Даѣианъ кролъ, славный были, я и тыхъ оузяла с того свѣта; нужъ якій былъ царь Дарій перскій, царь Поръ индійский, которіе ся богами земными писали, то я и тыхъ побрала; нужъ еще якій былъ царь Алеѣксандеръ македонцкій, царь над царѣ и всему свѣту господар был: я и того оузяла; еще, человекъ, былъ ачей такій витязъ храбрый Бова кролъ: я и того узяла; еще теж ачей былъ такій витязъ, якъ ты, Бронствикъ кролъ, который былъ Салвомъ зайшполъ под зеленую сторону: я и того оузяла; и многихъ королей, царей, гетмановъ, потужныхъ, иныхъ людей, розныхъ вѣръ и языковъ и геретиковъ, поганныхъ мучителей, гонѣтелей ероинихъ! А що теперь гадашь¹⁾ из своимъ немощнымъ ридерствомъ. Южъ е слонце над запад, день ся южъ твой коротаетъ; юже тобѣ дома не быти, але ту на тимъ полѣ зостати. Тѣло твоє и кровъ твою бу[ду]тъ потята²⁾ и звѣрята ѣсти и кровъ пити; тилко твои кости до дому принесутъ. А ты хлопя, не бой ся, Богъ с тобою!

Слышавши то, человекъ, злякъ ся; одревніли [му] руки и ноги. Его оушитки состави розслабли; станетъ тихимъ, а покорнымъ словомъ говорити, рекучи: О смерти славная и сильная! то силу великую маєшь. Твоя бесѣда всю силу мою загубила; але прошу ты покорне: попусти ми мало, нехай на томъ пустомъ полю не погину безъ покаянiя и нехай дойду до дому и покаю ся грѣховъ моихъ

¹⁾ Нар. форма. ²⁾ Птиці.

и розпоряжу двор свой и челяд, бо ємъ не справиль Богу нічого рядного на сем свѣтѣ живучи, и покаю ся.

Рече єму смерть: О злый челоувѣче, ци не было ти лѣтъ, мѣсяцей, днѣй, годинъ и часовъ, коли ти роскошовавъ в гордости своей и в бучности пивал, ѣдалъ, гойновалъ, а на Бога небесного и на смерть еси не памятал, из своего скарбу Господу Богу нічого не справиль. Былъ тобѣ час' на покаяніе; але ви есте челоувѣци лукавие, хитваніе, несправедливіе; коли вамъ якая бѣда ся станеть, або хвороба, албо який припадок, то вы Бога святого просіте, абы вамъ погодивъ и полѣвѣвъ¹⁾, а потом Бога забудете и на смерть не памятасте, иль жете з Богом.

Рече рицер: О смерти, госпоже, панѣ моя! маю скарбу доситъ, злата и сребра, каменія дороцѣного, перла кристалѣовіе, женчугу и ин'шихъ достатковъ много. Прошу тя, панѣ моя, ходи зо мною до моего дому и набери собѣ скарбу досит', колко хочешъ. А мнѣ еще потерпи, зачѣм' ²⁾ ся покаю грѣховъ своихъ.

Рече єму смерть: Глупый челоувѣче! кобы я скарбы брала, то бы и земля не могла ихъ вымѣстѣти. Порожняя твоя бесѣда.

Рече панъ смерти: Панѣ моя, еще ти повѣм слово; прошу тя до своего дому на гостину любую и оутѣшную; нехай ся с тобою навеселю и нехай дома оумру, абы мя присмотрѣли мои любий приятелѣ и слуги, абы мя ту звѣрове и потята не зѣли.

Рече єму смерть: Все то твоя порожняя бесѣда: не потребую я нікогда жадной гостыны и бенкетовъ; там' мнѣ гостина, где ест плачь, слези и крикъ по мертвом. То моя работа и потѣха.

Рекъ рицеръ: О смерти, панѣ моя! еще ти повѣм одну рѣчь; оу тебе нѣст мужа, а у мене нѣсть жоны; поберѣмо ся; ты естесъ сильная, а я также рицеръ мощный и будеме пановати на сем' свѣтѣ без клопоту.

Тут' ся смерть росмѣяла и рече: Дурный и безумный челоувѣче! что се ты говоришь? Кобы я потребовала собѣ мужа, то бым' я не такого смердуха прияла: албо цесаря, албо кроля, або царя, але нѣди не потребую собѣ мужей на вѣки. Оуже ся, челоувѣче, не выманитишь оу мене; слонце южь тобѣ потемнѣло, день твой кончит ся.

Тут рицеръ зомлѣвши, упавъ из коня на землю. Станеть из плачем' говорити: О смерти злая, о смерти глухая, о смерти слѣпая, о смерти немилостивая, о смерти нежалосливая, о смерти, жовиѣру

¹⁾ Поміг. ²⁾ Доки, вѣм.

неупрошений! То ся не могу у тебе оупросити и умолити, але вижу, ижъ ту ся мушу под твою острою косу нахилити. О смерти, смерти, тос' мя такого славного без вѣсти несподѣване застала и зо всего мя обидрала.

А потом' оуста ся ему замкли и болше юж нічъ не говоривъ. И жили его подревнѣли, а смерть приступивши оутяла ему голову косою, невидимо стала. Видѣвши то хлопецъ, побѣгъ до полаты его и повидѣль погибѣль пана своего злюю. Плакав' и повѣдавъ вшитко по ряду, що ся стало над паном'. Слышавши то слуги и приятель его, здунмѣли ся и скочили по тѣло его. А коли там прийшли, ано тилко хроборы его лежать, а тѣло его звѣри обнесли и потята. И принесши хроборы рицерови и погребли без тѣла. И был тамъ страхъ на вшиткыхъ, а хлопецъ то вшитко росповѣдалъ по доводу, що ся стало и що ся чинѣло.

И такъ ся скончавъ оный пышный рицѣрь и злый. Пан злый, зле погинулъ и слава его со шумомъ погибла.

О братѣ! Кол' страшная и лютая смерть грѣшным, а праведнымъ сладка и легка! Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралелі: Рицарь и смерть. Коломыя. Зъ печатиѣ Михаила Бѣлоуса. 1894. (Второе издаііе).

Про рицаря і смерть.

(Відміна попередньої легенди з Угорської Русі).

Раз ѣ мадѣарськум¹⁾ крайу ни знѣли, котрій бѣльший пан і богѣтший. Шчо учинѣли? Почалѣ са бѣти панѣви; котрій звѣтъѣжить жѣби буѣ царьом. Ішли валѣли²⁾ ицдныѣ на дрѣгі, хто вид кого шчо видѣбѣи. Ішоѣ ицдѣн худѣбѣний³⁾ йѣгир⁴⁾ позѣѣду, ішчы й голодѣн: гѣзѣбѣи з вѣлѣми, панѣви с пѣшками, шчо худѣбѣны — пѣшо, шчо богѣты — на кѣнѣох. Ішли с свѣйіма слугѣми, жѣби йіи і слѣзи помагѣли видѣвѣѣти. Тот йѣгир позѣѣду голодѣн. Смирть пробѣвѣла, ци йіи дахтѣ такій, шчѣбѣи ся йіуй поклонѣѣ. Крем⁵⁾ смѣрти ни мѣжи

¹⁾ Легенда записана в околиці, де корінна буква „о“ між співзвучками перейшла в „у“.

²⁾ Сѣла; се словацизм.

³⁾ Бідний.

⁴⁾ Стрілець; пор. німецьке Jäger.

⁵⁾ Без; в нар. говорах угорсько-руських виразу „без“ не уживає ся зовсім; замість нього стоїть всюди „крем“.

ніхто ўмерти. Она на шанцу¹⁾ сиділа у жу́нських²⁾, білих кабатах. Ни поклоніў йуй ся ніхто, лем голодён йа́гир. Она повіла йа́грови і дала му нуш³⁾: Йак прийдеш на войну, де са будуть біти, йак увідиш мно́го наро́да, та лем вийми нуш, а ука́ш. Вун так зробіў. Віньаў нуш і ўказаў; кўлько наро́да відыў, ўшіток наро́д на зёмлю ўпаў. Ун прийшоў і побзираў, чому́ лўди лежать, а лўди ўже й покріпли, так йих смерть постінала. Іде́ да́ле по́міжи наро́д. Вун іде́, а наро́д лижіть. Приходиў на йидну́ гору́, та бо й живі́ польі́гали; а́ли тоті́ та́кой польі́гали, шчо́ йих ни́ больі́ло. Поча́ли му́ ся кла́нѣати і ў но́ги цы́ловати: Ви нас⁴⁾ царь, лем нам подару́йти жи́тѣ! Вун повіда́ть: Йа́ худоб́ний чолові́к, йа́ ни го́дин царьова́ти, бо́ йа́ ішчи́ й голоде́н!

Приступиў д ньому́ йиде́н богати́й пан; Уши́ткой⁵⁾, шчо́ йи, пирида́й на ме́ни, та йа́ буду́ царьом. За то́го, шчо́ ти ми́ны пирида́ш, на ка́ждум тре́тѣум валала́би дам ти майі́ток; дам ти по сто коро́ў на ка́ждум валала́би; мо́жиш са ў моло́цы купати́ за мо́йі гро́ши і будеш́ ўши́ткого до́ста ма́ти; дам ти до́ми побудова́ти.. повіў му́ тот пан богати́й; возмі́ собі́ йнаша⁶⁾, же́би ти служи́й.

Ун худоб́ний йа́гир буў, та пожа́луваў сво́го бра́та, шче́ гу́рши худоб́ного, шчо́би тот за йнаша́ буў. У вели́кум ро́скошу мно́го ро́куў жи́ли обайі́ з бра́том. У мно́го ро́куў по йидну́м полу́динку пушли́ на польова́чку⁷⁾ обайі́ с пушка́ми. Прийшло́ йидно́му на проху́т си́дѣти, на зёмлю, котрий́ буў ста́рший брат. Приступи́ла д ньому́ смерть у білих кабатах, шчо́ ста́рший брат відыў, а мо́лѣтший ны́т. І повіда́ть смерть ста́ршому: Лы́тир!⁸⁾ — тако́й про́зви́ско ўни ма́ли — верни́ ся до́му і зроп собі́ ві́слонь⁹⁾, шчо́ на нѣу́й будеш́ ўмира́ти, бо́ ўже до́ўше ни́ буди́ш жи́ти!

Ста́рший брат, Лы́тир, повіў йуй, сме́рти: Йа́кий йа́ ма́у нуш ко́ло се́би! Ки́дь го на тѣ́а вийму́, та ти за́раз буде́ ко́нець.

Не ўчи́нити твуй́ нуж ми́ны нич! За́рас Лы́тра ў ре́бра ўко́лоло, ни бірова́ў¹⁰⁾ ру́ку іспусти́ти до же́бны́¹¹⁾, за но́жом. Увідыў Лы́тир, почаў́ смерть проси́ти: Сме́рти стра́шна і зу́ба́та! Дару́й жи́тѣ, бо́ ў ма́дѣарьску́м кра́йу, шчо́ до́брой, ўши́ткой мой. Возму́

¹⁾ Шанц, німец. = насип над ровом, фосою; пор. мад. sáncz.

²⁾ Жіночих. ³⁾ Ніж. ⁴⁾ Наш.

⁵⁾ Sing. neutr. gen. намість „вшиткое = всьо“.

⁶⁾ Инаш = юноша, нім. Page. ⁷⁾ Лови.

⁸⁾ Лицар, нім. Ritter.

⁹⁾ Лавка; у нас: ослін.

¹⁰⁾ Не міг; пор. мад. birni.

¹¹⁾ Кишені; пор. мад. zseb.

тьа за жонѹ; на кáждум трéтьум валáлы бѹдеме ся ў солóткум молоцѹ купáти.

Лы́тир! ни такі минé вірні просі́ли. Адам і йогó потóмки і царьóви і бісκόпи! То йім ни помогло́, кáждий мѹситъ умéрти, ід ко́му йа прійду. А де не йи смéрти, хóть би ножóм на фáлатки¹⁾ порізаў, áбо ко́лом забійў, áбо фéйсоў²⁾ порубáў — де не йи смéрти, та ни ўмре; а де прійди смéрть, хóть би го лем пописарóм³⁾ удáриў, ўпа́ди і ўмре. Лы́тир! ни будѹ ти вéще⁴⁾ прі́каски пріка́зовати; кидь ни йдеш на смéрть ся ўб́рати, кидь н́а ни слѹхаш, упáть ту сéрет путé і умр́и! Ту ти йи брат, н́ай дасть до вáроша⁵⁾ знáти!

Зап. ў серпни, 1896, від Михайла Пустайа, ў Збу́йу, Земи́линськойі столи́ці.

V.

Сказаніѣ о єдно́м цесарѣ Іовіанѣ, котрый былъ поднѣс' нѹху протівко Богу, которого Богъ каралъ.

Былъ єдин цесаръ грецко́й, на имя Іовіанъ. Барзо былъ пре-
возмо́ный и поту́жный и грозный и в достатку, гонный, и в бога́тствѣ.
Слуги мавъ барзо препышнѣ и го́йнѣ, препоясанѣ пояси золотыми,
пишно, го́йно, збро́йно и в всемъ барзо пристойно. И єдино́го [разу]
лежа́чи на ложку своeм' оный пы́шный и пре́возмо́ный цесаръ мѣ́слит'
сам' собѣ, реку́чи: Хто́ж ми може протівным быти? Маю́ доситъ
всякого́ статку, можности, ска́рбовѣ, панетва, достаткомъ (-овѣ),
бога́тства, слугъ препышных. Не е́ст мнѣ ровнѣ́шого на земли кремъ
Бога. И поднесло́ ся се́рдце єго оу пиху великую и гордо́сть. А по-
томъ казалъ слугамъ и панетву своeму ко́нѣ сѣ́длати и по́йхаль оу
поле́, на вада́цтво⁶⁾. А коли были у поли, повелѣ́въ Богъ мо́цно
слонцу печи горя́честью своeю. И стало мо́цно слонце грѣ́ти и па-
лити цесаря. И́нчим' слугамъ не было нѣ́тъ, которі́ѣ при немъ были,
але цесаре́ви зле было, зле ся дѣ́яло, и з велико́й горя́честью до
смерти єму приходило. И видѣ́ль кро́ль оу поли воду и ре́къ до
слугъ своихъ: Станте ви ту, а я пойду купати ся, бо ми е́ст зле;
а зкупа́вши ся, прі́їду к вамъ, бо як' ся не скупаю, то умру.

¹⁾ Кусники, штуки; фалаток є *deminut.* до фалат, мад. *falat*.

²⁾ Сокирою; мад. *fejsze*.

³⁾ Цибухом; мад. *pipaszár*.

⁴⁾ Більше; слова́цизм.

⁵⁾ Міста. мад. *város*.

⁶⁾ Лови; пор. мад. *vadászat, vadászás*.

И поѣхав' самъ єдинъ и приѣхавъ до воды, изсѣвъ из коня и привязав' его до коня, а самъ розебравши ся, ускочивъ оу воду, стал ся купати довольно.

Слухай же ты, що ся стало над цесаремъ пышнымъ. Прийшовъ так аггелъ его хранитель, во вшиткимъ ему подобный, якъ зрастом, такъ позоромъ, лицомъ, бесѣдою, а узавъ на себе одѣя царское и всѣвши на коня его, приѣхав' до слугъ, а слуги и панство поклонили ся ему якъ цесареви и не познали его, хто єст. И рекъ аггел до панов: Не час маємо до вадацтва; идѣме до дому. И поихали до дому с поля.

Прийшовши аггелъ на палацъ, сѣвъ яко цесаръ из цесаревою, из панами, а цесаря zostавили на поли голого.

У якийсь часъ накупавши ся цесаръ Іовиянъ, внишол из воды, ано не знайшов' ні шат, ні коня: zostалъ чудом голымъ на поли. И зляк ся бѣдный, не знає, що чинити. Сталъ ся сердити велми на слугъ, що его лишили и мыслит имѣстити велико на нихъ и много. Мыслит много, где бы ся дѣти и где поити, бо встыд єсть великій. Мусѣвъ ночи ждати, а коли било позно, сталъ мыслити, еда пойти. И рекъ самъ собѣ: Не учиню иначє, єдно пойду до своего старого судѣ; тои ми даст шати и коня и я прийшовши, буду слуги карати горломъ. А вставши, поишол. И прийшовши до мѣста, почаль торкати у ворота, абы ему отворено. Оувидѣвши варта, станєт' его питати: хто єсть. А онъ имъ рекъ: Я єстемъ цесаръ Іовиянъ. Повѣжте панови своему, нехай ми дасць сукнѣ и коня, пойти на палацъ; а то ємъ стративъ с пригоды.

Пойшовши слуги повѣли то пану, рекучи: Панє нашъ, то якийсь хлопъ шалєный, голый стоїт' оу воротах и просит' твоєй милости за сукнѣ и за коня; а повѣдаєт' ся бити цесаремъ.

Слышавши то панъ, зачудовалъ ся, що ся дѣєтъ. Цесаръ нашъ на столици, а я теперъ недавно от цесаря. И повелѣвъ его пустити передъ себе. А коли его приведено пред пана, оувидѣлъ его судия, не позналъ. Станєт' на него плевати, рекучи: Изгинъ од нас дяблє проклятый, душе нечистый. Явно ся єси показал, хто ты єст. А онъ ему рекъ: Що ти ся стало? Азас ты не знаєшь мене, иж то я єстемъ цесаръ Іовиянъ. Дайми коня и шаты, бо ємъ стративъ з пригоды. Рече судия: Слыши ты, хлопе шалєный! Якъ ты ся смѣєшь звати кролемъ нашимъ, а нашъ крол на столици сидит и я теперъ от него? Слухай ты, хлопе, якъ вижу, не зайдєшь ты ся, абєс не битъ; не зови ты ся кролемъ! И розказалъ его слугам мощно бити карбачами¹⁾. А слуги, яко то дворяне, ради тому, били,

¹⁾ Батогами.

били его, якъ сами хотѣли; ажъ до кѣрве бивши его и витрутили за ворота его. Тамъ пышный цесаръ лежачи, плаче таковой ганбы своей. И мислитъ собѣ, що має чинѣти и где ся має дѣти? А потомъ умысливъ собѣ: естъ еще у мене едино княжа, которого емъ я учинѣлъ княжатею, оу которомъ я ся кохаю; ежели мя тотъ познаетъ и дася ми сукнѣ и коня дойти на столицю. Але тутъ слугамъ моимъ, скоро пришовши, кажу ихъ постинати, що мя лишили оу поли на бѣду; и судию того изъ панства извергу и слуги его, которые мя били, кажу ихъ четвертовати.

А такъ уставши, пойшов до другого мѣста, до своего коханого княжате, а самъ весь крви испливъ. Пришовши до брѣны (брами) почаль толкати, абы отворено ему было. Слышавши то стражъ, питалъ его: хто ты ест? и чого в ночи ходишь? Іовіянъ рекъ: Пусть[т] мя, я естемъ Іовіянъ, цесаръ; йду до княжате своего коханого. Стражъ видѣвши его всего кирвавого, рекли: Не естъ ты чело-вѣкъ, але ты есь шатанъ. Побѣгши, повѣли то княжати, рекучи: Пане велможный, щос за чоловікъ стоить оу воротъ, просить ся, абысмо пустили его до тебе. И повѣдае[т] ся быти цесаремъ, але естъ голый и весь оу крви. Слышавши то княжа и почудовалъ ся¹⁾ Казалъ его постѣти²⁾ и дознати, що то естъ такого. А коли его пущено, скоро его увели оу свѣтлицю, видѣвши княжа его, злякъ ся; сталъ на него плевати и заклѣнати, пекати, рекучи: Изгинь шатане, душе нечистый. А цесаръ рекъ: Не естъ я духъ нечистый; я есмь цесаръ вашъ Іовіянъ, который емъ ты оучинѣлъ княжатею и в тобѣ ся кохаю; що ти ся стало? памятай ся, дай ми коня и сукнѣ дойти до дому полаты моея, а то емъ стративъ все изъ пригоды. Слышавши то княжа, рече: Вичу я, ижъ ты естъ хлопецъ шаленный; не дармо, якъ вижу, тебе бито, хлопе шаленный, бо ты якисъ паніця, одежду есь изъ себе пропилъ, а другое в карты прѣгравъ, а до мени еси пришолъ одежды спраовати и коня, а не вѣдаеш, ци пѣдешъ отолъ и пѣшии оу здоровлю, безъ коня. Що кажеш, ижесъ мя оучинѣлъ княжатею, и самъ еси голы[й] якъ бубень, а я теперъ полъ години одѣ цесаря, а цесар, его милость, изъ цесаревою сидитъ на-столицы. Не зъ горазду тебе бито, що есь ледвы изъ душевъ оутѣкъ, та й ты не буде безъ того, абысь не бывъ битъ. Якъ ты ся смѣешъ звати цесаремъ, бо то горломъ важишь. И розказавъ слугамъ бити его моцно, а бывши, ка[за]лъ его в темницю всадити и казалъ ему дати хлѣба и воды. И ту единъ слуга змиловалъ ся надъ нѣмъ, далъ ему плахту прикрити наготу его. А потомъ стало мыслити княжа: А то

¹⁾ Здивував ся. ²⁾ Пустити.

емь шаленого хлопа всадивъ оу темніцю ; ему ся тамъ стане¹⁾ и умре, то мой грѣхъ буде ; и казавъ²⁾ випустити и выгнати и[з] замку. И радъ былъ Іовіянъ, бѣдный цесарь, оной плахтѣ, сѣвши, ледво що живѣ. То его сродзе збито и плакавъ такого неща[стя] свого. Будучи та-кій монарха, мыслитъ собѣ, що маєт далей чинїти, а потомъ рекъ : Пойду просто до своего города, до своєї кролевои, чей мя познаєт и дѣточки мои. И вставши поишовъ.

И прийшовши до воротъ городовыхъ, станеть торкати, абы ему отворено было. Слышавши то стражъ, рекли : хто єст и чого в ночи ходитъ ? А онъ имъ рекъ : Я єстемъ цесарь вашъ Іовіянъ ; идѣте рихло³⁾ до кролевои, а по[вѣ]жете ей, нехай ми вишлетъ сукнѣ, бо емъ стративъ изъ пригоды. Стражъ видѣвши чоловѣка оу плахтѣ, збитого, кирвавого, пойшли оу полату до кроля и стануть говорити, рекучи : Найяснѣший цесарю панъ нашъ ; щос за хлопъ оу плахтѣ, збитый, кирвавый, стоить у брами и послал нас до цесаревон, абы ему выслали сукнѣ ; повѣдаєт ся быти цесаремъ. Слышавши аггелъ, казалъ его привести предъ себе, а коли Іовіянъ был на своемъ замку, тутъ ся пустив на него его песь коханий ; скочивъ на него, коли были не слуги оборонїли, то бы его былъ изѣлъ, бо его не позналъ. А коли войшол до сѣнїй, тутъ сокѣвъ его, котрого самъ на свой руцѣ ношиваль, тотъ ся его напудивъ и урвавшї ся, сталъ его крилома и нѣхтома драти и бити в лице его. Оувойшол онъ и сѣвъ на паланок. А коли Іовіянъ бувъ оувойшовъ оу полату, ано оувидѣлъ, аггелъ сидить барзо препышный оубрано, а но при немъ сидитъ цесарева, жена его власна. Видѣвши то Іовіянъ, здуммѣль ся и мислитъ собѣ : що то ся зтало ? Рекъ до него аггелъ : Хто ты єст и чого ту ходишь извлаще оу ночи ? Іовіянъ рекъ : Я єстемъ Іовіянъ, цесарь, и моя то єст столиця и панї. Рекъ аггел до цесаревон : Повѣж моя наймильшая, который мы, з межи нас двоухъ, панъ єст ? А она со гнѣвомъ рекла : Щосъ ты мене, якъ дурня, звѣдаєшь ! Чому з мя смѣхъ чинишь передъ панствомъ ? Оуже то с тобою живу лѣтъ ѿ (18), и сынов маємо, а ты мя ид кому равняєшь ? Не чини из мене смѣхъ, — Богъ тя скаре ! И поплакала, рече : Яко живо, не знаю того шаленїка ; не знаю, чы чоловѣкъ то, чы мара яка оувойшла оу полату нашу и хочет нас изъ юдити. Потомъ аггелъ рекъ до маршалка и до вѣхъ пановъ, котрие тамъ при немъ были, и до слугъ : Повѣжете ми правду ; комуєте присѣгали, ци мнѣ, ци тому дурному и шаленому хлопѣ ? А пани и слуги рекли : О най-

1) Ту щось пропущене, мабуть „щось злого“.

2) Пропущено: його. 3) Польонїзм: скоро.

яснѣшій цесарю велможный, пане наш милостивый! мы твои милости божіли¹⁾), тебе по Бозѣ до смерти за цесаря мати и наше здорovia за тебе покладати и при тобѣ стояти. А того мы шаленіка яко живи не знаємъ, ци чоловікъ то єст, ци мара. [За] тимъ рече аггелъ до Іовіяна: Що ж ты тепер гадашъ, шаленый хлопе? И казал его покоєвим бити нещасного и его конем²⁾, которым завше вѣжджоваль²⁾), на котором в той часъ был, коли шаты изгубив³⁾ — и казал его до коня за ноги оувязати и по всему мѣсту волочити. И сродзе³⁾ его кон избивъ и плахту на немъ подраль, волочивши его по всему мѣсту. И стануть покоєвини єдин⁴⁾ ко другому говорити, рекучи: Не лишайме ми шаленого хлопа на дорожѣ под ногами, але верзѣмъ его оу гнои, нехай тамъ з-лихом лежить. И так⁵⁾ покинувши его, лишили оу гной. И ту бѣдный Іовіянь лежачи, мислив собѣ, из п[л]ачом рекучи: Що маю теперъ чинїти и до кого ся оудати? Но, мислив⁶⁾ собѣ, пойти до пустел'ніка, оу которого ся завше сповѣдавъ. И вставши, пойшов оу тому пушу, где той пустелнїкъ мешкавъ.

Прийшовъши подь келию, ано еще той пустелнїк не спит, Богу ся молитъ. Іовіянь стал⁷⁾ торкатї оу вокенце. Калугор⁴⁾) то почувши, здунмѣв ся, що бы [то] мало быти и хто ту в ночи ходитъ, и нѣколи того не бывало. Потом и другиѣ разъ поторкало, и станеть говорити: Отче святыѣ, отвори ми. А калугерь рекъ: Хто ты єси, рече, и чого ту в ночи ходишъ? А цесар бѣдный рекъ: Я єстем⁸⁾ Іовіянь цесарь, сынъ твой духовный; маю до тебе пилну потребу. Сповѣд'нїкъ слышавши [то], бѣгъ борзо до окенця, а коли окенце отворил⁹⁾, оувидѣвъ челоуѣка страшного, оу плахтѣ, кровавого, збитого и не познавши его, бор'зо окен'це затворилъ. И станеть его проклинати: во имя Отца и Сына и святого Духа, амин: изгин от мене злый, нечистый, дуже проклятый; откуда пришов єси изкушати мя тутъ? Бѣнный Іовіянь еще ся горше зафрасовав⁵⁾), що має чинїти. Потом¹⁰⁾ станеть из плачем говорити, рекучи: Отче святыѣ! зм[ил]уй ся на до мною; не єстем духъ нечистый, але єстемъ цесарь, сынъ твой духовный; отрѣкаю ся сатанѣ и молю ся Отцу и Сыну и святому Духу; прошу тя, отче, еслї ми не ймешъ вѣри, а ты вислухай скруз¹¹⁾ стѣну сповѣди мои, еще перших¹²⁾ моихъ грѣховъ, которїх ем ти ся сповѣдав¹³⁾ пред тим¹⁴⁾ и тепер ми ся погрѣша стало; и vysлухай, що то ся на до мною стало, якъ Богъ святыѣ

¹⁾ Божити в нар. говорі значить присягати.

²⁾ Таке imperfect. повторюєсь в сих легендах частїйше.

³⁾ Польонїзм: сильно, дуже. ⁴⁾ Пустинник, монах. ⁵⁾ Зажурился.

скаралъ за мою пиху и гордосць. Зле ми ся, отче святой, стало; змилуй ся для Христа небесного.

Слышавши то пустел'ник, казал' ему сповѣдати ся, а самъ почаль пилю слухати скроз' стѣну. Іовиянь почаль ся сповѣдати от початку всѣхъ грѣховъ своихъ и прийшло до того южь, якъ ся поднѣсь во пиху великую противъ небесного Бога и якъ ся купаючи в поли, стратив одѣня свое и коня и зостал голым и где прийшов, то его били; якъ и панѣ его не познала и панство все не познало и пес и сокѣл не познал' и конем' мя моимъ волочили по всему мѣсту и ледво живого мя з душею лишили оу гной. Теди юж бол'ше не мал' ем' що чинѣти, до кого ся оудати, кремъ тебе, отче мой святой, до своего сповѣдника. Спадай²⁾ на милостивого, небесного, всемогущого Бога, который грѣшныхъ каре, а кающихъ ся знову приймае. Претожь и я каю ся того злого дѣла, пихи диявол'скои и гордости проклятои и плюю на диявола и на всѣ злыи дѣла его. Вѣрую Господу Богу и покланяю ся Отцу и Сыну и святому Духу, аминь.

3) Тогда чернецъ отворивъ оkenце и внетъ его позналъ, иж то власный цесарь, сынъ его духовный; воставши скоро, отворивъ келию свою и оувѣлъ его. А он увесъ избитый и кровию сплинувъ. Видѣвши то калугерь, сплакавъ и налявъ окропъ и нагрѣвши, умив его и оливою намастилъ тѣло его и далъ на него сорочку и шату свою и шапку и рече: Моли ся, пане мой, Богу. И рекъ до него цесарь: Прошу тя, отче святой, ти ся моли Господу Богу и пресвятой Богородици. Тогда калугерь оузялъ ѱалтирь, начавъ читати из поклонами, из молитвами. Потомъ скончавши ѱалтирь, почаль читати акафист пресвятой Богородици — а цесаръ стоять; и коли скончавъ акафистъ, то ест похвалу Богу, ано почало свитати. И ту легли припочити, бо и крол трудень¹⁾ был барзо и ту пустельникъ мало ся придрѣмавъ. И видѣвъ во снѣ: прийшла пресвятая Богородица из Михайлом и кладуть на голову цесареви коруну царскую и поясъ царскій и шаты и лан'пухъ золотый и вѣнецъ и скиптро царское. И прочутивши ся, пустельникъ прославиль Господа Бога и пресвятую Богородицу; избудивъ цесаря и сталъ его питати и тѣшити и поздоровляти: Иди теперъ, пане, просто до своєї столицѣ; вѣрую Богу и пресвятой Богородици, же тя познают; не бой ся, иди за божимъ благословеніем! И благословивши его, пустилъ.

Прийшовши Іовиян до брами города своего, сталъ торкати, абы ему отворено было, а ту ся и бонть, абы его еще не били; му

1) Змучений; нар. фюр. звучитъ тепер: трудный. 2) Мабуть: Спогадай.

ся дало добре в памятку; але ся крѣпляеть молитвами сповѣдника своего и укрѣпив ся Богом и пресвятою Богородицею.

Видѣвши его стражъ, внет отворено и познано, иж то ест пан ихъ. И убояли ся и мислили собѣ: а то панъ нашъ ходивъ до своего сповѣдника, а ми не знаємъ, коли онъ пойшовъ. Внет ему отворили и поклонили ся ему и рекли: О пане нашъ, отпусти намъ, бо'мо не знали и не знаємъ, коли твоя милость выйшолъ. А онъ на нѣхъ махнувъ рукою, абы мол'чали; и весело на нѣхъ и ласкаво посмолтрѣлъ и поншовъ на нѣхъ на дворъ. И тамъ стояло много челяди и панства и видѣвши, познали его внет и поклонили ся ему внетъ вишитки и тут мислили: що то ся чинѣтъ тутъ? На дворѣ цесаръ и в полатѣ цесаръ. Тут и песь его коханный позналъ и стал ся ему радовати и лашити, токмо не промовятъ; такожъ и соколъ познавши его сталъ весело квѣлти. Видѣвши то маршалокъ, здунмѣвъ ся велико; станеть говорити паномъ, що ся чинѣтъ? У полатѣ цесаръ и на вдвори цесаръ оу калугеровихъ шатахъ. Потомъ панство войшли оу полату и поклонили ся аггелови; стануть говорити, рекучи: Найяснѣший нашъ цесарю, пане милий! що то ся чинѣтъ з нами? Твоя милость тутъ сидѣтъ на столицѣ из цесаревою, а на дворѣ стоить другъ цесаръ, которому ся вси поклоняют. Рекъ аггелъ до царици: Устанме, а выйдѣм на дворъ, увидѣмъ, що то ся чинѣтъ. А коли вийшли на двор и увидѣвши цесарева внет познала пана своего и здунмѣла ся, не знаетъ и сама, который то естъ праве мужъ ва з межи нѣхъ двохъ. Рекъ аггелъ до панов и до челяди: Повѣжте ми правду, который з межи нас двохъ панъ вашъ? А паны и челядь рекли: Оба есте еднакъ, але намъ ся здае, же тот панъ наш, который теперъ прийшол от своего сповѣдника; и то ест намъ дивно, иж то есте оба еднакъ. Потомъ аггелъ рекъ до цесаревой: Панѣ, повѣж ти правду, который тобѣ ест пан и мужъ из межи насъ двохъ и которому ты шлюбилъ? А она посмолтрѣтъ и на того, а потомъ рекла: Все ми ся здает, же тот мой пан ест; але то ми дивно, иж то есте оба еднакъ. Богъ знае, що то ся чинѣтъ. А потомъ хлопята выйшовши познали и увидѣвши Іовияна отца своего, прибѣгли радосно и познали его. Теди аггелъ рекъ: о тожъ панъ твой, который теперъ прийшолъ от своего сповѣдника. Оузявши теди аггелъ цесаревую за руку и цесаря Іовияна за другу руку, давъ ему жону оу руку и станеть говорити: Прими свою жену и дѣти и столицу цесарскую, а не подносяй ся от того часу оу пиху и не равнай ся ко Богу небесному, а то еси добре оучинѣлъ, иж то еси покаявъ ся и самъ себе осудивъ; а до того еще еси до сповѣди удавъ и тотъ грѣхъ отпокуталъ еси сей ночи; и еще ти

много помогла молитва того духовного, который ся молив до Господа Бога и пресвятой Богородицы. А я стерѣгъ столицѣ твоєи и панѣи твоєи и дѣтокъ твоихъ; а тебе то Богъ выдавъ был на по[ка]янїе; претожь полѣпшай ся.... (не четко) або естъ аггелъ божий, хранитель твой и сторожъ дужь твоєа. Потомъ до пановъ: ото естъ панъ вашъ, которому естъ присѣгали; тото слушайте и вѣрне ему служѣте: або естемъ аггелъ божий. А потомъ рекъ: майте ся гораздъ, Богъ з вами. И то рекши, блиснувъ яко блискавица, и невидимо быстъ: пойшол в небо, а одѣня царское зоставилъ посередъ панства передъ Іовияномъ. И далъ ся чути голосъ з високости, глаголюще: возми, сыне, одѣня, котороемъ ти у полѣ былъ узалъ оу тебе.

И ту Іовиян прославилъ небесного Бога и пресвятую Богородицу мать Божию. И сталъ потомъ побожный и смиренъ и доконавъ в добромъ покою живота своего оу добрыхъ оучинкахъ и справахъ. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ аминъ.

Паралелі: Gesta Romanorum, ч. 59 — Moralité de l' orgueil et présomption de l' empereur Jovinian, Syon, 1581. — Rosenplüt, der König im Bade. — Keller, VII sages, clvi; Dgocl. 48. — Goedeke, Römolt, in Zeitschrf. d. histor. Vereins f. Niedersachsen, 1852. Ст. 293. Hagen, Ges. Abent. 71. 3. CXV. — Germania, 2, 431. — King Robert of Sicily, Warton, 1, 183; Ellis, Spec. of. early engl. metr. rom. 3, 143. — Robert Cyryll, 1529, Swan, 1, 364; Jones, Biogr. dram. 3. 214; Collier, 1, 113. — Sir Gowghter, Utterson, popul. poetry, 1, 161. — Chancer, Caut. tales, 7511; — et. 1101 jours, 19, loiseur, et. 33. — Benfey, Pantschatantra, 129; — Ciszewski, Krakowiacy T. I. Ч. 98: O pysznym królu, który za karę został dziadem, a anioł królował na jego miejscu. — Kolberg, Lud. XIV. Ч. 70 i 71. — Chełchowski, Powieści i opowiadanie lud. z okolic Przasnysza. T. I. С. 254. — Чубинський, Труды Т. II. Ст. 628 i 637. — Ровинський, Русск. нар. сказки, Т. IV. Ч. 45. — Kolberg, Lud. Krakowskie IV. Ст. 102—103: O królu pysznym.

VI.

Слово о Давидѣ разбойнику.

Быль нѣкоторый разбойникъ, именовъ Давидъ, который мавъ под собою дружины осмѣдсѣять и седмь. И розбиваль ѣ (20) лѣтъ. Потомъ прийшовъ до себе, станетъ мыслити самъ оу собѣ, рекучи:

Милый Боже! що маю почати? злое дѣло чиню на сим' свѣтѣ; осквернивъ емъ землю чужею кровію. Гдеж потомъ дужа моя будетъ? Не будетъ инде, едно в руцѣ вѣчной. Мушу ся покаяти злыхъ дѣлъ моихъ, а кающихся Богъ прѣмаетъ. Пойду на покуту оу манастирь и стану калугоремъ до моеи смерти.

То собѣ оумысливши, пойшолъ до единого манастирь[я], который былъ оу лѣсѣ далеко от людей. И прийшовши до воротъ, сталъ ковати, обы ему отворено было. Слышавши то воротный, станетъ его питати, хто ест и чого ходиш? А онъ рекъ: Ёстемъ Давидъ разбойникъ и пришлодемъ к вамъ, хочу быти калугорем. Слышавши то воротный, рече ему: Пожди мало, я иду ко гумену. Прийшовъ воротный, повѣлъ игумену. Игуменъ оуставши, пойшовъ из чер'цѣ, станетъ питати: хто ест и отколь и чого ту ходиш? А Давидъ рекъ: Я ёстемъ Давидъ, разбойникъ. Желаю из вами ту быти в манастири, хочу покутовати за грѣхи своя; оучинѣте мя калугоремъ. Рекъ ему игуменъ: Брате Давиде, не можешъ ты ту з нами быти и нашего дѣла вомѣстити. Наше бо житіе тяжкое ест; тяжело треба постити, робити, не спати, поклоны бити, по разу на день ѣсти, набожне жити, плакати, завше смутному быти, не много бесѣдовати, послушнымъ вшиткимъ быти; потреба быти покорнымъ, тихимъ, смиреннымъ.

Слышавши то Давидъ, рекъ: Хочу я то вшитко выполнити, отче святой; едно мя примѣте. Рече ему игуменъ: Нѣкакоже человекъ; иди собѣ инде от насъ; не будешъ ту з нами жити.

Слышавши то Давидъ, рече со гнѣвомъ: Вѣрми, отче, если мя не примете на покаяніе, знайтежъ то добре, иж поверну ся знову на свое дѣло першое на вашу душу; а маю под собою дружины 83 (87); и я прийшовши в ночи, разорю манастирь вашъ и васъ самыхъ погубимъ и добро ваше поберемъ. Щождъ вы за черцѣ, що не хочете грѣшного на покаяніе прияти?

Слышавши то игуменъ и черцѣ, оубояли ся страхомъ и рекли: Волиме го прияти, нѣжели злою смертию погинути маем. И пустили его оу манастирь и учинили его калугоремъ. И тамъ Давидъ почалъ ся мощно подвизати, еще тверже над нѣхъ держати, до церкви перед усѣхъ приходити, третего дне ѣсти хлѣбъ, блатіи¹⁾ всѣмъ послушнымъ быти, в молитвахъ через всю нощъ стояти, тихимъ, смиреннымъ быти, покорнымъ, терпливымъ, ижъ то вшитко черцѣ диовали ся, такому его житію острому; с кого ся не сподѣвали, тот нхъ всѣхъ перейшовъ добродѣтелию.

¹⁾ Мае бути: братіи.

И мешкавъ там' три роки. Во єдну неделю по утрєні затворивши ся Давид оу своєи кєлии, молив ся Богу. И ту прийшовши к нему аггєль Господєнь, сталь перед ним и рече: радуй ся, Давиде, выслухавъ Богъ твои молитвы и покуту; отпушєни ти всѣ грѣхи твои, а пятого днє изыйдєшь ис того дочасного свѣта на вѣчнєє мешкєня, до роскошіи небєсныхъ.

Слышавши то Давидъ, рече до аггєла: Я тому не иму вѣри, ижъ бы то за такой малый часъ отпушєивъ мнѣ Богъ мои великии грѣхи и злости; кол'ко душъ ємъ людськихъ погубилъ кї (21) лѣтъ розбиваючи!

Ци єст то правда, рекъ єму аггєль? Єсли ты Давиде, не имєшь мнѣ [вѣры], вѣдь, я тобѣ звязу уста и языкъ твой. Будєши нѣмъ до пятыхъ днѣй, дондєже ти смєртъ прїдє.

Рече Давидъ до аггєла дерзосно: о Господи! єсли ти аггєль єсть, почто тоє глаголєши на скорбѣ мнѣ? Чому ты єси мнѣ языка моего не вязавъ, коли ємъ бѣду чинѣв, розбивавъ, кравъ, кровъ проливавъ, а тепєрь коли ємъ на покутѣ, та хочєшь мя онѣмити и языкъ мнѣ связати? А чимъ жє буду Бога вихваляти? Тутъ ми радосць приносѣшь, а знову пакосць и скорбѣ хочєшь чинѣти. А єсли такая ласка божєя на мєнє, ижъ ми отпушчєє грѣхи моя, буди воля господня, а ту мнѣ не вяжи языкъ на моемъ добромъ дѣлѣ; єсли мя Богъ пращєєть, а ты невяжи!

Рекъ єму аггєль: О Давиде, то єси ми мудрє отповѣлъ; буди со миромъ, моли ся Богу!

И отишолъ от него аггєль якo блискавица, а Давидъ єще прилѣжнѣ почалъ ся молити Богу. А пятого днє преставилъ ся и отидє ко Господу во царство небєсноє. Богу жє нашему слава во вѣки вѣкомъ. Аминь.

VII.

Слово о Флавіянѣ Разбойнику, который хотѣлъ разбити монастырь чернический, але и самъ спасе ся.

Былъ єдинъ разбойникъ грозный, на имя Флавианъ, который мѣлъ под собою р̑ (100) чєловѣковъ разбойниковъ, смѣлыхъ и збрoйныхъ, ижъ нѣхто ꙗзъ нѣхъ не смѣлъ оударити. Єдиноє днє собравши собѣ пятьдесятъ товаришовъ и станєть имъ говорити, рекучи: Мои милыи друзи и товарѣши! Оумисл[ив]ємъ я сєи ночи єднує рѣчь пожиточнує, єслибистє на то пристoнны. А онѣ єму рекли: Панє нашъ, ми завшє тєбє слухаемъ; що намъ роскажєшь, то ми готовы

на твой розказъ. Рекъ имъ Флавиян': Ест у пуши в лѣсѣ одинъ богатый монастирь, в котором то живутъ чер'ницѣ, о которомъ то и вы сами знаете. Теди я оуберу ся оу одежду чернечую и пойду тамъ сам'. И узавши под шату мѣчъ свои и онѣ ми отворять сами ворота монастирскіе и примут в мѣсто черця мене за гостя, а ви в ночи там прїйдѣте, и покличете мене, а я вамъ отворю и погубиме чернічки и скарбъ ихъ побереме, бо иначей не учинеме нічъ, бо монастирь ест твердый.

Слышавши разбойники и похвалили раду его; а так Флавиян оубравши ся по черънецко и узавъ под ризу мѣчъ свои, поишол в пушу, где той монастирь и пришовши до монастиря, почалъ торкати оу ворота монастирскіе по обычаю монастирскому.

Почувши то старшая гуменія и загнала¹⁾ свою послушницю, хто ест и чого ту прийшов? Послушниця видѣвши калугера, прийшовши, повѣла: Госпоже! якіе калугер стоит оу ворот, хочет нашу святую обитель навидѣти и нас. Слышавши игуменія, покликала сестры своя; поишли до воротъ, сотворили молитву; а Флавиян' рекъ: аминь, мир' вамъ преподобныи мои сестрѣ; спасите ся о Господѣ; прїидохъ к вам' аз' старецъ грѣшный навидѣти житія вашего, обители вашои святой. Слышавши то чернички и рады были и рекли: Слава тбѣ Христе Боже, иж то приславъ к нам святого отца; и будемъ от него благословенія просити и молитовъ святыхъ.

А чернічокъ оу том монастири было пятьдесятъ и три. Отворили ему ворота и пустили его з радостію и павши, поклонили ся ему и просили благословенія от него. И узавши его, повели до церкви: Поклоні ся, отче, Богу! и поклонів ся; а потом повели его до келии и узавши во умивалищу воды, стали ему оумывати ноги яко странному от пути, маючи его за преподобнаго отца; а онъ имъ ест ворогъ и зрадця!

Флавиян мислит собѣ: Що то ся чинит? Якъ то они чернічки добродѣтель ему чинят, яко святому челоуѣку. Стало ему сердце его мякшѣти до скрухи, а коли ноги его оумыли, отерли хусткою чистою, онъ имъ подяковав.

А была оу томъ монастири єдина дѣвка, которая то от многихъ лѣтъ была слѣпа, нѣма и глуха, которую то привѣвши к нему, просили благословенія. И [в]завши тоту воду, которую то Флавиянови мыли ноги, напоили тоту дѣвку и умыли ся. Внет прозрѣла и промовила и слышати стала и прославила небесного Бога; вѣдѣвши то черніцѣ, припавши к ногамъ Флавияновым, поклонили ся ему; стану[т] его у ноги цѣловати, мовячи: Богъ тя посла к намъ,

¹⁾ Післала; нар. фор.

отче святой, негоднымъ, грѣшнымъ. Тота дѣвка от многихъ лѣтъ была слѣпа, нѣма и глуха, а днес твоимъ приходомъ и за твоими святыми молитвами прозрѣла, и говоритъ и чуетъ.

Видѣвши то Флавиянь, здумѣвъ ся и познавъ ласку божую над собою, ижъ то Богъ его ведетъ на покаяніе. И уставши и самъ поклонилъ ся имъ и рече: Слава тебѣ Христе Боже, ижъ хочещи всѣмъ спасти ся в разум истинный приити. И вынявши зъ подъ рызы мечъ свой, показа имъ и рече: Сестры наймилѣшїе! Вашими святыми молитвами нехай и я многогрѣшный спасу ся. Вы мене маєте за святого отца, а я естъ разбойникъ Флавиянь, который маю под собою ѣ (100) разбойниковъ. И сеи ночи вы вшитки мали погинути отъ того меча. Если ми не имете вѣри, увидите вы сами дружину мою, которая ту придетъ и будетъ мя клѣкати, аби имъ отворивъ [я]. А придетъ ихъ пятьдесятъ; але вѣ не бойте ся: Богъ зъ вами! Нехай и я буду братъ вашъ и хочу быти до смерти калугоремъ.

Слышавши то чернічки, здумѣли ся велми; прославили Господа Бога, ижъ ихъ выбавивъ отъ горкой смерти. А коли была нощъ и было в пульнощи, прийшли разбойники; -50-ихъ ставши оу воротъ монастырскихъ, почнуть кликати: Флавияне! старшино наша, отвори намъ, ми естесмо дружина твоя.

Слышавши то Флавиянь, поиншоль ко вратомъ, станеть имъ говорити: Я васъ не знаю; маю я болшую дружину, съ которою васъ позабиваю, яко злодѣ[ѣ]въ.

Слышавши то разбойники, оулякли ся и побѣгли оу тѣки. А чернічки передержавши Флавияна у своемъ монастыри два дни, виправили его съ честію до муского монастыря, у которомъ постригши ся, многи лѣта пребывъ. В старости глубокой преставилъ ся и отишоль ко Господу. А съ того меча его чернічки сковали крестъ, которымъ то крестомъ бѣсы изганы во вѣст и во славу Христу Богу нашему, емуже слава и держава во вѣки вѣкомъ аминь.

VIII.

Слово о єдиомъ пустельнику, который хотѣлъ звѣдати судѣвъ божїихъ, который у нищи сѣдѣвъ ѣ (30) лѣтъ и напоследку хотѣвъ стратити свою покуту и душу, если бы ему аггелъ не повѣлъ.

Въ пустыни єгипеской великой и страшной и непроходимой, где люде не бывають и потята не плодятъ ся, пустыня глухая, то естъ великая. А в той пустыни былъ єдинъ чернецъ, покутовалъ за грѣхи; жилъ тамъ ѣ (30) лѣтъ молячися Господу Богу за себе и за

увес' свѣт'; а ніколи не видѣв' образъ челоувѣчій и потята не слухав', крем' звѣров'. И единого дне той чернец' помисливъ собѣ рекучи: Боже милостівый, що то ся дѣет на свѣтѣ? Я у той пуци живу 30 лѣт; як' же теперъ стоит' мир' и свѣт'? Пойду я, из тоєм пуци дознати судби божои; и заперши келию свою [пойде] во мирь.

Коли былъ на пути, перейшоль его аггелъ и ре[къ] ему: Мир' ти отче; где ты идешъ? Рек' калугерь: из пустинѣ во мир, звѣдовати судбы божей, що єсть оу том' свѣтѣ и щос ся в нем чинїт. Рек' ему аггелъ: Приими мя, отче, оу товариство из собою. А пустел'никъ рек': Иди, брате, рад ємъ товаришови доброму. И поишли оба.

А коли ся сталъ вечеръ, прїйшли до єдиного села, стали ся просити на ночь до единого челоувѣка, абы ихъ переночовав, который им' барзо былъ радъ и приялъ вдячне, нагодовалъ и напоилъ; а [оу] того челоувѣка не было болше дѣтий крем' едино дитя малое, хлопятко у колысцѣ еще. А коли было в ночи, челоувѣкъ и жона уснули: оуставши тѣди аггелъ, удавилъ тоту дѣтину. Видячи то черънецъ, убояв ся зѣло и мислитъ собѣ: А то не челоувѣкъ зо мною ходїт', але злый духъ; оу якого чолоувѣка доброго дѣтину оуморив'! едно и было! Але не смѣв' єму нічъ мовити. И коли юж сталъ челоувѣкъ и жона плакати по дѣтинѣ горко, а они подяковавши, поишли во путь свой.

На другую ночь прїйшли до другого села и упросили ся на ночь до чолоувѣка богатого, которого дом' былъ над моремъ. И тои челоувѣкъ приялъ ихъ вдячне барзо и угостивъ ихъ, давъ имъ вечерю на полумиску сръбном и дав имъ коморку особную на спочивокъ и посцѣлъ. А черънецъ не спить, мислитъ, що еще его товаришъ буде чинити — и за себе ся боить. Коли было в ночи, уставши аггелъ, оузял' тои полумисокъ, заверг' его оу море и лѣг' спати; а чер'нецъ видѣвши то, чудоваль ся: Боже милостивый! Що маю чинити? Не єст то челоувѣкъ, але то єсть дияволь, зо мною ходитъ и пакость людемъ чинїть; болше я з нимъ не хочу ходити; але не смѣв' єму нічого мовити.

Оуставши рано, поишли оу дорогу. Калугерь єму не мовить ничъ. Потом' прїйшли до третого села и упросили ся такъ же на ночь до единого богатого челоувѣка побожного, доброго, который ихъ любовне прияв' оу свой домъ, накормивъ, напоивъ, постеливъ. Пустельнїкъ и тамъ не спить, мислит, що ся будет чинїти. Аггел уставши, украв у того погаръ золотый у челоувѣка, дорогїй, с которого то

завше той чоловік пивалъ, бо ся в нем барзо кохалъ. А чернецъ то видить, але ему нічъ не смѣть речи и за злото духа его маєть.

Уставши рано, поїшли не дякуючи (не виразно). Пришли до четвертого села и зыйшли на дворъ барзо богатого чоловіка. Стали ся просити на ночь, а онъ ихъ пофукав и волоцями звалъ и рекъ: Не буде[те] вы у мене ночовати; идѣт собѣ пречъ из двора. Ангель ему рекъ: Змилуй ся, пане, переночуй Бога ради, бо юж познаю. А онъ рекъ: Если хотите, идѣте у тот хлѣвъ и тамъ спѣте, ежели хотите, а инѣде у мене не будете ночовати. И показавъ имъ хлѣвъ, где свинѣ ночуют; они увойшовши у хлѣвъ, ночовали тамъ и коли устали порану, поишовши ангель сталъ дяковати за нѣчлѣгъ. И ви- нявши из пазухи кубокъ той золотый, далъ ему: Возми, рече, собѣ той погар за того, що еси нас ночоваль оу своємъ дворѣ; дякуєм ти. И поїшли в дорогу свою.

Тутъ чернецъ мыслить собѣ: не єсть то чоловікъ изо мною ходитъ, але вижу злий духъ; где намъ добре чинено, онъ тамъ зле починѣвъ, а тому злому, а немилостивому богачеву, который нас у свинѣ кучи ночоваль, кубокъ ему золотый дав. Злий то мой то- варишъ; еще потерплю ему мало.

Потомъ придало ся имъ пятого дня ити черезъ одну рѣку глубокую мостомъ. И коли были посеред рѣки, стрѣтивъ ихъ тамъ єдинъ чоловікъ оубогій и поклонѣвъ ся имъ. Сталъ чернецъ пытати дороги; онъ имъ указавъ путь: ангель трутивъ его з мосту в рѣку и утопив. Видѣвши то пустелнѣкъ, жаловаль чоловіка, ижто его невинне оутопивъ и маєть его за злого духа. И не рече ангелови нічъ, бо такъто ему Богъ не допускавъ ніч мовити, єдно мыслѣвъ якъ бы его от себе отпавити.

Потомъ пришла ночь, села юж не было, обяла ихъ ночь у пу- щѣ у лѣсѣ. И знайшли єдину здебку, барзо старую. Стали тамъ ночовати. Не снить чернецъ. Уставши теди ангель почалъ тогу хижу старую переставляти с того мѣсця на другое мѣсце. А чернецъ мыслить, що онъ чинить пустое дѣло.

А коли сталъ свѣтъ, оувидѣвши чернецъ двѣ дороги тутъ, станет говорити своєму товаришови, рекучи: Иди ты своимъ путем, а я пойду своимъ. Єдно ми жаль, товаришу милый, иж то пятъ днѣй як из собою ходиме у товариствѣ, а не знаю, хто ты єст, с которой страны и коего роду. И давном тя хотѣвъ звѣдати за тоє и теперъ ся роз'ходимъ из собою, а не знаю, якъ Бога молити и поминати за тебе.

Ангель ему рекъ: Отче святыи! Я єстем ангель хранѣтель души и тѣла твоего.

А пустел'нік поклонїл' ся ему ніско до землѣ и рече: О Господи, не прогнѣвай ся на мя, иж то я такъ дерзосно из тобою великіе бесѣды закладаю, бо ем я розумѣв', иж то простый чоловѣкъ изо мною ходитт, яко и я раб' Господень многгрѣшный и длятого так' безпечне почал' ем' из то[бо]ю розмовляти и юж даде не смѣю тобѣ докучати.

Рече ему аггелъ: Отче святыи! если маєшь що до бесѣды, можеш' говорити смѣле, не гадай нічого; и сам' Богъ, котырый ест пан' над паны и творця небу и земли и всему створению, а коли его грѣшный чоловѣкъ о що колвекъ в потребахъ своихъ просить через молитви свои, благае маєтат божїи, то ему Богъ помагаєт и пилно слухает прозбы его, не тилко я, бывши слугою божим' не маю тебе выслухати теперъ; що маєшь до бесѣды, можешъ извѣдати, а я тебѣ буду отвѣти [давати].

Чернець ему поклонил ся, рече: О Господи, коли така ласка твоя ко мнѣ недостойному рабу божему, а то прошу тя покорне, повѣж ми, що то за такая ласка божая, ижъ тоєи першои ночи, гдесме ночовали, у того убогого чоловѣка, который то нас вдячне приняв в домъ свой и гостивъ нас пристойне, оу которого то не было болше дѣтїи, тилко едно хлопятко у колысцѣ, а ты и тоє удавивъ.

Рекъ аггелъ: та ест причина, отче, ижъ тото хлопя выгодовавши ся, мало бы отца своего забити и у свѣтъ поити, а потом которогос часу вернувши ся до дому своего и не познал бы матере своея, а нѣ мати его и так' мавбы впасти из матерію в грѣхъ, блуд учинїти и такъ бы во великій грѣхъ упали и три душѣ марне бы погибли¹⁾. И длятого тоту дѣтину мусѣль емъ оудавити и душу его до царства небесного оузяти. А тот чоловѣкъ знову ся обернеть до побожности.

Рече чернець: А то, Господи, длячого на другомъ ночлѣзѣ у богатого, побожного чоловѣка, который нас ласкаве прияв у дом' свой, а ты ему полумисокъ сръбный заверг оу море?

Рекъ аггелъ: Ото есть тая причина; оу того чоловѣка много есть сръбра своего, а тотъ полумисокъ узавъ бывъ оу пождѣ великомъ, не по правдѣ, который то чоловѣкъ проклявъ его, при котромъ то полумиску мавъ огонь дом' его изпалити и виѣвеч' его обернути; протож' длятого емъ заверъ, абы злое мижи добрымъ не было, абы то при проклятомъ сръбрѣ и самъ не стал' ся проклятымъ. Горе бо тимъ людемъ, котыри берутъ великии пожди не по правдѣ, черезъ мѣру.

¹⁾ Натяк на звістну легенду про кровосумішника, незвичайно у нас розповсюджену.

Рече пустелник¹: а то, Господи мой, що єсть за причина, иж то на тре[то]мь ночлизѣ, где нас так^{же} чоловікъ добрый приялъ чесно, а ты в него дорогой, золотый полумисокъ и кубокъ узявъ, а злому богачеву немилостивому его подаровалъ, который нас оу хлѣвѣ невдячне переночовалъ. То жаль ся Боже того подарунку тому злому чоловіку!

Рекъ ему ангелъ: То єсть та причина: Той побожный чоловікъ завше былъ тверезый и не запивалъ ся нїди. А коли ему той кубокъ оуроблено, онъ любячи той кубокъ, завше з него пивалъ кождый день от заранку до вечера и мощно ся запивалъ, а нїди тверезый не бывъ анѣ в день, анѣ в ночи; а такъ з великого панства мѣлъ былъ барзо ошалѣти и душу свою мав зле погубити. И длятого то от него взявъ той погаръ и стративъ, а онъ теперъ зостанеть побожнымъ, яко и перше. А що ем^у давъ тому злому и немилостивому богачеву, та єсть причина, бо я ему ту на семь свѣтъ остатне заплативъ, а в остатный вѣкъ южъ не приймететь собѣ от Бога жадной заплаты на ономъ свѣтъ, за свой злый справы, але злый зле починеть и богатство его яко прахъ розсиплетъ [ся], а он поиде на вѣчнїе муки; то ему заплата.

Рече чер^нецъ: А то, Господи, що за причина, иж то єси чоловіка убогаго оутопивъ, а он^у нам путь казалъ?

Рекъ ему ангелъ: а то єсть та причина, иж то былъ убогий, а не вийшолъ бы поль милѣ, стрѣтивъ бы чоловіка другаго и убивъ бы его с тѣсноти¹⁾ своєї; потомъ бы и самъ на дорожѣ згинувъ; такъ бы двѣ душѣ нагле погубло. Але то я длятого его утопивъ, аби то и онъ зостав живъ и сего аби то душа не погубла на муки вѣчнїя. И та єсть причина.

И знову калугеръ рекъ: О Господи мой, не прогнѣвай ся на мя, що ти ся уприкряю; чому тоту у той пущи здебку старую представлялъ єси на иншое мѣсце?

Рекъ ему ангелъ: Тому єсть тоя причина: то была хата чоловіка богатаго; в той хатѣ спрятавъ скарбъ великій, который то скарб отказавъ синови своєму, который то єсть барзо побожнымъ. А коли той скарб вийме, то ся учинїт барзо злымъ, скупымъ, немилостивымъ и длятого тоту хату инде переставивъ, аби онъ не знайшолъ тыхъ пѣнязей на пагубу души своєї. Волить бѣти без нїхъ, а нїжли при нїхъ и стратити бы мавъ вичне душу свою. Отож ти, отче, повѣламъ причину справы моея, а ты иди до своєї келни и не ходи из пущѣ болше во миръ и не испытай судебъ божїихъ. Мир ти, спасай ся о Господѣ.

¹⁾ Бідноти

И то рекши аггелъ господень яко блискавицею поишолъ то него. Тогда калугерь поклонѣвъ ся, цѣловаль мѣсце то, гдѣ стоявъ аггелъ Господень и поишовъ у лѣсъ и ему ся здало недалеко. И мало пойшойвши, оувидѣвъ келию свою и прославилъ Христа Бога и жыл тамъ потому другихъ 30 лѣтъ и престаѣвъ ся и отиде ко Господу въ радощь вѣчную. Тѣложь его преподобный Макарий знайшовъ и погребъ чесно; душа его во обителехъ небесныхъ, а имя ему Паладій.

— Того молитвами Христе Боже помилуй нас и спаси души наши всегда и нинѣ и присно и во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралелї: Gesta Romanorum, ч. 80 — Vitae patrum, 5, 93. — Jac. de Vitriacos, in Scala celi, 15 — Alb. Patavius, evang. domin. passionis, 93. — Pelbartus, aestiv. 32, H (J. de Vitri.). — Discipulus de temp. 109, K. — Specul. exemplor. 2, 210; Maj. 571. — Wright, 7. — Euxemplos, 161. — Doctrinal de sap. bl. 8. — Le grand, 1779, 2, 1 (5, 211). — Méon, 2, 216. — Bluet d' Arbères, 1604, 105. — Voltaire Zadig, 20; ed. Benchot, 33. — Hist. littér. de la France, 23, c. 116. — Geiler, arbor. hum. 129 b. — Pauli, 682. — H. Sachs, 3, 1, 236; Schiebel, 2, 254. — Zuschauer, 3, ст. 332. — Gellert. 1, ст. 116. — Grimm, d. myth. XXXV ij. — Parnell, the hermit. b. Swan, 1, 376. — H. More. div. dialogues, 1669, 1, 321, 2. — Howell, lettres, 47. — Pl. Herbert, Conceptions, 1, 1650. — Dunlop — Liebr. 309. — Warton, 1, clviiij. — Koran, 18, 64. — 1001 Tag, 27—29. — Hammer, Rosenöl, 1, 162. — Hurwitz, Hebrew tales, 18. — Weil. bibl. legend. d. musulm. — L. Gonzenbach, Sicilianische Märchen. T. II. Ч. 92: Die Geschichte v. Einsiedler. — Kolberg, Lud, Kujawy. T. I. Ст. 153—156: O pustelniku i czarcie. — Krakowskie. T. IV. Ст. 94—99. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. Перев. А. Кримський. Ст. 31—40.

IX.

Слово о пут'ніку кийси како во Цариградѣ святѣйший патріярха Терентій випилъ биль лютую трутизну из рукъ єди[но]го жиди.

Во Константиноградѣ придало ся единого часу, собору при царской полатѣ при цари турецкомъ Заври, за патріярха Терентія. Тамъ биль єдинъ жидъ злый на имя Схарионъ, который завше хрестіянъ гонитель биль великій на вѣру хрестіянъску и намовяль часто царя турецкого, абы хрестіяни потурчити. Але царь не смѣль того чинѣти, рекучи: Не могу я яко живо тоє чинѣти, бо хрестіяне мають своего патріярху.

А жидъ рекъ: Повели ми царю, я патріярху отрою лютою отровою перед тобою и будуть хрестіяне твои.

Рече ему царь: Если би то могло быти. Рече жид: Не бои ся, царю, я ти в том; не поможет имъ ихъ Христос.

А коли былъ соборъ на царскомъ дворѣ, много ся жид спирал ис християни и з патриархою святымъ о вѣрѣ и хуливъ на Христа и Богородицу и на вѣру и на ивангелие святое. И рече:

Слухай ты, патриархо; чи есть то правда, иж то читаете оу вашомъ евангелию: Се даю вамъ власць наступати на змию и на скоропию и на всю силу вражию. Знову пишеть: Аще что смертно спиють, не вредить имъ. Есть ли то правда?

Патриархъ ему рекъ: Есть правда, зловѣрный жидовине, бо то суть самого Христа божого слова.

А жидовинъ рекъ: Чи могъ бись на тоти слова из моихъ рукъ трутизну выпити и живъ быти? Нехай бысмо дознали тоби правды. Патриарха ему рекъ: Вѣрую Христу Сину Божому и тому слову евангельскому, иж то могу пити.

И на то ся зложили передъ царемъ до шестий день. А царь рекъ патриарсѣ: А то, патриархо, постановѣмъ такое право: если ты выпивши трутизну, оумрешь, то хрестияне мои будутъ и манастири и церкви вашѣ и чернѣцѣ. И всѣхъ людей хрестиянъ потурчу а котрие не схотятъ, я тыхъ повелю губити. А если цѣль зостанеш, то будешь от мене великую ласку мати.

И дали собѣ на то руки и записъ до шестий день. А коли ся соборъ розыйшов и патриарха розослалъ всюгди листы по всѣхъ хрестиянохъ, абы ся Господу Богу молили и пресвятой Богородици и святому Отцу Нѣколаю. И собрали ся вшитки хрестияне со женами и дѣтьми до святой Софии на дворъ патриаршій и там неотходячи, молили ся Господу Богу и пресвятой Богородици и святому отцу Нѣколаю. Пребили тоє вшитки днѣ и ноци из патриархою на молитвѣ. Коли прѣшов шестий день, станеть патриарха говорити со слезами до всѣхъ людѣй: О мой наймилшѣе хрестияне! Теперь прѣшовъ день, иж то маю пити от жидовскѣхъ рукъ смертельную, ядовитую трутизну. А коли я оумру, то вас вшитки потурчать.

Слышавши то люде, крикнули голоси великими, рекучи: О владико святой! не помози Боже нашимъ ворогомъ, ихтовимъ¹⁾ неприятелемъ! Если бы тобѣ смерть мала быти, нехайже и мы с тобою оумремъ и[з] женами, из дѣтьми, а з вѣри своей хрестиянской не виступимъ. И повелѣвъ патриарха всѣмъ поити до церкви святого отца Нѣколы на стоянѣе всенощное. И казал каждому готовить ся до причастия; и старымъ, молодымъ и малымъ дѣтемъ, готуючи ся на смерть. И коли правили завтрдню, на девятой пѣсни сидячи

¹⁾ Скорочене: Исусъ Христовымъ.

патриарха у крисѣ, здръмавъ ся от праці. И ту ся єму показала пречистая Богородиця, мати Христова, держаще на руках своихъ дитяtko Христа. И даєть патриархъ палицу золотую и рече: Твоею палицею побѣдишь враги и ворога своего и моего непрятеля и гонителей сина моего и ллюзнѣрцовъ вѣри христової. Дерзай, не бой ся пастирю добрый стада христово, а мой вѣрный слуго. Господь с тобою.

А в той часъ попь рек': Матерь божію во пѣсняхъ возвеличим'!

И начали спѣвати: Чеснѣшую херувимъ!

А патриарха ся прохватив, а перед нѣмъ стоить архидияконъ с кадилницю на томъ мѣсцѣ, где стояла пресвятая Богородиця. Уставши теди патриарха радостень и весѣль сердцем и душою и благодарив Христа Бога и пресвятую Богородицу матер его.

А коли вийшли из утрени, патриарха ся самъ готовиль до службы и читаль собѣ святыи молитвы. Ту прѣйшовъ к нему аггель господень и рече к нему: Господь с тобою, отче; дерзай, не бой ся; еще ти прибуде стада Христова, ти бо живъ будешь, а твои ворогъ зле погине.

А так у службы святої ушитки священіки и черцѣ и дияконы и всѣ люде со женами и дѣтми причастили ся святыхъ таинъ христовыхъ из рукъ святого патриарха. И коли вийшли из церкви, учинивъ патриарха прощеніє со всѣми людми, готуючи ся на смерть.

Слышавши то, крикнули со плачемъ мужѣ и жены, рекучи: о святителю нашъ! ми от тебе не зостаємъ; щесмо ни йли, нї пили по причастию; идемъ с тобою на двор царскій, нехай будемъ при твоємъ боку, а если ти будетъ смерть, нехайже и ни всѣ тамъ при тобѣ умремъ, абыс не сам пошол на он свѣтъ; не отстанемъ ся от тебе сладкаго патріярха своего.

И такъ пойшол патриарха со вшиткимъ соборомъ своимъ и все множество людей, старіє, маліє и великіє и дѣточки несено, которіє перси сали; єдинодушно оустремили, яко и самому царевни

.....

Паралелі: Douhet, Dictionnaire des legendes du christianisme.

На сѣмъ кінчить ся і се „Слово“ і ціла книга. Чи много ще було дальше карток, не знати. Можна додумуватись однакож, що не много, бо як сказано при описі книги, она перехована досить добре, окладинки на ній грубі і сильні, тож і не легко її можна було ушкодити. Колибъ було инакше, то нам требаб жалувати, що такі цінні річи заграчують ся — може й на завсѣгди — на шкоду нашої літератури.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ОСТАННІЙ ЧАСИ СВОГО ЖИТТЯ

(7 вересня 1859 до 26 лютого 1861 р.).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

НАПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ.**

I.

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну¹⁾. Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його; отрута тяжкого життя ще глибше розлила ся по всьому організму. Колиб поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачніков, то й тоді подорож на Україну не принесла-б йому великої користі, хіба-б тільки відсвіжила йому трохи покалічене здорове тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступні на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризло його, що „в Сибір його водило“ він бачив на Україні народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на паничині, бачив що „кругом неправда і неволя“. Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скнів він там самотнім. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „ми-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

наючи убогі села, понадніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що пановав на Україні, поет мусів „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

З часу поїздки на Україну цілком опановало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермовали усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, прирожденні усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав в своїх віршах:

...„я так мало, не багато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі біля неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Україні власну оселю, одружити ся і працюючи коли гравюри на користь народови, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання!

Вже так поет добре тямив, почував і бачив, що житє його в столиці, як прирівняти до недавно минулого житя підневольного в казармі, можна назвати світлим раєм. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетови народу і опріч усього иньшого — гниле повітре сего „світлого раю“ тяжко впливало на його здорове, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Житє в Петербурзі, хоч яке-б воно добре не було, мусіло дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати себе в гурті приятелів самотним, самотним, не можна було не почувати, що на серці у його є такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближе та ближе насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужников, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будучину його самотнього житя в столиці, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“¹⁾.

¹⁾ Основа 1861 кн. III стор. 2.

Свідомість такого становища неминуче повинна була збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволення самим собою і своїм життям і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити, „дурячи себе самого“.

Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко, вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажанням швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турбувати листами про сю справу свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу купна тієї землі. Але, як писав Варфоломей, показало ся, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня¹⁾ до Варфоломея, побачив ся з Вольським (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо мині і досі снить ся Дніпро і темний ліс попід горою. Грошей, як треба буде, на тім тиждні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчиться ся хутко, і в тому ж листі додає Варфоломеевн: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита²⁾ взяли ся за постройку (житла), веселійш би гроші платить“.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотів зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землі і швидчий переїзд його на Україну. Взагалі в сій справі поводження Варфоломея здаєть ся нам якимсь млавим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сієї справи що вьнше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не присилав до Тараса жадної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листу²⁾, писаного 2 листопаду, справа з Парчевським десь і через щось загоковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусів через Варфоломея писати до Вольського, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи ні?“³⁾ Очевидно, що він спо-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Рідні брати Тарасові, обидва теслі.

³⁾ Правда 1875 стор. 926.

дївав ся ще на добрі добутки, тим то й додає в листі до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольского лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів¹⁾ на Роси²⁾, на жидівській лісовій пристани і пильні³⁾. Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши мині хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзі я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка“. „Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мині не допоможе і, мині здаєть ся, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Максимович уступає мині в Прохорівці таке саме добро (землю) як і в Парчевского, тільки що не біля Дніпра; от моє лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мині його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольский хоч чорта перескочить, а докаже мині дружбу“.

Не доказав йому Вольский дружби. Парчевский замість простої відповіді, почав воловодити. Здаєть ся, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богови догодити і чорта не дратувати? Під впливом інтересів кишені і поради Вольского він і хотів би відступити Тарасови ту земельку, але ж з другого боку він бояв ся, щоб сусідня шляхта не ремствовала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і крепацько-панських інтересів. Як потім стало знати, каневський маршалок Янковський і инші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канівському повіті.

Прийнявши від Вольского і від Варфоломея звістку про крутанину „шепотинника“ Парчевского, Тарас 7 грудня⁴⁾ пише до Варфоломея, щоб торговав ся з дідичем Понятовским за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Грунт той був також на правому березі Дніпра, близше до Київа, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломееви, „мабуть, казав він⁵⁾, на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного. Тільки

¹⁾ Села біля Канева

²⁾ Річка, біля Пекарів вона вливаєть ся в Дніпро.

³⁾ Тартак.

⁴⁾ Правда 1875 стор. 927.

⁵⁾ Правда 1875 стор. 627.

от лихо: старий Дніпро— що весни бере собі по троху з тієї землі і коля він не одвернеть ся, так лїт за 20—30 і всю її забере“.

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовского, що Тарас мусїв питати ся: чи багато тієї землі? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив¹⁾.

Ще нї до чого не прийшло в справі з Понятовским, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 сїчня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надїя, а з Понятовским треба тепер зробити діло, взяти землю в посесию і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовского і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Трощинського, на лівому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків: „коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали“. Якийсь Гр. розповідав Варфоломєєви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром“²⁾.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб ґрунт був над самим Дніпром“, щоб „Дніпро був біля порога“, відав що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі“,

а проте, нехтуючи землі Понятовского і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, нї слова не каже про Дніпро. Через се Тарас в листі 1 лютого р. 1860³⁾ знов питає у його: „чи той ґрунт над самим Дніпром? бо коли не над Дніпром, так мнї його й за копу не треба“. Не маючи відповіді, він знов пише до його 18 лютого⁴⁾, питаючи, що зроблено з Трощинським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясенний, кленовий і липовий ліс і пиши про дерево“. Тарас був такий певний, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листі тому посилає до його плян хати і каже: „поміркуй і роби,

1) Правда 1875 стор. 628.

2) Основа 1862 кн. VI стор. 11.

3) Кобзар 1876 т. 2 стор. 151.

4) Правда 1875 стор. 929.

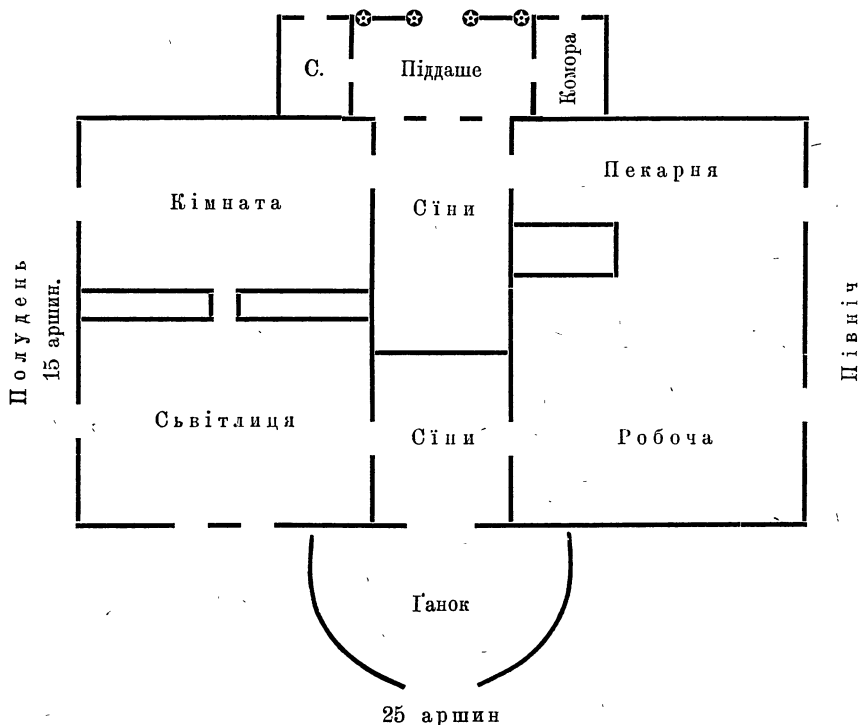
5) ibidem.

як сам добре знаєш. Мині тільки й треба, щоб робоча хата була дубова,, та круглий ганок скляний на Дніпро“¹⁾.

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замовк, немов йому зацїпало“. Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! запишався?“ питається Тарас листом 23 березія²⁾. Знати, що справа з землею кортить йому, що длявість і воловодіннє хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовским, або з Трощинським? питається він: як що ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенowego лісу чи придбав?“

Через день, 25 березія прийшла Варфоломеєва відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як зрахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому пляну, так вийшло його на 1100 карб., а щеж то треба і комору і повітку. І от з сієї причини Варфоломей знов подає иньшу раду: „У Трощинського, каже він³⁾, єсть хороший дім

1) Ось той плян, що прислав Шевченко:

2) Правда 1875 стор. 930.

3) Основа 1862 кн. VI стор. 14.

у Ржищеві¹⁾, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошому місці; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і иньше“. Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трошинського є иньший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега“.

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згоджуєть ся нарешті він купити дім Трошинського у Ржищеві, пише про се Варфоломееві і просить „придбати лісу на надвірню комору, то буде його робочою“. Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся Варфоломей почав „ждати самого Тараса“, хоча останній „чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде“. З листу Тараса, писаного 15 мая²⁾, можна гадати, що Варфоломей до купна землі у Трошинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи ремесловати на Варфоломееву тяганину. „Занехай Ржищев, писав він. Цур тому домови і повітці і вітракови і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трошинський, то бери в його службу, я чув що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесию 20 десятин на 25 літ. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу міні... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках міні сидить“.

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Дніпра. і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Трошинським?“³⁾. Але за день приходить звістка⁴⁾, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межиріччя, вибрав иньшу землю „вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде свіжа, бо рибалки попід порогом возити муть її до міста“.

¹⁾ Містечко на правім березі Дніпра.

²⁾ Правда 1875 стор. 967.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

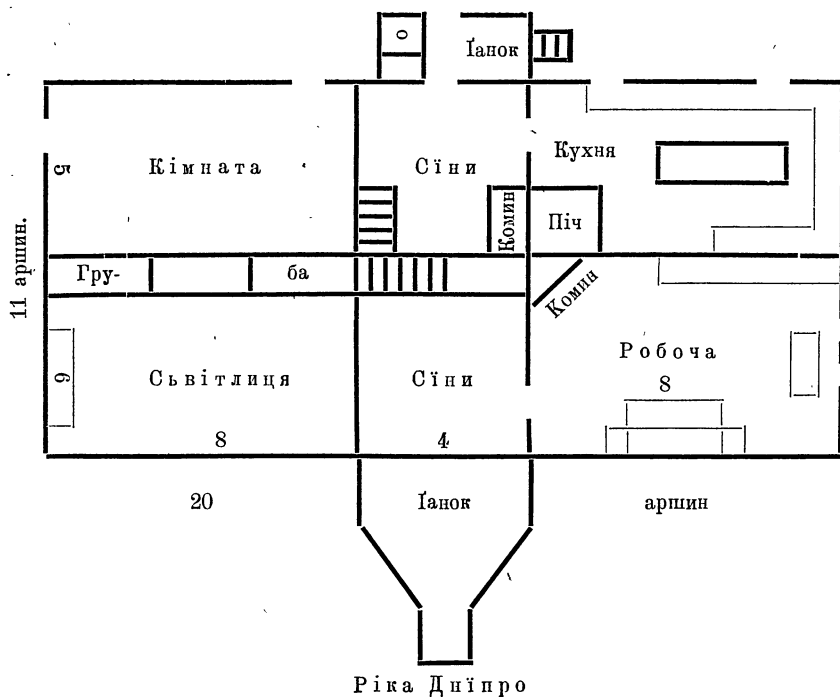
⁴⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 19.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломееви: „бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші в продовж року трома ратами і зараз же напиши, чи багатько тобі треба грошей на почин?“

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенювого, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавалося Тарасови, — край ділу. Тепер тільки швидче-б збудувати хату. Але-ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась попадя в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломееви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на весні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазяйнувала“. Через три дні — 25 серпня він посилав до Варфоломея новий плян хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на весні, а літом ми з жінкою прибудемо“¹⁾.

¹⁾ Ось той другий плян:

Однє слово: Тарас був певен, що справа з купном землі дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й тяганина та, здавало ся, уладжена. З листів Тараса не знати вже жадної якої-будь притичини аж до 22 січня 1861. З останніх 5 листів його до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей вдаєть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та чаєм; то просить Тараса замовити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб прийняли одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Селецького, що був тоді, здаєть ся, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, опріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломеєви так: „я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадь ся з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“¹⁾.

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі 22 січня 1861 радить Варфоломеєви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що не доведена до краю справа з ґрунтом бентежила нашого кобзаря, тоді вже безнадійно хорого! Він просить Варфоломея „роби швидче з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мині, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні“²⁾. За тиждень, 29 січня в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як кінчиш, щоб я знав, що робити з собою на весні“³⁾.

Алеж! лиха доля в сьому разі тяжко поглумила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На весні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів придбати собі оселю біля Дніпра нічого не вийшло. Ні в споминках Варфоломея⁴⁾, ні де инде мині не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

²⁾ Правда 1872 стор. 972.

³⁾ ibidem.

⁴⁾ ibidem 1876 стор. 64—69.

про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усі подробиці, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкови купувати землю?“¹⁾.

Добре! Алеж чи питав ся хто? чи питала ся канівська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те генерал-губернатор?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволяти те, що й не було заборонене, ergo і питати ся про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

II.

Разом з бажанням завести власне кіштю ва Україні огортає Шевченка друге ще більше палке, загарливе бажання одружити ся. Ми з попередніх нарисів відаємо, що обидва отсі бажання, найпаче останнє цілий вік не покидали його; починаючи з малку, він голубив їх, жив їми до останку.

Відаємо, що потреба життя родинного була у Шевченка глибока і зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так мовити, на порозі віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав“, він сподівав ся одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочці собі росли“ і „маленькими собі любились“²⁾. Алеж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи“. Тараса „поволі і неволі носило всюди“, а тим часом Оксана „ота маленька кучерява, помандровала за москалями та й пропала“.

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любю чорнооку Дуню Гашковську“. Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кириловського попа Григорія Кошиці молоденьку Федосію. І вона його кохала; жадали вони по-брати ся, та не було на те волі батьків Федосії.

¹⁾ Правда 1876 стор. 66.

²⁾ Кобзарь т. 1 стор. 235.

Не під мисли було старим Кошицям дружити свою доню з колишнім своїм слугою; вони хотіли спершу якими небудь хитрощами розлучити молодих коханців. У вересні, коли Шевченко гостював в Кирилівці, жінка прокопа Демченка повила дитину. Неня Федосії Григоровни умовила Демченків кликати кумами Федосію і Шевченка. Думка була у неї така, що молоденька доня її не відає, що кумови з кумою не можна брати ся. Таким чином скоро закохані молодята покумлять ся, то через те саме шлюб їх стане неможливим. Одначе попададя помилила ся: доня догадала ся, до чого ведуть ненячнині заходи тай собі ужила хитрощів: вона взяла дитину Демченків, пішла з нею до другого попа і охрестила її з иньшим кумом. Після сего батьки Федосії Григоровни вже просто відмовили Тарасови і розбили його сподівання „оженить ся тай жити як всі люде живуть“¹⁾. Одначе Федосія Григоровна не зрадила своїму кохання і вмерла року 1884²⁾ дівуючи³⁾.

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову“⁴⁾, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споменках Чужбинського⁵⁾ стріваємо такі звістки. Ще першими роками знайомости з Чужбинським (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричі поривав ся коханням раз до якоїсь молодичі, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здаєть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею так тебе й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красуні в Києві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Поривання до неї у Шевченка було доволі міцне, він захожував ся змалювати з неї портрет, писав би то й вірші до неї (таких віршів ми досі ніде й сліду не стрівали), алеж небавом він розчаровав ся: красуня та раз-якось покликала його до себе, щоб прочитав їй свою поему і запевняла, що у неї, нікого не буде. Але Шевченко, прийшовши до неї застав там аж трох її поклонників; він швидче пішов від неї і ніколи вже не вертав ся. Згадує Чужбинський ще про одно поривання Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької

¹⁾ Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

²⁾ Метрики Кирилівської церкви.

³⁾ Про сватання з Шевченком Кошицівни була згадка у мене в III нарисі; там би треба було подати і отсі всі подробиці, але я про них довідав ся лишень в червні 1896 від Прокопа Шевченка.

⁴⁾ Киев. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

⁵⁾ Воспоминания о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий серйозно: жіноче товариство він любив і поривався, але завжди не на довго“¹⁾.

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливість і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтні 1854 „Атата“ була задля його „суцця Божя благодать“, а в квітні р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає людиною без життя, порожнечою і наступає розчарування і край кохання²⁾.

Кохання в Нижньому Новгороді в Піунівні було палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми в нарисі „Шевченко в дорозі з заслання“ ледви два місяці.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо переходом, найпаче до останньої, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, він спекаєть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся не можна було. Він гадав, що коли чийсь „плечі молодії“, людини молоді, свіжої, бадьорі „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж помолодіє, набереть ся свіжости, бадьорости; він, зовсім натурально, жадаючи спочину і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружжя з свого свіжого серця переле в його старе серце росу молодости, омолодить його, освіжить! Овва! помилка стара, як світ!

Спостерегаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм женщиною, такого вчинку, що здавав ся йому

¹⁾ Воспоминания о Шевченке Спб. 1861.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.

³⁾ ibidem III стор. 621.

не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилося і згасло.

В цьому разі не додержання свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодержання свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Треба-б нам і важно-б було довідати ся, які саме жінщини подобали ся Шевченкові? та на превеликий жаль на се вельми бракує нам материялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостережав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив жінчин живої вдачі, щоб жінчина була палка загарлива, щоб під нею земля горіла на три сажні“.

Коли в останніх словах розуміти силу жвавости і енергії, то такою, говорено мині, і була Федосня Кошицівна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзига“¹⁾. Трохи такою здаєть ся мині і Піунівна, але таким вимаганням, як побачимо, не відповідала Ликерія.

Що подобало ся Шевченкові з жіночої краси фізичної? Задля відповіди можна крихтами назбирати материялу.

Карі иноді чорні очи та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої: де краса, там карі очи, чорні брови, біле лице²⁾, там стан гнучкий³⁾. Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що любя його Дуня Гашковська була чорноброва⁴⁾. У Федосні Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очи⁵⁾. У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очи⁶⁾. Ликерія теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий⁷⁾. Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблениці, дівчата були вродливі, гарні з себе. Більш докладні портрети Харитини і Ликерії бачити мемо перегадом.

¹⁾ Воспомин. о Шевченкѣ стор. 34.

²⁾ Лист П. Л. Крамаренківни.

³⁾ Див. Кобзар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т, II стор. 86.

⁴⁾ *ibid.* 1 т. стор. 236.

⁵⁾ Кобзар т. 3 стор. 111.

⁶⁾ Розповідь Прокіп Шевченко.

⁷⁾ Лист П. Л. Крамаренківни.

⁸⁾ Зоря 1892 ч. 5. Пчела 1878 ч. 2 і 5.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас, переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружити ся на Україні. Скоро він улаштував ся в Петербурзі і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займаєть ся у його й бажанє одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички¹⁾, тай заходили ся гарненько коло сього сьвятого діла, то се булоб так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині“.

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весіле таке, що аж сині гори Дніпрові здвинулись би (стенулись) на radoщах. Розпочав би я з тобою і ту пляшочку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Іля Тимковський оженив ся з Софією Халанською“²⁾.

Не знати, хто був на прикметі у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березія р. 1859³⁾ пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішних і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придибаю таки до вас сим літом, та як Біг та ви допоможете, то й одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати“. Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно на те, щоб показати „їй“, але „фотограф збрехав, не привіс фотографії Тарасової, і останній в томуж таки листі пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся“.

Переогом при листі 10 мая поет послав свій портрет до Максимовички, просячи, щоб не показувала портрета того дівчатам, а то вони злякають ся; подумають додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та ні одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Чалий стор. 137.

³⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 336.

часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своєму городі гарбузів не сажала¹⁾.

Хоча в останніх словах як і в цілому листі чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те я гадаю, що з цього листу знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки висловленої пізніш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров“, а може бути тільки наймичка крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського ісправника Табачнікова? Певніш останнє. З початку листопаду Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружити ся йому, але здійсмає її вже з Варфоломеєм. В листі до останнього, 2 листопаду р. 1859¹⁾, він питає його: „чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Як що ні, то спитай у неї нишком, чи не далаб за мене рушників? Або нехай сестра питає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані панночки у мене у зубах завязли. Нехворощ, тай більш нічого“.

Ота Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка з села Самородні Каневського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам²⁾ що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодовала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він: сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її роспитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що їй на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи навіть батьків, взяли від батьків і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломєвої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

Тут бачимо суперечність з Варфоломєвими споминками і мусимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоло-

¹⁾ ibidem стор. 339

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

³⁾ ibidem 1876 стор. 67.

меєвих споминках ми бачили вже і ще бачити мемо чимало помилок і просто вигадок. Нарешті я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина ще говірка, проворна і досі ще гарна, і „коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна“.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не дивлялася і не спостережала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона „тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку“.

Річ не можлива вгадати, чому Тарас Григорович, вернувшись до Петербургу, два місяці мовчав в своїх листах до Варфоломея про Харитину? Всяких гіпотез тут можна зробити вельми багато, але певної відповіді вони нам не дадуть, тож і не будемо її робити.

Просячи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас в тому ж листі додає: „Харитина мині дуже, дуже сподобала ся“. Тут знов питання: чим же саме сподобала ся йому Харитина?

Діло відоме, що вподоба серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий¹⁾ каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлів“. Я не тямлю, як розуміти отсі слова в п. біографа? чи вони іронія чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Алеж те вподобання не було тим серйозним, глибоким почутем що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примусило Тараса не кохання, а иньше почуте: тяжке почуте самотності! „Аж надто тяжко стало на самоті“, писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордоців та пихи я ще в моєї матери позичив, у мужички, у безсталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти мині дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде“²⁾).

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ ibidem.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеевої відповіді. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Плічми молодими
Його старого підопре“.

Така надія вилила ся тоді в прекрасних віршах його, написаних того часу. Самеж тоді він пікловав ся через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломеевої відповіді і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомин своїй єдиній дружині“ — сажав

...„коло хатини
І яблоню і грушечку...“

і марить далі що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітьками малими...
А я буду груші рвати
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
„Тоді серце, як брали ся
Сі дерева садив я...
Щасливий я...“ „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненням і в найліпшій своїй поемі „Марія“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний ліризм тієї поеми і глибоке почуте матери, вилите брилянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час дожджання Варфоломеевої відповіді...

Але не так стало ся, як поет сподівав ся.

Річ очевидна, що Варфоломееви не сподобало ся Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги тяжкої, тієї страшенно жахливої самотності, що викликали те сватання і про які писав до його Тарас.

Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, він заходився поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіді до Тараса: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті тільки з жінкою, часом можеб треба похвалитися жінці, що отсе мині прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати їй. Щож тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не допоможе. Або як дасть Біг діточок: хтож їм стежку покаже?“¹⁾.

Така відповідь д. Чалми записана з уст самого Варфоломея і в „Основах“²⁾ і в „Своді“³⁾, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня⁴⁾, знати, що Варфоломей, відражуючи йому брати ся з Харитиною, раяв якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за гувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломеевн: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровію. Тай що та панночка одукована робити ме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мині укоротить недовгого віку. Харита мині подобала ся, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивить-ся на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одукована та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Варфоломей, не вподобавши Тарасової думки побратися з Харитиною, захожується і тут, ще чудніш ніж в справі з купівлею землі, воловодити і каже Тарасови, що треба порадитись з сестрою його Іриною. Тарас дякує йому, що він зве сестру на пораду та на розглядини, але питає: щож Ірина побачить? „те що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобала ся Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює у його, „то нехай би

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 8.

²⁾ ibidem.

³⁾ Чалий стор. 161.

⁴⁾ Правда 1875 стор. 927.

вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б мині і написав те слово; або сам спитай, що вона скаже?“¹⁾).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звітками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши мині хоч ців слова про Хариту, просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мині спати не дає“²⁾). В другому листі він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одержу я тобі пришлю гроші. Попрося за мене і жінку свою, щоб і вона її привитала“.

В сьому листі були і иньші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загавав ся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина крепачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти“³⁾).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мині думати і що робити?“

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина“, пише Тарас, а Варфоломей як затаїв ся! мовчить про Харитину, та замість того подає Тарасови нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всіх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!“⁴⁾).

Довготерпеливий і безкраю добрий наш кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту раду, і жартома, іронічно питає 23 березня свого свата: „чого ти замовк, мов тобі заціпило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сіпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Харитині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отсім ділом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся з такою шерпою, що й тобі сором буде“.

Нарешті в день навіки незабутний для Тараса в день визволення його з крпацтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 10.

²⁾ Основа *ibidem* ст. 11.

³⁾ *ibidem* 12.

⁴⁾ *ibid.* стор. 13.

лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова одружити ся з якою небудь шерепою пройняла Варфоломея і розв'язала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „за Хариту не змію тобі розказать, бо в мене від жалю багато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидкож вони прийдуть?“ Я кажу: літом, або в осені. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“. А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то й закрепостять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Мині здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломееви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурив ся, але надія на ліпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки і дівчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Хариті і намисто і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“¹⁾.

Отоді то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов, не та дівчина стала; де взяли ся у свинні роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спать тоді, коли вже всі поснули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? а вона відповідає: деж я була“²⁾.

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту вразить, зажуристь Тараса, але й відтрутить його від неї. Тим то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішлю, та радячи Тарасови не журити ся, що Харитина зледащіла і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

¹⁾ Основа 1862. VI стор. 15.

²⁾ ibidem стор. 18.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну, та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою, мій друже-брате! я буду на самоті, я буду одиникий“.

Невдача сватання до Харитини збільшила у Тараса почуте самотності та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його випиває свої бажання в Молитвах, написаних саме тоді, коли Варфоломееві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Мині, мій Боже! на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!“

благає він Бога в „Молитві“ 24 мая. На другий день теж саме! Він молить Бога:

„Мині, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли“.

Мабуть не вельми він сподівався, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга; тим то 30 мая він вдасться з листом до Полтави до свого старого товариша по академії до Федота Ткаченка¹⁾. „Накинь оком, пише до його, Полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мині, чи буде що з сього, чи ні? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву“.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу“ і не може єднати ся з панською кровію!“ Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащіла, а мині-б лучшої жінки і на краю світа шукати не треба. Я її (Наталки Шендерівни) добре не розглядів (тоді як торік ото був у Корсуні). Здасться трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли трапляється їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає“²⁾.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки

¹⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 18.

зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з просьбою посватати Довгополенківну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, широко відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаяв ся трохи не пів року. Харитина з першого-ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на молоду дівчину.

В своїх споминках¹⁾ Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — все одно що порнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарів ся задля 18-літної дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодю вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала-б вона опісля на нас?“

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образив ся-б за дівочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалковав молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми богацько старійша за Харитину, требаж було і Натальчиної молодости шкодовати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брав ся її висватати за Тараса.

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити ме на хуторі біля Канева, жити ме не вбого²⁾, одначе Харитина не згодила ся і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був паниця великий.

¹⁾ Правда 1876.

²⁾ Лист Крамаренківни.

Таким чином зовсім не було у Варфоломея певної причини длати сватання і відтручати Тараса від Харитини вигадками про останню. Зовсім не треба було перед ним „брехати“¹⁾, та воловодити його.

IV.

За оті 10 місяців, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватання до Харитини Довгополенківни, жите його в столиці йшло своєю звичайною ходою. Піклованне придбати на Україні кишло та одружити ся неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иншої путі опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезію і взагалі про рідне письменство. Мулить йому думка, висловлена їм Кулішу в листі 5 грудня р. 1857²⁾, організувати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізвати ся з щирою симпатією і енергією і всі наші видатніші люде, що того часу перебували в столиці, от як Костомаров, Куліш, Макаров, Білозерський, Каменецький і инші. Спершу гадали редактором вістника настановити Макарова, а далі, не відаю через що, редагованне сподіваного вістника випало на долю Білозерського Василя.

На видання вістника треба було, звісно, дозволу, а на те треба було і клопоту і часу. Щоб не гаяти часу, наші земляки прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої небудь легенької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада³⁾. На обовязку громади і лежало збиранне, упорядкованне і видання українських книжок.

З споминок Недоборовського, надрукованих в Київській Старині і з споминок інжинера Федора Черненка, переказаних мині особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзі, відомо мині, що громада збирала ся що тиждня у Черненка⁴⁾. Тут в головах усіх бесід, усіх порад,

¹⁾ Правда 1876 стор. 67.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 79.

³⁾ Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

⁴⁾ Небіжчик Черпенко був чоловік одинокий, небогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

стояло піклованне про українське слово, про народню освіту, про виданне книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи інші реферати, сьпівали, а ніколи трапляли ся і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малюванне. Він так був обтяжений працею, що ніколи бракувало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Бачимо, що з того часу як вернув ся він з України він, опріч Варфоломея, майже ні з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського¹⁾ — от і все листованне. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролізти, ніж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка²⁾ знати доволі цікаву експлоатацію імени поета і поспільних відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисьвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав за помози 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, звідкіль він узяв ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і багатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мині ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громадї він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завждї були. Трапляло ся, що Костомаров брав иноді Тараса на жарти, але жартовав ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнівав ся. Що історик наш глибоко шановав і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, опріч Черненка і Василя Білозерська. Костомаров, каже вона³⁾, вельми любив Шевченка, в характерах їх було багацько однакового: живість, перенятливість, великий талант, глибоке почутє поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальши. Коли поет приходив то Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесідї говорив він, було передуманим і висловлював він

1) Русская Старина 1884 том 42 стор. 402

2) Зоря 1894 ч. 5.

3) Рус. Стар. 1887 кн. 3 стор. 611.

талановито, гарно. Він знав Байрона і Шекспіра, судював їх пильно і часто говорив цитатами з їх творів.

Приятеливання Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнилося, коли на весні р. 1860 перебрала ся до Петербургу блага няня Миколи Івановича і Костомаров заквартировав не далеко від Академії художеств¹⁾. Що тижня у вівторок у Костомарова збиралися знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжди бував на тих вівторках, oprіч того заходив до історика і в інші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих.

Освітчена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда перейшла на гарячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас гаряче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неви любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юніе, весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“²⁾.

Дійсно, то був останній великдень в житю Шевченка: кінець був вже не далеко, але „живий живе гадає“; тим то ні сам поет тай ледви чи хто з його приятелів бачив, що гроза наближається, і не чули глухих ознак її.

Мусимо одначе вернути ся трохи назад.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Камеєцького взяти на себе клопіт в цензурі³⁾. Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на видання.

¹⁾ ibidem 1880 кн. 3 стор. 605.

²⁾ Вєстн. Евр. 1883, VIII стор. 841.

³⁾ Кобзарь т. III стор.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав авторови дуже невеликий гонорар¹⁾.

Шевченко тямив змикруцтво книгарів і не хотів підлягати йому. Від експльоатації Кожанчикова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859²⁾: Серденько! не посилайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні“.

До всього того Кожанчіков млаво якоесь браз ся за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легка річ була.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював новий цар, а про те видана р. 1847 заборона друкувати Шевченкові твори не була скасована³⁾. З другого боку хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавало ся, починало дніти і займати ся на світ, а про те вже р. 1859 на пресу заносить руку реакція і досягає того, що задля догляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже⁴⁾, що той комітет деморалізовав молодіж („развращалъ“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославцева зсадили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному і царю небесному“⁵⁾.

Тим то й не диво, що петербурські цензори вагали ся з творами Шевченка, найпаче з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотіли давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкоді більш за все стояла та заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдати ся безпосередно до міністра осьвіти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був Ковалевський, чоловік дійсно добре осьвічений і ліберальний; він звелів дати дозвіл друкувати Шевченкові твори. Дозвіл,

¹⁾ Киев. Стар 1889 кн. 2 стор. 463.

²⁾ Правда 1875 стор. 574.

³⁾ Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

⁴⁾ Дневн. Никитенка за р. 1858.

⁵⁾ Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

датований в Петербурзі „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Дозвіл міністра, звісно, не відбрав права цензору знівечити в творах Шевченка ті „поодинокі місця“, які на думку цензора були нецензурні. Щоб зручніш було читачеві уявити собі думки цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надруковати. В розділі III після віршу „Поки сльози лють ся“:

„Отаке то лихо! бачите, дівчата:
Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
Недоля не бачить, з ким їй жартовати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не з'уміла себе шанувать“,
Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далі тамечки-ж після віршу „що мині робить“ не дозволено надруковати:

„Сирота собака має свою долю...
Моє добре слово в сьвітї сирота;
Його бють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сьміх не пита.
А йвася питають, заранне питають,
Не дадуть до мови дитині дожить...
На кого собаки на вулиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить?... Чорняві байстрята...
Одна його доля: чорні бровенята,
Тай тих люде заздрі не дають носить“.

Третій недозвіл — се початок IV розділу:

„Попід горою яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби в Гетьманщині стоять;
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червоніє,
Крізь хмару, — сонце занялось,
Надув ся вітер, як повіє, —

Нема нічого!... скрізь біліє...

Та тільки лісом загуло¹⁾.

Визволивши „Кобзаря“, хоча й вельми покаліченого, з цензурної неволі, треба було помірковати про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Галаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ вийняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почувала-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошановання до кобзаря-тенія і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали; а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Вжеш не злидні, не материяльна неспроможність стояли їм на перешкоді. І коли-б не трапило ся щасливої нагоди, так річ певна — видання „Кобзаря“ не минулоб жмикроутських рук столичних книгарів.

Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні у Платона Семеренка, хтось зняв там бесіду, що Шевченкових творів в продажі давно вже нема. Тарас відповів, що потрібних на видання коштів власних у його нема, а „Кацапи видавники-книгарі вельми скупі“²⁾. Семеренко тоді додав, що аби тільки цензура дала дозвіл, а кошти на „Кобзаря“ будуть.

Памятаючи про сю розмову, Шевченко, принявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семеренкових дібр в Городищі): „Сьогодні, писав він, цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої діточки. А „издатель“ — кацапська душа — половини не дає того, що я прошу і що мині притьмом треба. З таким моїм лихом я отсе до вас з Платоном Федоровичом: вишліть мині 1100 карбованців а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом“³⁾.

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісонера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші

¹⁾ К. С. 1885, II с. 520—І. Не тямлю чому досі отсіх заборон не заведено до „Кобзарів“, виданих після р. 1885. Тим часом опріч своїй красі, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з иньшого боку.

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 461.

³⁾ ibidem.

і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усі ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забував. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правді. Атже ви за правду не гнївати мете ся? хоч на перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича (Хропаля) другою? (українською). Коли таке недітературне листовання, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли небуть написати“¹⁾.

Жадного слїду нема,—щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи ні? Тільки з Тарасового листу 12 січня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли нарешті вийшов „Кобзарь“, Шевченко розсилав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб прийнявши посилку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останній, як переказує д. Чалий²⁾, вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на видання, він не бажав, „щоб відала лївша про те, що діє правша“, і після того Семеренко вже не схотїв відповідати Тарасови.

І Варфоломей³⁾ свідчить, що дійсно Семеренко гнївав ся. Тарас же, довідавшись про се, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклами, але, кажучи правду, за ту рекламу не слїд було йому гнївати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хїба ті люди, що знаючи Семеренкову вдачу не остерегли Шевченка, щоб на своєму „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З тих листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський горяче дякує за „Кобзаря“ як за дарунок дорогий своєю вартостию абсолютною.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Чалий стор. 175.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якое холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катенін писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живіть многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомости гідности чоловіка будіть простованне до Правди і Добра“¹⁾.

VI.

Справа скасування крѣпацтва, що цілий вік гризла добре серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбувати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — Полтавець-дідич Олександр Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніє“, де було друковано кілька поезій нашого кобзаря. Вжеж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболіванне про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволення з крѣпацтва постових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналі Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на івалт про долю крѣпаків-Шевченків. „Мое минуче тим більш жахливе, писав в автобіографії поет, що мої рідні брати і сестри і досі ще крѣпаки!... Так! вони і досі крѣпаки...“

Але яких же заходів ужити далі, коли отсі трагічні слова зівалтовали ворогів крѣпацтва? Годі було сподівати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковського, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковский журналів російських, та ще таких як „Народное Чтеніє“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковського через комітет „Общества (товариства) для пособія (запомоги) литераторамъ и ученымъ“. Тургенев тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взяв ся внести туди подання про визволення Шевченків з крѣпацтва.

Комітет на засіданню 21 березія прирадив вдати ся до Фльорковського і прохати, щоб він випустив з крѣпацтва Шевченкових родичів ради пошановання літературних заслуг Тараса і взагалі літератури²⁾.

¹⁾ Чалий стор. 177.

²⁾ Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини?“ Варфоломеева відповідь чомусь загаяла ся, і Тарас через день після згаданої в горі приради Комітета, знов нагадує Варфоломееви і додає: „робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварчить, а ти мовчиш²⁾“. Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеть ся потім платити, а Йосипови тепер без плати віддадуть“. За кілька день після сього Тарас листом 28 березія просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше подождуть“³⁾.

Така порада була саме на часі і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковский, одержавши лист від Комітету, приміркував собі разом догодити Богу і мамоні; він тямив, що визволення крепаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, наділити їх землею. Фльорковский, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилівки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микиті, аби спитав у Фльорковского, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковский відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі. Шевченки, маючи вже поперед братову пораду, не квапили ся на волю без землі, відrekli ся Фльорковському від волі без ґрунтів і землі.

Фльорковский не хапав ся відповісти Комітету і ледви 19 мая вислав свою відповідь⁴⁾, що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть йти на волю без землі.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльорковского і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де живе Фльорковский, молодий Українець Микола Новицький⁵⁾, прохав його побачити ся з Фльорковским і спитати у його:

¹⁾ Правда 1875 стор. 929.

²⁾ *ibidem* стор. 930.

³⁾ *ibidem* стор. 966.

⁴⁾ Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

⁵⁾ Нині генерал і командир корпусу.

чи гадає він вводити волю Комітета і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д.?¹).

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доволі часто бачився з Тарасом. Про щоб тоді не заходила бесіда у них, Тарас на сам кінець зводив її на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних“²).

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрощатися. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводилося його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по салях академії, спиняючись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явлення Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалі і Поляки, знявши в гору коругви та святі хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бой, Тарас мовив: „Глянь! во ім'я і на славу Христа люди йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім в своїй тісній квартирі-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, иньші з них були написані на стіні. „Се так собі, говорив він: сижу, малюю, а прийде що в голову, я його й запишу на стіні“.

Прощаючись (то було останнє прощання!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заридав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все за порадою Тараса побачився з його братом і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковским.

Фльорковский згодився, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, гово-

¹) Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 337.

²) ibidem 1889 кн. 3 стор. 731.

рячи, що цього не можна йому зробити, аби не спокушати інших селян. „О! тай бестия-ж отсей Фльорковский, писав Новицкий до Шевченка, ще й яка бестия! наймоднійша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба поміркувати“¹⁾).

Небавом після того Фльорковский впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ґрунтів і без землі і 10 липня склав з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав Фльорковский задля себе²⁾). Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: „Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидче записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Мині тут так радять. Не знаю як ти порадиш“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крѣпацтва за кілька місяців до скасування його; але жадної користі їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменулися і коли-б був дідич Фльорковский сам себе не перемудрив. Аж до березія р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березія оголошено було скасування крѣпацтва, так Шевченки схаменулися і відцуралися і акту і волі без землі: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждалися волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, худобу, та ще й з рідного села геть тікати... кажуть: записуйся в міщане!“

Фльорковский дійсно дав їм волю з умовою, щоб вони вбралися з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притємом вимагав, щоб Шевченки покинули Кирилівку і виписалися звідтіля. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковский написав, що Шевченки виписалися з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими. Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагалися і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковский випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапилася була польська революція р. 1863.

¹⁾ Чалий стор. 174.

²⁾ За ту позичку були в заставі банку усі крѣпаки Фльорковского. Банк давав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

Вона між иньшим викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була перемінена новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крепаків. Перевірювати кирилівську грамоту довелося Лашкевичови. Отоді їй полагодили ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковский. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля¹⁾.

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздилися з Петербургу: хто на села, хто на „дачі“.

Толстї виїхали на дачу до Виборга (в Финляндії); звідтіля хоч і вернулися 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомаров спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени²⁾. Білозерський виїздив в Костромську губ. до жінчиної рідні³⁾. Ще ранійш за всіх рушив з Петербурга Куліш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяне-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці і генерали і письменники; були Жиди і репрезентанти усіх славянських національностей. Звістно переважала національність українська, і панувала її мова. За обідом були промови на всіх славянських мовах. Хоча обід був на шлюб Кулішеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тостах бажання розцвіту української ідеї народно-національної. До віку забути мині одного тосту, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мині мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусїв відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хоче, відповів він, возьміть з мене

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.

²⁾ Литер. Наслїдіє 116—118.

³⁾ Правда 1888 стор. 215

хоч в десятеро (підписана ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примістився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій але енергійній промові, привітав Куліша яко „старого знайомого". Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тост: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашім рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу".

Трудно уявити собі той ентузіязм і захват, яким переняла ся уся громада і та що була за столом і та що стояла навкруги салі під вікнами...

Взагалі той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, знявся до такої виспани, до якої після того він не знімався вже в Полтаві.

Куліш, нишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкеті промов поважаних, то, знайте, ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили нераз вам на здоров'я і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повітвержують усі ваші стихи на пам'ять і тривайте, чи не по „Кобзареві" вони й Богу молять ся. Бувайтеж здорові й веселі з своєю працею гарною, а я поїду вашого брата Варфоломея одвідати"¹⁾.

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що дійсно Куліш був у Корсуні. Варфоломей радився з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він рахував більш за все на Тарасову запомогу і гадав крамарство

¹⁾ Чалий стор. 179.

своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас¹⁾, що ти з Кулішем аж надто розфантазіровали ся. Книгар Кожанчіков сказав мині сьогодні от що (а він се діло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній торгівлі можна получить 10% з великим трудом“. Мині й самому не подобається твоє сіпачество, та нема де дітись. Бумага (папір) і чай се инше діло. Напиши мині гарненько, чи багато тобі треба кредиту на се діло?“

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербургу Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишився майже самотнім. Немов наумисне се сталося тоді саме, коли він запевнив ся, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його повяла ся хмарию нудьги і коли саме, більш ніж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

„Його, каже Костомаров, переняла душогубна туга, яку сплodiла самотність і ненормальне становище на висині слави після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим миром“²⁾.

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може не свідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почути хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці. На літо р. 1860 в Стрільню на дачу перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда з родиною. Ще на весні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайловну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерію Полусмаківну, крепачку брата Карташевської, дідича Олександра Макарова.

Ликерія була Українка з Ніжинського повіту. Дівчина молода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Надежди Михайловни „Наталка-Полтавка“³⁾, що треба додати, не виявляє до Ликерії симпатії. Турґенєв⁴⁾ каже, що, Ликерія була „свіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по своєму приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постаттю фігурою, властивою її національності“⁴⁾. На смак Турґенєва, що до жіночої

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

²⁾ Русская Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5.

⁴⁾ Кобзар 1876 стор. VI.

краси і взагалі на його смак художницький можна сьміливо покладати ся. Глянувши на портрет Ликерії¹⁾, перечитавши те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкові. До сього треба сказати, що сїм'я Карташевських тішила ся з Ликеріної вроди і не жалковала коштів на дороге і зграбне національне убрання Ликерії²⁾. Що до портрета духово-морального так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати) хитра, лїнива, нечепурна, з а в ж д ї - б то ходила невмивана, з брудною шиєю і нечесаними косами, любила красовати ся, манїрити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриги з лакеями сусїд“³⁾.

Не все в отьому портреті здаєть ся минї певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи⁴⁾, що писала під прибраною назвою Крапивина, але-ж замітку Лободишину я мушу цілком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага з якою Лободиха надруковала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликерії, яко жєнщини, а для самої Лободихи яко письменельки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто бє в очі своєю вигадливостію, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки⁵⁾. Тим часом аби хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованих в „Пчелі“ р. 1875, якими д. Чалий доволі користував ся, зараз кинєть ся в очі, що Лободиха надруковала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не могла ні сестра її ні тим паче сама вона чути з уст Шевченка.

Досить би було згадати і Лободисї і д. Чалому, що епізод з Ликерією трапив ся у Шевченка в другій половинї р. 1860, себ то рік після того, як Тарас кватерував у Київї у Лободишиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвійвна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нікуди з Полтави. Принаймні я близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тижня і не пригадаю ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ я не заставав її в господї!

1) Пчела 1878 ч. 2.

2) Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.

3) Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

4) Пчела 1875 ч. 5.

5) Сводъ с. 171.

Яким же чином можна поняти віри, щоб Шевченко в першій половині серпня р. 1859 розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дівчину Луцьку?“¹⁾.

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтовати яко добуток власної фантазії Лободишиної.

В духово-моральному портреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк: „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годить ся“. А вже-ж і він і Тургенев помітили-б, коли-б справді Ликерія ходила такою нечистою, невмиванкою і з брудною шиєю. Нарешті, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убране Ликерії з таким неохайним брудом?

Що до „лицяння і любовних інтриг з лакеями“, то нехай вони й були, бо й Кулішиха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але-ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної „цивілізації“ на темну людину молоду, свідому своєї вродливості і вивезену з села на розпуті столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженням не відповідала нашим моральним змаганням, так виновата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жалковали грошей на убрання її, але не дбали, не пильновали про її освіту і виховання моральне. Ликерія була тим, чим була і більшість, коли не всі крепачки покоївки відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалі що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на п'ятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї пам'ять, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії і Шевченка, а сього жадна 4-літня дитина спостерегати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матери, людини геть вже пристарковатої, людини такого віку, коли пам'ять часом вже не слухаєть ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, що просто неможливе. Напр. вона каже, що

¹⁾ Пчела 1878 ч. 5.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

Ликерію Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привитала її дуже приязно і т. д.¹⁾. Отже дійсно нічого сього не було тай не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборгу в липні, зараз виїхала за границю²⁾, з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на світі³⁾.

Так от сю Ликерію, коли вона літовала в Стрільні „на дачі“, зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликерією трапила ся саме в недобру, кажу я, задля поета годину, коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самотність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість що

„Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись... Нема!
А нікогісенько нема...“

Нарешті свідомість глибока і правдива свідомість, що поетови „нема з ким сісти, хліба з'їсти“. Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно тяжку, скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак; сироту, крепачку, „сестру по плоті і крові“, стрічає її на тому розпутті, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб побрати ся з Ликерією; звернути її з розпуття на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сьім світі, а все таки-б якоесь жилось“⁴⁾.

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Лит. Наслѣд. ст. 117.

³⁾ Вѣст. Евр. 1883, VII стор 842.

⁴⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

Перенявшись таким бажанням, годі вже було Тарасови спостережати духово-моральний образ Ликерні, годі було йому аналізувати і її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухається тільки голосу свого серця і діє по його волі. І от в липню 27¹⁾ Тарас сватається до Ликерні. Ликерня згожується стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликернею (се було на дачі у Сгрільній) Тарас зараз же оповів Надєжді Михайловні, що кохає Ликерню і хоче одружити ся з нею²⁾).

Надежда Михайловна, почувши від Тараса таку новину, не тільки так з'умила ся, що „їй здало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її“, але вона і образила ся „і не тямлячись від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерня!“ Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерню, вмовляючи його покинути свій чудний замір“.

Здивованне таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образила ся?... Не вгадувати му, чи вона не спроможна була чи не хотіла зазірнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тоді діялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів по-брати ся з Ликернею з його погляду був зовсім не чудний. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерня зовсім не відповідає Тарасови і не може, вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годило ся-б ужити найделікатніших і гуманніших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб постова нігде не зашпиміло, щоб він і сам того не помічаючи, впевнив ся, що Ликерня йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликерні ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Надежда Мих. не вважала на се і досягла добутків саме супротивлених тому, чого бажала досягти.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликерні, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнів і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав“.

¹⁾ Чалый стор. 165.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерию, Шевченко зовсім справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита пані“¹⁾).

Беручи отсі звістки, подані Наталкою-Полтавкою, мушу сказати, що вони трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною Наталки-Полтавки Кулішихою в листі її до Ликерійного дідича до Олександра Макарова, що перебував тоді за границею. В листі Кулішихи, писаному під свѣжим впливом несподѣванки, хоча теж чимало обурення проти Ликерії, але він, як писаний саме під час події, здаєть ся мині геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулішеві іменини Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді вийшовши в садок Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерию сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема“. „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулішиха²⁾), як я зумила ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерию! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликерійні вади, що чи неволя крепачька прищепила до неї, чи вона вже й на свѣт родила ся такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не приблїшую я? Ні, кажу: я не розсерджусь, коли ви не піймете мині віри. Я мало знаю Ликерию, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерию. Він подяковав мині і здаєть ся добре зрозумів, що я говорила щиро“. Далі читаємо: „А як холодно Ликерія взяла те сватання хоч за годину, вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Питала у мене, в якому він був убранню, тоді як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак.

За день після сватання я була у Тараса Григоровича; він прохав навідати ся до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерія спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?“ Другим разом

¹⁾ Зоря *ibidem*.

²⁾ Чалий стор. 165.

приїхавши до нас, Шевченко дав Ликерві букет з полевих квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерня питає: чи він заможний? чи писати ме вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здаєть ся, скупий, так не охота йти за його“. А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збісили ся...“

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібрала ся уся челядь, усі ходили повз паркан та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки...“

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсім инакше умістити Шевченкову молоду; ослобонити її від усякої брудної роботи і скільки небудь підготувити її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здаєть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те чи инше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що неділі, вона подає обід. а я тужу увесь той час. Ликерня — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалить ся своїм женихом...“

Бачимо, що в своєму теплому та щирому листі до Макарова Кулішиха не таїла ся. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерні!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликерві: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом крпацької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка-ж би заручена не інтересовала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби недоброго?...

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він був думки і про Ликерню і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликернею? В листі його до Варфоломея¹⁾ читаємо: „будуще подруже моє Ликерня — крпачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнійша від неї, письменна і по мо-

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

сковському не говорить. Вона землячка наша з під Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що мині Біг таке добро послав, то ще трошки подурнійшали. Гвалтом голосять: „не до пари, не до пари!“ Нехай їм здасть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...”

„З осені, як обробиш ся з полем і обкопаєш наше будуче кішло, вибери на тому кішлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на память року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко, а за ним і д. Чалий¹⁾ кажуть, що при тому-ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: „тільки що спечене ще й не прохолло“.

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку і грушечку
На спомин єдиній...“²⁾

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а хіба вже з Харитиною. Під ним стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні³⁾. Значить вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликерією.

IX.

За два дні після сватання Шевченко написав до Ликеріного пана Макарова в Ахен такий лист: „Біг в лиці Надежди і Олександри Михайловен помагає мині одружити ся з вашою дочкою і се-строю Ликерією. Помагайте-ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною⁴⁾. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мині, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть мині такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерію з Тарасом“⁵⁾.

¹⁾ Чалий стор. 169.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.

³⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1873, стор. 842.

⁴⁾ Каргашевська, сестра Макарова

⁵⁾ Чалий стор. 163.

Ликерія і собі попрохала написати від неї листа до Макарова¹⁾. Вона казала йому, що їй знайшовся жених і сватає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити мені таке щастє. Та ще прошу: порадьте мені, чи виходити за його чи ні? Ви більш за мене його знаєте“²⁾.

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового свідчать нам, що просьба до Макарова згоди і благословення — була ні що більш, як простісенька звичайна ввічливість.

Вже-ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, щоб так сказати, в переддень знесення крпацтва. І Тарас і сама Ликерія за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Надежда Михайловна. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його, та з ним поїхати в крамниці купити їй де що на посаг. Пані не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на ній за молоду дівчину. Тоді приїхав прохати сам Шевченко. Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівався за те і зі злого іронією спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тоді право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гніву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „до Ликерії“ — „Моя ти люблю! мій ти друже...“ Було се 5 серпня³⁾.

Так розповідає пані Кибальчич.

Гнів Тараса був зовсім справедливий. Не образити ся на заборону Ликерії поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг би хоч хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не ймуть нам віри без попа,
Не ймуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:

¹⁾ ibidem 164.

²⁾ Лист сей в її імені написано мовою московською. Такою-ж мовою ведено цілу сю переписку, писано навіть до Шевченка! Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерії дорікали за те, що вона цураєть ся рідного слова...

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Заснули, мов свиня в калюжі
В своїй неволі“.

Кроткий, а вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства!“ Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерію, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Заборона була тим зеркалом, що показало не в доброму світі і неню Наталки-Полтавки; вона навіть не тямилася, чи ще гірш не хотіла тямити, що своєю заборонаю показала зневагу до Шевченка і сама себе принизила.

Добрим відносинам Шевченка до Надєжди Михайловни не можна було після тієї заборони не порвати ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надєжда Мих. мабуть зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерію; бо, признаєть ся і пані Кибальнич, „матери дуже хотіло ся, щоб він відкпнув ся від Ликерії“¹⁾.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирий друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка²⁾: моє благословення і лїпші бажання душі моєї напутствують всякий рух життя вашого. Так буде і що до Ликерії, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про ціле життя, так треба помірковати добре і порадити ся усім вкупі. Писати про се не зручно. Підождіть мене, я хутко приїду“.

Пишучи до Ликерії Макаров висловив і її бажання, щоб вона підождала його приїзду. „А про те додав, він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословення і щирі бажання моєї душі“³⁾.

Відповіді, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішиха. Надєжда Михайловна, пишучи⁴⁾ до Макарова,

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Чалий стор. 164.

³⁾ ibidem 165

⁴⁾ Чалий стор. 167. Мині здаєть ся що д. Чалий помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Симонової; але-ж у д. Чалого усі листи до Шевченка, що лишили ся по смерті його, тож і я не відважу ся стояти нестемно на тому, що се лист Симонової.

так штамповала Ликерию: „Вона (Ликерия) завела вечерницї; ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годинї, розмовляє, сьпіває, регочеть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона дїє се тодї, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав минї на місяць 25 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я їй за сотню не хочу її мати у себе, і хотїла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в квартиру Карташевської“.

Писав до Макарова в сїй справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і сьвідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерию, але самолюбство—та упертість не дають йому бачити можливости звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з непевної путі¹⁾.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерії відповіді приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Надежди Михайловни що иньше. „Що ви допустили скоїти ся! вболївав він: чудно і грїх сказати, але коли-б Ликерия віддалась лакеєви, то серце моє не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що поприходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерию так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“²⁾

Шевченко нічого про сї листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерия, як каже Наталка-Полтавка, з найвним би то цинїзмом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганий, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий“³⁾.

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерия занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерію“, просячи передати її Ликерії і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевикки. Наталка-Полтавка додає, що тодї Шевченко прислав і хрест Ликерії і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мовила: „Бог зна що!... я думала що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликерії через Кулішиху, на третій день після сватання!

¹⁾ Чалий стор. 168

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ ibidem стор. 84.

Небавом після Ликериїного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерию на квартиру до сестри графині Толстої — Катер. Ів. Іванової. „Мині здасть ся, додав Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете?“¹⁾.

Одначе мині здасть ся, що переїзду Ликериї до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, а коли Ликерія і жила в Іванової так хіба вельми короткий час. Небога Іванової К. Ф. Юнге²⁾ категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядьку прийняти до себе Ликерию, але Іванова, несподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся прийняти Ликерию хоч би тільки переночувати. Одначе вона допомогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсім що инше, і зовсім неподібно. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матери, що графиня Толстая хоче взяти Ликерию до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерию, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привитала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченко наняв їй окрему квартиру“³⁾.

З сього виходить ніби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Наталину неню, щоб як небудь забрати у неї Ликерию.

На щастє знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці „Споминок“. Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

Х.

Здавало ся, що на обрію у Тараса, чи певнійш — на тій стежці, що вела його, по його думці до шлюбу з Ликериєю, усі хмарн розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав Тарас до Варфоломея⁴⁾. На весні нехай би сестра Ярина перевезла ся на наше кішло тай

¹⁾ Чалий стор. 168.

²⁾ Вѣстн. Евр. 1883 VIII, стор. 842.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5.

⁴⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

хазяйнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тямимо; то порада сестри Ярини була-б до ладу і мині і Ликерії. Отаке-то скоїло ся. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиротою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає то й найде. Так і зо мною тепер трапило ся. Мині тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата“.

В томуж листі Тарас просить прислати на весіле сушених карасів десяток, другий або й третій, та запеченого дніпрового ляца одного, другого, або й третього“.

6-го вересня Тарас послав записку до Надежди Мих., просячи передати через посланця Ликеріюну „мизерию“ і паспорт та дякував за „материнськія полеченія о сиротъ Ликеріи и за внимание“ до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого пише або говорить по московськи.

Коли Ликерія поселила ся на окремій квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставав ся у неї пізнійш як до 9-ої години вечера¹⁾. З сього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодості, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з ним серед дня до міста!

Запаадливо піклуючись про Ликерію, Тарас справив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралі (добре намисто) і 200-б то карб. срібними грошима²⁾. Останний подарунок здасть ся мині не певним.

Минуло кілька день, ледви чи більше тиждня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся сьому, нестеменно певної відповіді немаємо. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликерії, побачив, що у неї в світличці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волосєм і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся з кулаками до Ликерії, гукаючи: „Я не хочу такої! мині не треба такої жінки!““. „І мині не треба такого чоловіка, старий, та поганий!“ відповіла Ликерія і побігла з хати.

Так розповідала матери пані Кибальчицевої сама Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: „гидота, погань!“

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII, 1883 стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

Сама Наталка-Полтавка гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: „і мені такого чоловіка не треба! старий та поганий!“ вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерія не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманяла ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно“.

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справила ся під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі „на пам'ять 14 вересня“. З самої присвяти я гадаю, що розцурання з Ликерією стало ся в той день.

„Барвінок цвів і зеленів,
Слав ся, розстилав ся,
Та недосвіт перед світом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив..
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!“¹⁾

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може й себе з нею... А недосвіт? на мою думку, недосвіт — всі оті пащикования, що ширили про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари“, він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підбивали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібниці, щоб недосвіт побив, потоптав, поморозив „веселі квіти“.

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня²⁾: душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї“.

Неня Наталки-Полтавки³⁾ бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликеру, прохала його, щоб прийшов і роз-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 ст. 363.

²⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 133.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

казав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився, але з умовою, щоб при тому була Ликерія і Маркевич.

Приїхавши, Шевченко мовчки привитався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде“. Коли прийшла Ликерія, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?“

— „Ні!“ тихо відповіла Ликерія.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?“

— „Ні!“

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задую. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую“.

„Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по світилиці; мовчки стис усім руки і не промовивши ні слова, поїхав до дому“¹⁾.

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иншої сцени їй бути не могло і відважилася викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманності треба було пильнувати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликеру, тимпаче не сприяти, щоб вони бачилися. Сього не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому свіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не повідав ні слова дійсної причини свого розцураання з Ликерією. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було пускати з ним до міста Ликерію, хоч вони і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшлася; та на жаль, знати з „Споминок“ Наталчиних, що і в сьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

¹⁾ Зоря. 1892 ч. 5 стор. 86.

X.

Річ натуральна, що поста переняла велика туга і скорботи; одначе піклованне завести свій хутор біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надією на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одинї-самотинї
В садочку буду спочивати...

Так утішав себе поет 24 вересня! В отсіх коротеньких і надійних і скорбних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька день назад поет сподівався від Ликерії! Тепер ті сподіванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч наснять ся йому „в його маленькій благодаті“:

„Приснять ся дїточки минї,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишній та ясний
Приснить ся сон минї... і ти...
Нї, я не буду спочивати,
Бо й ти присниш ся...”

Не хоче поет, щоб вона йому приснилася; він боїть ся, що вона „у малий його райочок з-під тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самітний...”¹⁾

Поетови здавало ся, що розцураннє з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самітності і годї сподівати ся йому одруження. Ліпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самітного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликерією серце поета, зовсім натурально обурило ся, як каже Мікешін, взагалі проти жіноцтва. Але почутє самітності лежало глибше нїже обуреннє і потреба життя родинного, хоч і була придавлена епізодом з Ликерією, але не надовго, і зараз прокинула ся і заняла ся, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

¹⁾ Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був хоч і спокійний, але смутний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильновав не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „уважаючи на знання Шевченкови в штудії і вмільсть його в гравюрі, доведені роботами його на завдану йому програму і иньшими його працями, надати йому звання академіка. Оголошення сєї приради повинно було відбутися з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранні академії. Наймення нових академиків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукъ трубъ и литавръ“.

Тарас повеселійшав і почав говорити Черненкови про свої надії переїхати на весні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло гравюри. Він гадав видавати, яко мога дешевше гравюри з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“. (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з пошти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витовського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тепер Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що Федоре! як на твою думку: чи не поспробувать ще раз? В останнє? Не довелося з крепачкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривився, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самотність! вона мене з сьвіта зжене...“¹⁾

І знов в серці поета загорілося бажання життя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка²⁾: „Спасибіг тобі, мій давній друже Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що ти дїточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдалася, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець; то хоч укра-

¹⁾ Оповідання Черненка.

²⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

дучи, або одурячи, нехай він зніме її полице, а ти приходи до мене. Бач яким я принцем зробився! Як що те... то я і весни не ждати му, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене допікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі і запечені лящі Дніпрові, сподівані на весіля, та овва! не прийшло тільки весіля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломееви: „весіле того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшовся. Ликерія така самісенька як і Харита, дурнійша тільки тим од Харити, що письменна!... Що мині в світі робити! Я одурію на чужині та на самоті“¹⁾.

Мабуть надія на нове сватання трохи заспокоїла збентежену душу поета. Принаймні з віршів його, написаних 5 жовтня знати більш спокійне становище духа.

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й сьпіваючи...

...Лучче одурить
Сьбе таки, сьбе самого,
Нїж з ворогом поправді жить
І все нарікать на Бога“²⁾.

Заспокоюючись все більше, поет починає мірковати, що вже приходить до його зима і годі ждати „весни сьвятої долі! вона не зійде вже ніколи“

Твою надію оновить
І душу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І вічогісенько не жди...“³⁾

Може-б те лихо, що ссало поетове серце і заснуло було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть сьакі такі невідомі нам, може й велми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерію і нагадували лихою стороною.

Не вгадаю я запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерія вернула усе те, що він подаровав був їй. Вла-

¹⁾ Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 364.

³⁾ ibidem 365.

стиво кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здаєть ся, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратувало його. Правда, що й без Ликерії було чимало й не малих причин, що дратувало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крѣпацтва не приходило до краю .. Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чимало на землі,
А доведеть ся самотнім,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись...“

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекаєть ся їх!

„Не гріє сонце на чужині...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікешіна, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячилітя Росії. В студії Мікешіна що четверга збирали ся художники та письменники і здійснювали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „указано“ бути на пам'ятнику. На сих вечерках Шевченко був звичайним провідачем, часом і сам брав участь в змаганнях, але завжди з тактом, здержливо, хоча часто знати було, що він зхвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидіти, а ходив нервово по світлиці та хмуру дивив ся навкруги своїми ясними очима¹⁾. На сей раз де поділа ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра І на пам'ятнику марою приголомшувала і дратувала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованне проти гнобителів України йшло все в гору та в гору і дійшло до пафосу, коли він звернув ся до подій Катерини другої! Він облив її всякими ганебними словами і проклинами за зруйнування Січи і за закрѣпощення народу. Нарешті промовив імпровізацію

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!“

¹⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна, стор. XX.

І ми самі і наші внуки
І миром люде прокленуть...¹⁾

„Таким, говорив міні Черненко, я ніколи не бачив Шевченка, очі його — просто падали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся міні ніколи бачити його і таким як того разу схвильованим і роздратованим“.

З уст Тургенєва²⁾, що кілька разів бачив його після розладу з Ликерією, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований, збен-тежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликеру і здіймало в душі його хвилю недоброго почутя. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, напр. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерію? (реєстер повинен бути у Кулішвих). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб. і послала в Чернігів на імя Тризни з надписю: „въ пользу воскресной школы“. Сією ціною окунуть вона свою і мою погану славу“³⁾.

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерію, повідомив про те Тараса, бо останній 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованці пішлѣть од невідомого в Чернігів, а що зістало ся у Ликері, те спалѣть тай годї“. І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерією; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерія збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Івановною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів „на цѣль извѣстную“, кроме вещей, которыя я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннійшого мойого друга зробіть, як умієте і швидче. Амінь“⁴⁾.

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діяло ся в душі поета! Яке хвильовання, яке обурення ще й тоді проймало його.

1) *ibidem* т. II стор. 256.

2) *ibidem* VII.

3) Чалий стор. 170.

4) *ibidem*.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналізу та в оцінку отього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-ліхий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

XI.

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою кроплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і материяльний організм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликерією, вдав ся, як бачили ми з попереднього, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку-чорнобривку“, так не можна нам не переняти ся, разом з Костомаровим¹⁾, думкою, що пильнування поета одружити ся було просто вже пориванням розпуки. І не диво було впасти в роспуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайдаках, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днів!... Перекалатати такий тяжкий вік і нарешті запевнити ся, що нещасте просто глумить ся з його, наділяючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усю печаль гірку свого життя тужливого; щоб він зрозумів, що щасте людське, коли і є на землі, так не про його. Хто иньший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік менш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, те велике щасте, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така свідомість не властива була вдачі Шевченка... А він добре бачив, що святий огонь бадьорости, енергії і дару поетичного погасає; вже тільки чевріє і от-от згасне на віки. І почував і тямив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рещтувать
Вози в далекую дорогу
На той сьвіт...“

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

Але-ж свідомий свого нещастя, своєї недолі поет не хоче, тай не може підлягти покірливо під неминучий задля всіх людей присуд! Він, наче той Прометей, часом прокидається з роспуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула роспука, а про те часом він переймається надією на ліпше і висловлює свідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька днів до смерти він збирається

„До Ескулапа на ралець,
Чи не одурить він Харона
І парку-прялку“.

І сподівається ся, що „тоді

Поки-б химерив мудрий дід,
Парили-б ми понад землю
Та все-б гексаметри плели“¹⁾.

Таку двоїсту свідомість, таку роспуку і надію я спостерегаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останні п'ять місяців віку його.

„Дуже, дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши“, пише він 5 жовтня р. 1860 до Варфоломея²⁾: „я з своєю молодістю, не побравшись, розійшов ся... Що мінї в світі робити! я одурію на чужині та на самоті...“ І в тому-ж такім листі він сподівається ся, що на весні приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу ніби покірливо підлягає долі лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нікого;
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачить ся, нікого...“

Але зараз же велика душа висловлює надію на „добрі жнива...“ Ще мент — надію покриває якась примрака, і поетови здається ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“³⁾

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 370.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

³⁾ Кобзар т. 1 стор. 364.

Минає десять день, і поет признаєть ся, що

„Холодним вітром від надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни сьвятої долі,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. Сиди
І нічогісенько не жди“¹⁾

За два тиждні в душі поета знов ближче надія, надія на світ-
не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“
стерсжучи „маленьку душу“ казала їй:

„Не зійде сонце!... Тьма і тьма,
І правди на землі нема“.
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“

Не довго, одначе, дуже не довго світ сподіваний бадьорив
дух поета. За чотири дні свідомість самотності і журба-туга
чорною хмарию роспуки застилають душу наболілу:

„Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сім світі
А все-б таки ялось жилось;
Та-ба! нема з ким... Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеть ся самотним,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись!...
Або... ні!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі!
Бо доведеть ся одуріти
В самотині..“²⁾

В отсіх віршах, наче в тій воді прозорій, ми бачимо поетову
душу; бачимо її високі страждання, бачимо як вона в самотині

¹⁾ ibidem стор. 365.

²⁾ ibid. стор. 367.

не дасть собі ради.. Прирівнявши зміст отсіх віршів до тих, що вилили ся на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч розділяла ті жахливі гукі, гукі болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєш ся: чому не йде
Апостол правди і науки!“

XII.

Отож в отакому тяжкому становищі материяльному і духово-моральному Шевченко і почав заливати свої болі; почав пити і уживати рому, як каже Костомаров „въ богатырскихъ размѣрахъ“³⁾. Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що вгнав III. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерія, не ром, а все попереднє житє, почавши з квітня р. 1847 сплодили той недуг! Ликерія, як я й казав, та випивання не в міру, були тільки тією кроплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще може багато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав мині, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносить по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, надавати їм помітити свого недугу.

Тим то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр і до знайомих. Костомаров бачив його в жовтні в театрі на представленню „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомаров²⁾, дуже любив сю оперу. Гра і сьпівні Тамберліка і Де-Басєїні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомаров ціле літо був в поїздках і вернувшись до столиці, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет

³⁾ Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

²⁾ Русская Старина 1880 кн. 3 стор. 606.

вже розцурав ся з своєю молододо, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весіле?“

„Тоді, мабуть коли і твоє! Не женити ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“¹⁾

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вівторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завжди був гостем бажаним. Афанасєв-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалив ся. Трапила ся нагода спостерегти його недуг виразнійше. В один з четвергів він прийшов у вечері до Микешина. Тут виготовляв ся пам'ятник „тисячелїтїю Россїи“. „Гігантська статуя царя Петра I, каже Мікешін²⁾, просто давила його... В словах його було богацько жовчи, але годі було змагати ся з ним, і я мовчки слухав його...“ Тарас лютовав, аж доки на столі зіставали ся недопиті пляшки з вином.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду³⁾ з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солїтер⁴⁾.

Доктор авекультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у сущого патріота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повного народу. Народня осьвіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в ім'я Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся komponувати шкільний буквар. Піклування про народню осьвіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росії люде інтелїгентні вїяли ся до осьвіти народу, але у Шевченка запопадливе дбання про народню осьвіту ми бачимо ще з початку р. 1840. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що осьвіта

¹⁾ Кобзарь 1876 стор. X.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. XX.

³⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 3.

⁴⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

народня єсть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і материяльного добробиту. Без освіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаєть ся він сією святаю думкою, ставши братчиком Кирило-Методіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню освіту. Побачимо, що Шевченко до останньої години свого віку міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої освіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національні. Свою національність і її мову він любив більш за все. Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, „навчить всему окріч знання рідної мови“¹⁾.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадів, коли Куліш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь світла, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті як Полтава було тоді з'організовано п'ять недільних, дві суботних задля жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопчачі і дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл запопадливо працював Петро Стронін; в Хоролі Модест Димський; в Лубнях Шевич; в Херсоні Коленко Надежда; в Чернигові Тризна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

Тоді ого і з'явились українські букварі, спершу Кулішова Граматка, а потім в Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не вдовольняла

„Скажіть мені, говорив він одному своєму знайомому: задля кого вона написана? Я не знаю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“²⁾.

Свій „Южно-Русскій Букварь“ Шевченко скомпонував, коли не помиляю ся, трошки ранійш Стронінової Граматки. Буквар той займає 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусів він перейти через

¹⁾ Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка, 1888 стор. 466

²⁾ Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20

дві цензури — світську і духовну. Остання почала була змагати ся. Мусів хорий Шевченко надягати фрак і їхати до петербургського митрополіта Сидора та благати дозволу¹⁾). Митрополіт не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друкувати буквар.

Після Букваря Шевченко гадав скомпонувати і видати арифметику такої величини і на такуж ціну, 3 коп., як і Буквар; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале діло зробити, то велике і само зробилось би“, писав він до Чалого 4 січня р. 1861²⁾).

Коли Буквар був надрукований, Шевченко, не виходячи вже через недуг свій з хати, взяв ся розсилати його по Україні. Тисячу примірників він відослав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому хто кермує недільними школами³⁾. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополіт Арсеній (Москвін) дуже возрешував о сільських школах і жалкує що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому і мій Буквар, і як що вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл“. А ті 1000 примірників прохав д. Чалого розпустити по повітових та по сільських школах⁴⁾).

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвін був запеклий обруситель і ворог світської освіти. Про школи він „ревнував“ тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацію свого пікловання, а тим часом змагав ся і словом і ділом проти організації по селах Київщини світських шкіл. По його наказу Київська консисторія видала (правда вже після смерті Шевченка) за N 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усіма силами не давали дирекції світських шкіл заводити свої школи по селах. Понам велено було прихилати своїх парафіян щоб вони цурали ся світських шкіл, коли ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу світську в якому селі, так щоб попи і громади не давали задля тієї школи ні хати, ні книжок, ні дітей⁵⁾).

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдав ся з Шевченковим Букварем сам до митрополіта, а порекомендував сю справу неб. отцю

1) Київській Телеграфъ 1875 Ч. 25.

2) Основа 1862 кн. VI стор. 26.

3) Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.

4) Основа 1862 кн. V стор. 26.

5) Зоря 1887 стор. 236.

Петру Лебединцеву, чоловікові хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинувся „політиковати...“ „Політика“ та довела ось до якого скутку. Отець Москвін, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Русский...“ На сьому і край!“.

До єпископа Черніговського Філарета подав того Букваря Тризна, котрому Шевченко прислав його. Філарет, глянувши на Буквар, мовив Тризні, що треба його віддати спершу на розгляд Консисторії. „Як не поверне, писав 31 січня Тризна до Шевченка, а від Філарета нічого не діждешся. Директор (шкіл сьвітських) теж мнеться і каже, що Букварів в училища мало треба“.

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий²⁾ заходився іронізувати, що „Шевченко почав „Кобзарем“, а скінчив „Букварем“.

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно-освітнього, про се я не говорити му, але не Кулішевим би устами личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої. Шевченкові спонукання завжди були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертався від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завжди любив народ, завжди тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковична, і нас людей інтелігентних повернув лицем до народу і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо Кулішу дуже добре, дійсно не було „зерна неправди за собою“.

ХІІІ.

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухався був лікарської поради доктора Бари, берігся і не вихедив з хати. На превеликий жаль приятелі його не досить звернули уваги на той вплив самотності, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годилося б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому углубляти свої думки в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне життя. Від

¹⁾ Див. у Чалого стор. 182.

²⁾ ibidem стор. 180.

сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям постановити, щоб чи по черзі, чи як инакше, а завжди щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чалого, написаного 2 грудня¹⁾, знати що до його „що дня заходив Орловський“, але-ж Орловський тоді був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-літнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'я йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в „арешті“, і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цілу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кутя? а узвар? ні, не всижу; колядовати хоч рачки вилізу до куми“, і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!

Дурна esi ти, нерозумна...²⁾

Можна гадати, що Тарас послухав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв він лист Варфоломеїв: останній прохав його написати до київського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломееви в якійсь справі, мабуть в справі освіти дітей. „Я лучше тричі чорта в.... поцілую, як мати му писати отому поганому поганому Селецькому“, відповів Тарас 23 грудня³⁾. Того-ж дня він посилав листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На весні він сподіваєть ся бути у Тарновського в Потоках⁴⁾.

XIV.

На Різдвяних святах Шевченко знехтовав пораду і лікаря і своїх приятелів. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкуші прийшли

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде“. Віщованне його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником.

²⁾ Кобзарь т. II стор. 260.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 24.

⁴⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

до Костомарова. „Обидва вони були страшенно п'яні, найпаче Якушкін, каже Костомаров¹⁾). Шевченко все таки тримався ліпше“. Покликавши поету осторонь, Костомаров, говорячи, що у його багацько гостей зібралося, висловив йому, що про його простати муть не добру славу. „Се було, каже, Костомаров, вперш і в останнє що я бачив Шевченка цілком п'яного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедія, що незадовго перед тим стала ся“ (сватання до Ликерії). Отсей вихід і випивання і звалили Шевченка з ніг!... Мабуть чи не був се останній його вихід, останнє його випивання!

„Небавом після того вечера, додає Костомаров, Шевченко занедужав“. А сам Тарас в листі до Варфоломея писав²⁾): „погано я зустрів отсей новий рік! другий тижденз не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обісіло“.

Ще виразнійш знати недуг його з того, що другого січня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основи“ писав до його: „усї ми дуже жалковали що ви недужі, але сподівано ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основян“, яко пер в о н а ч а л ь н и к а загального нашого діла“, себ-то організації видання „Основи“.

З сієї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечами. 4 і 12 січня пишучи до Ткаченка³⁾, він не кидає властивого йому сердешного гумору і надії на весні поїхати на Україну. „Щоб тебе курка вбрікнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене⁴⁾). Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш-мині другу кирпу, то я тебе попомну“, жартує поет 4 січня, а 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе“.

Досі ні лікар, ні хто-будь з приятелів не відважувалися сказати Тарасови по правді, на який недуг він хорує. Але тепер, коли виразно стало знати, що недуг розвивається дуже швидко, годі було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен покинути уживати ром і взагалі покинути пити. Він по-

¹⁾ Русская Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

²⁾ Правда 1875 стор. 971.

³⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

⁴⁾ Та „кирпа“ була доня нашого байкаря Витавського, що служив тоді в Полтаві. Ткаченко бажав одружити з нею Шевченка, але довідав ся і написав Тарасови, що вона вже заручена.

слухав ся, перестав пити і згодив ся лічити ся і слухати лікарської поради¹⁾. На жаль і на лихо — запізно вже було.

Одначе надія на поліпшання і тепер не покидає Шевченка. 22 січня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мині весною в Канев, чи ні?“ 29 січня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас отсей коротенький і останній вже лист до Варфоломея: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“²⁾.

З того дня цілих два тижні не бачимо ми не тільки віршів, але й листів Тарасових до кого небудь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: „Чи не покинуть нам небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Тоді почали частійш провідувати його знайомі. Між иньшими провідав його Н. Л—ов. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „світличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте яка з мене ледащиця стала“. В усій істоті недужого було щось дійсне жахливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерті. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду, мовив він, принявши ложку микстури, і кинув ложку на стіл. „Та годі про мене; кажіть, що доброго на Україні?“

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили його дух. Збентеженність повагом переходила в почуте тієї живої та горячої любови до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки его „Букваря“. Бесіда перейшла на народню освіту на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматки Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну, та про залізницю, що почали споружати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладныхъ“, а їхати треба мовив він, бо коли зістану ся тут, так пропаду“.

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Правда 1875 стор. 971—2.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

XV.

В неділю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівала ся тоді, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крѣпацтва. Вже-ж більш за всіх, і більш за всіх нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко; тай як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік сьпівав-ридав над неволею, виливав за ту волю сльози-кров, цілий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці своєму почує тепле, огрійливе проміння і сьвіт її.

Черненко застав, що поет стояв біля стола, обпіраючись руками об стіл; він був збентежений, очі і вся болізна твар його виявляли хвилювання від ждання. Скоро Черненко ввійшов в сьвітличку, поет, замість звичайного привитання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є маніфест? і глянувши в вічі Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрив лице руками і впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крѣпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себ то до 5 березіля, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всьміхнув ся і знов вимовив кілька недобрих слів по адресі гнобителів, а потім почав жалкувати і нарікати що брати його „велику дурницю“ зробили, принявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його Костомаров і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорове поправилось і на тім тиждні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дїтською втіхою недужий дивив ся на нього¹⁾. Годинник дійсно був добрий, коштовний²⁾. Прощаючись Костомаров, взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у-вівторок,

1) Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

2) Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI.

а коли ні, так подати звістку про своє здорове. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомаров, недужому стало трохи легше. Він згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький іменинник і маючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю ортографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вождеденнымъ днемъ вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяцъ не только на улицу меня и въ коридоръ не посыпаютъ.... и не знаю чемъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточекъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвиданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г.¹⁾).

В отсіх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих! напр. хоч така: м(М)арьи(ѣ) л(Л)ьвовни(ѣ), або че(ѣ)мъ, і т. н.

Се були останні слова, що написав наш до віку незабутній і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVI.

На другий день, себ-то 25 лютого, був день народження і іменинн Шевченка. Першим повитав його щирий другака його Михайло Лазаревський²⁾ і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25е мучили його страшенні болі в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Напиши братови Варфоломею, що мині дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Бари. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жажливий присуд!.. Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно було, щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, оповідає Л. М. Жемчужников³⁾, не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав.

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

²⁾ Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

³⁾ Основа 1861 кн. III.

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледви спромігся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікні кватерку, випив склянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли в низ до другої його світлилки. Чорна сумна хмара недалеко вже краю трагічного і близького величезного горя національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули близьке дихання смерті.

В годині 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидів на ліжку і через 5 хвилин все питався, коли приїде лікар, і висловив бажання прийняти опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшлися, з ним лишився сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну: що на весні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітре краю рідного полагодить йому здоров'я і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеться вмирати.

Приїхав лікар Бари, недужий був заспокоєний, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-ій годині один з друзяків поетових привіз лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла свідомість безнадійності... За три години знов приїхали вкупі обидва лікарі, знов аускультовали і запевнилися, що вода наливає легкі... що край страждань наближається. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада“¹⁾. Повитання очевидно порадовало поета. „Спасибіг,

¹⁾ У вечері в переддень Тарасових іменин громада збирала ся у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила мині подати її. Квіток телеграфний на ту телеграму я переслав в архив „Просвіти“. На громадї того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорий.

що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Світло прийняли; але за п'ять хвилин він озвав ся: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов параксизм у мене починаєть ся; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчишники на руки.

В половині одинадцятої години ночі прийшли Лазаревський і другий приятель. Недужий сидів на ліжку, світла не було. Знати було, що йому незвичайно трудно.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому?

„Справді так, мині хочеть ся говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зістав ся слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то світив свічку, то гасив її, але не обзивав ся і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

„Прибери-ж ти тут, а я піду в низ!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його не ублагання смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого світоча України на вікні на сім світі не стало... Заплакана Мати-Україна осиротіла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало иньше щастє вже по смерті, тяжко зароблене щастє, безсмертна слава во вікні і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок сім років...

Miscellanea.

Перемишльські „суботники“ XVII в.

Проф. В. Антонович надіслав нам низше поданий документ, знайдений ним під час його теперішніх студій в архіві Ватиканським. Є се реляція папського нунція в Варшаві Giovanni Aricini єпископа адріанопольського до кардинала Pansirolo, президента колегії de propaganda fide. Він переховуєть ся в відділі Polonia кн. 56 лист. 15 :

Nel audienza del Domenica, 10 del corrente, disse mi il Re, che nella diocesia di Premislia sono certi heretici che la M. S. chiama Subbotini, perche festeggiano il sabbato, non mangiano carne di porco, non si battezano, ne si circoncidano ; mi aggiunse, che intorno a sei anni sono si scopri questa nuova setta, ma che fecero la diligenza per estinguirli come pericolosa, che gia fosse seguito, ma che non si sa hora, come e sotto qual direttione ripullurli d'interno ; se, che si dicano esser giunto il numero di tali heretici a quaterciento persone. Mi ha promesso di voler usare tutta la sua forza per estirparli ; affatto et io lo stimolaro sempre con discrezza e con primura, pari all' obbligo, che ne tengo. Varsovia 16 Gennaio 1648.

Переклад :

На авдиєнції, що була в неділю, 10-го сього місяця, король сказав мені, що у Перемишльській єпархії єсть геретики, яких король Є. М. називає суботниками, через те, що вони сьвяткують суботу, не їдять свинячого мяса, не хрестять дітей, але обрізують їх. Він додав, що ся нова секта з'явилась вже шість літ тому, що він буде старати ся викоренити її, як секту шкодливу, і що він

зробив би вже се до сього часу, але ще не відомо, як і під чийм приводом вона розповсюджується; як кажуть, таких геретиків єсть до 400 чоловіка. Король обіцяв мені, що уживе всієї своєї влади, аби викоренити сю секту до останку. Я ж буду його підбивати і зичливо і налягаючи, поки не добюся, щоб він здержав свою обітницю. Варшава 16 січня 1648 р.

До родоводу Кониських.*)

В „Описаніи Старой Малороссіи“ т. II автор — О. Лазаревський на стор. 509 подав родовід Кониських. Родовід той далеко не повний. Автор почав його Єремією Кониським, що року 1682 був у Ніжині бурмістром міста. Тим часом з документів, які є в архіві Черниговського „дворянскаго депутатскаго собранія“ відомо, що першим з роду Кониських перебрався з Галичини на Україну р. 1613 батько Єремії Касян Кониський. Далі між дітьми Осипа Кониського, що р. 1727 був теж ніжинським бурмістром не показано сина Романа. З архивних документів колишньої переяславської консисторії XVIII в. мині трапилося бачити „Дѣло — о умертвію миргородского протопопа Романа Конисского и о погребеніи Михайловского Сорочинского монастыря настоятелемъ архимандритомъ Досифеемъ Заляховскимъ въ противность указанныхъ велѣній при градской церкви, а не на общемъ кладбищенскомъ мѣстѣ“.

З того „дѣла“ знати, що Роман Кониський, рідний брат Юрія, архієпископа білоруського, поповав в містечку (тоді місті) Сорочинцях при хрестовоздвиженській церкві; він був разом і протопопом миргородським, себ то президентом миргородської протопопії. Він помер 19 березня р. 1778. По смерті його лишилася вдова його Варвара і діти їх: Уляна 25, Катерина 23, Григорій 21, Настя 19, Марія 18, Петро 16, Параска 14 і Ганна 4 літ. Григорій служив „в 3 карабінерном полку“, а Петро „учився мало“ і дяковав при батьку.

З „дѣла“ сего знати опріч того ще одну характерну рису.

За тиждень по смерті отця Романа до переяславського єпископа Іларіона прийшло звичайне „всенижайше доношеніє“ від

*) Відповідно документам і листам XVIII в., які доводилося мині бачити, відповідно і вимові, треба писати після н—і, а не и, як се роблять в Галичині.

„всенижайших рабов“ миргородської протопопії намісників Петра Конашевича і Єлисея Кременецького. Єпископ Іларіон зараз звелів переяславській консисторії вистежити: „чим руководством і велѣнієм покойный протопопъ, въ противность указныхъ повелѣній, погребенъ при церкви градской, а не на общемъ кладбищномъ мѣстѣ“ ?

20 квітня ті самі намісники відписали, що викарний хрестовоздвиженської Полуяновської в Сорочинцях церкви Петро Заблодський на запитання відповів, „що протопопъ Романъ Коніський погребенъ руководствомъ и повелѣніємъ монастыря Сорочинскаго настоятеля отца архимандрита Досифея Заляховского, который въ собраніи многихъ говорилъ: ежели коснется до справки о погребеніи при церкви, то я самъ буду отвѣтствовать...“

Очевидно, що єпископу Іларіону не подобалося „руководство“ архимандрита, і він велів від архимандрита взяти „отчетъ, почему оной входилъ въ распоряженія не до его касающіеся и въ противность указа не только погребалъ не на указанномъ мѣстѣ, но руководствовалъ повелѣніями, на свой принимая отвѣтъ“ ?

Бачимо далі, що отець Досифей був не з полохливих людей і „репортомъ“ 1 червня відписав: 1) що церковь хрестовоздвиженська „не есть градская“ (міська) а відъ города Сорочинець за дві верстви. 2) Коли протопопъ Роман покликав до себе його от. Досифея „для учиненія при кончинѣ его християнского порядку“, так він, приїхавши і бачучи, що от. Роман вже „при самій кончинѣ“, радив покликати викарного ієрея Петра, щоб справив ті „порядки“; але отець Петро відмовив, кажучи, що він „при такихъ случаяхъ“ не бувавъ, „а только, де, хоронитъ онъ людей“, та при свѣчках і читати нічого не бачить. Тим то і мусів от. Досифей „при исходѣ и по исходѣ души моленія обыкновенныя отправитъ и опрятать (помершого) по надлежащему“. Від'їздячи до господи от. Досифей питав: де хоронити муть небіжчика? усі, хто був, відповіли, що покійник велів себе похоронити з лівого боку алтаря, „виѣ той церкви“. От. архимандрит, „вѣдая яко во Кіевѣ въ Лаври хоронено игуменовъ ближнихъ пещеръ Антонія і больницы Тронцкаго монастыря Іова, такожъ в катедрѣ духовника ієромонаха Силуана, а в братскомъ монастырѣ архимандрита и ректора Никодима в самой церкви и в самое время моровой язвы, бывшей в Кіевѣ, мѣщанина Митька жену умершую съ Подолу несено в Кіевопечерскую Лавру и въ ней погребено зъ дозволенія свѣтской команды; да и в Ромнѣ, когда умеръ бунчуковый товарищъ Политика, то на посыланное въ Кіевъ прошеніе о погребеніи его близъ соборной

церкви, яко бывшего тоя церкви ктитора, состоялся с консисторіи указъ — тамъ его хоронить“, — тому він, архимандрит, „въ одну осторожность совѣтовалъ послать о семъ до господина полковника. А по утру марта 20, когда прислано по мене на погребеніе, то я приехавъ и заставъ тамъ в немаломъ собраніи духовенство... ожидалъ своей ризницы, въ грязь погрязшую, до двухъ часовъ; съ коей грязь не то кибитку з ризницею, но и лошадей монастырскихъ волами, нарочно высланными, в силу могли повиягать, потомъ вперекъ улицу, нарочито тогда вымощеную на подобія гребль за великою и вовсе безмѣрною грязею. По винесеніи тѣла въ церковь отправлялъ я обѣдню и ѣще съ двумя протопопами и съ немалымъ священствомъ похоронъ. Какъ съ церкви тѣло понесли, тогдаже я хотя и увидѣлъ склепъ зъ дерева здѣланный, однакъ уповалъ, что тое учинено из дозволенія господина полковника, тамъ же со всею старшиною полковою и з иными чиновниками присутствовавшего для прописанной необыкновенной грязь, в тѣ поры бывшею, коею и священниковъ изъ града на погребеніе по одному волами принуждены были везти (а до кладбища гораздо большая еще грязь была). Въ такихъ грязныхъ случаяхъ не толко въ такомъ далекомъ разстояніи, како означенная церковь от города отстоитъ, но гораздо ближе к городу по разнымъ мѣстамъ многихъ предъ тымъ зъ городскихъ приходовъ хоронено. И такъ обще всѣми нами оный умершей протопопъ тамо погребенъ.“

Переяславська консистория, а за нею і епископ Іларіон, признали, что усї доводи архимандрита Досифея нерезонні і „подлежитъ онъ за то указанному истязанію; но за первый разъ, снисходя его толикому поступку, обязать его, чтобъ впредъ въ таковых и подобныхъ случаяхъ отнюдъ съ указаго велѣнія не выступалъ, да и въ дѣла болѣе до священства относящіеся входилъ съ осторожностью и наблюденіемъ благопристойности“.

О. Кониский.

Коломийка про старосту Мільбахера.

Низше подану коломийку передав нам до друку о. І. Билинkevич (парох в Звенигороді під Львовом) з паперів свого батька-небіжчика о. Семена Билинkevича; на його думку, коломийка ся могла до рук о. Семена дістатись, коли в р. 1842 був він парохом (всього лише рік) в Яблониці коло Делятина. Цікава вона дуже і як руський вірш, уложений досить чистою народньою мовою і народнім складом в таку давню і глуху пору руського життя в Гали-

чині (що вона уложена не кимсь з народа, а лише підроблюєть ся під народню мову і народній склад, се цілком ясно), цікава і як образок громадських обставин, так недавніх а так відмінних, коли урядники правительственні ставали оборонцями руского народа проти надужить шляхти. Друкуємо її без жадних змін в мові і ортографії.

Коломійка.

Коломійку мнѣ грайти, най ся¹⁾ вѣтанцюю,
Бо гараздъ теперъ у мене, я ся легкій чую!
Давай, Мошку, горѣлочки, хотъ грошей ни маю:
Маю доброго старости, о рѣшта ни дбаю;
Давай мѣру справидливу и ни пеши вдвое,
Бо я пѣду до циркулу так як тутка стою.
Як будеш наши люди тепер²⁾ знов здирати,
Будут тебе комѣссари съ коршми викедати.
Тепер у нас в Станѣславѣ добре хлопам бути:
Аби з хлопа шкѣру дерди, того оуж не чути.
Всѣ патинта для пѣдданих по домѣнѣх гнили,
Прійшов тому тут Мільбахеръ — все³⁾ ся их учили;
Не мож тепер на панщину цѣлѣи тиждин гнати
Анѣ мене до двора на шарварок брати:
Як я панщину вѣдроблю и панщину заплачу,
То я тогди собѣ паном, нѣкого не бачу:
Атамана ся не бою — щѣ ми той котюга!
Та я собѣ нинѣ газда, а вѣн двѣрскій слуга!
А оконом⁴⁾ що ми зробит, не смѣе карати:
Як я пѣду до старости, буде вѣн ся мати!
Зараз сѣкаже комѣссарком протокул писати,
А візум и репертум вѣд Захира⁵⁾ дати
Потѣм пана вокомона замкнут на ратушу,
Аби тамки ся научив, що и я маю душу.
Ту в циркулѣ Станѣславскѣм, ту хлоп тата має

¹⁾ Зверху надписано (поправлено): я.

²⁾ Тепер написано двічі.

³⁾ Зверху надписано: би.

⁴⁾ Зверху поправлено на: окомон.

⁵⁾ Доктор, примітка оригінала.

Годѣ¹⁾ будит²⁾ хлопи жити, будут говорити:
Той староста Мільбахер — ни дає нас кривдити;
Коби тебе та й в Вѣдню, як ми, добре знали,
Ходи сюда на гофрата — давно би сказали!
На що тобѣ помник класти, в камень тя тисати,
Коли тебе сердца наши будут памятати;
На що тобѣ титул дати и блищенѣ звѣзди:
Що ти человек великїи, тобѣ скаже кождїи.
Будут хлопи тебе знати и в Галїцїи кнцям,
Кождей скаже: той староста той першей під слонцям³⁾.

¹⁾ Се слово не ясне.

²⁾ Замість: б у д у т.

³⁾ Замість: с о н ц е м.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські.

З часописей українсько-руських, що входили в наші річні огляди, відпадає нам дві: Правнича Часопись перетворилась на річник і була обговорена на сторонах відділу бібліографічного (кн. XV), політично-літературна часопись „Народ“, що перемінила потім своє ім'я на „Радикал“, злилася з літературно-науковою часописею „Житє і Слово“.

Зоря, ст. 482. 4^о, річник XVII, під редакцією Василя Лукича.

Як звичайно водить ся, материялу научного і в сьому році дуже обмаль взагалі, оригінального ж спеціяльно. З одного боку мож сью прояву виправдати тим, що усі майже наукові статі знаходять місце в „Записках“, полишаєсь лишень хиба в браку популяризації загальних наукових відомостей. Зі статей історичного змісту єсть всього одна та й то перекладана з польського се Дра І. Ролле Жінки при Чигиринськім дворі в другій половині XVII в. [пер. В. Лукича], тож і не місце тут ширше про ню говорити.

До історії літератури українсько-руської зачислити належить передовсім кілька студій про Шевченка.

Ол. Кониський підійнявши ся важкого труду подати цовний критичний образ життя і творів нашого генія, надруковав і тут одну часть п. з. Т. Шевченко в дорозі заслання [2/8 1857 — 27/4 1858] (ст. 90 і далі). Головним материялом сеї переважної хвилі в житю Шевченка — се його „Записки“ та „Листи“. В них виявляєть ся ціла фізична і духово-моральна постать поета, в той час коли скинув невольницькі кайдани і дихнув свободою. Світогляд Ш-а, як бачимо з тих

материялів, в основі своїй не змінив ся, він остаєсь такий самий так супротив людей, як супротив правди та ідеї. Досьвідивши на собі злоби людської, відчуває він в собі таке саме, може сильніше, обуренє на всяку неправду. Він скрізь той сам чоловік благородний. Жаль тільки, що материял житєписний скупий, а се тому, що багато листів з того часу не опубліковано. Се зміст вступної замітки автора, що переходить описля до властивого опису повороту Шевченка.

5/17 серпня 1857 вечером станув Тарас, перепливши Каспійське озеро, в Астрахани. Вигляд торговельного, східного, малокультурного міста не подобав ся чуткому на красу поетови. До парохода, що мав плисти з Астрахани до Нижнього Новгорода, було ще далеко, тож Ш-о мусів ще дві неділі zostаватись в немилім місті. З нудьги волочив ся по улицям, оглядаючи місто. Але чутка, що Ш-о повернув з неволі, згромадила коло нього тамошніх Українців, Поляків та Великоросів, що з великою пошаною поводитись з кобзарем. Між иньшими відновив поет знайомість з богатирем-мільонником Сапожніковом. Взагалі гурток щирих його прихильників був розрадою для прибитої душі поета. 22 с. ст. серпня виїхав Ш-о на пароході в Астрахани в товаристві Сапожнікова.

В часі подорожи поет не міг також нудитись, бо був в товаристві нових, освічених людей подорожних. Приязність та сердечність усіх так вражувала поета, після казарманої неволі, що він каже: „людське поводженє зі мною здаєть ся міні чимось неприродним, неймовірним...“ Тут мав він спроможність читати і сильно користав з сього добра. Малювати та рисувати з оглядів технічних з причини плавби важко приходилось йому. Хиба в часі стояння парохода вдалось йому кілька рсунків. 30 с. ст. серпня пристанув в Саратові. Тут відвідав матір М. Костомарова, що тоді був за границею. Тут одержав поет також поздоровлення від земляків. В Казани він довідував ся про давних товаришів — кирило-методіївських братчиків, що були туди послані кінчати університет (Андрузьський, Посяда), одначе не найшов їх. 20 вересня прибув Ш-о в Нижній Новгород. Далі тим самим пароходом не довелось поетови їхати в Петербург. Через поліцію мусів Ш-о ждати в Новгороді. Показалось, що поет не мав права їхати в Петербург, ані в Москву, ані на Україну. Він мав властиво вольним перебувати в Оренбурзі. З невідомих причин він не довідав ся був про се в Новопетровську. Тамошнє начальство (Іраклій Усков) полапалось аж після від'їзду Ш-а. Тому то новгородська поліція мала у нього відібрати білет і повернути в Уральськ. Щастє, що начальство поліційне як і губернатор Муравєв були люде освічені і добрі. Вони записали Ш-а хорим і таку подали реляцію в Оренбург. Тимчасом Шевченко післяв просьби: в Уральськ, аби не вимагали від

нього повороту, та в Петербург, просячи дозволу їхати туди. Відповіді мусів поет ждати мало що не цілого пів року.

В часі того побуту не бракувало Ш-ови товариства; Нижегородці сердечно витали і гостили поета, навіть люде з аристократичного сьвіта. Ш-о взяв ся передовеім з великою жадобою до книжок, бо від 10 літ майже нічого не читав. Поміж иньшими читав він тут „Полярну Звѣзду“ Герцена, вилану в Лондоні 1856. В тому часі Куліш послав йому „Оповідання“ Марка Вовчка, відкривши у перше поегови правдиве ім'я автора, також II т. „Записок о Южной Руси“. В долученім листі прохав його переслати йому „Гуса“ до видрукування. Тимчасом у поета поеми вже не було.

Доки не наспіла зима, збирав Ш-о також види місцевих будівель і церков. Брак гроша змушував поета малювати портрети, що приятелі його умисне замовлювали. В тім часі післяв Ш-о оповідання „Матрос“ (по російськи) Кулішеви, аби видрукував. Куліш відписав йому, порадивши викинути геть твори московські, коли не хоче поганити себе перед сьвітом. Подібно оцінив сї твори С. Аксаков, до котрого поет також вдавав ся. Неначе слухаючи критиків, поет звертаєсь до поезії української.

5, 6 і 7 грудня 1857 написав „Неофітів“ і присьвятив їх Щепкину. Не викінчивши гаразд, послав Ш-о поему на руки Куліша, що зі своєї сторони не радив поетови друкувати сеї поеми задля обережності перед урядом. Задумував Шевченко також написати нову поему „Сатрап і Дервіш“, ба навіть формою епопеї, одначе не прийшло до того. За час перебування у Новгороді написав ще (9/II 1858) „Долю“, „Музу“ та „Славу“, виправляючи при тім свої старі писання.

Зимом 1857 р. з'їхала до Новгороду театральна трупа. Шевченко від давна вже не бачив театру, тому то дуже пильно вчашав на представління. Там звернула поетову увагу молоденька акторка Піунівна. Вкінці прийшла з Оренбурга відповідь (23/10), що Ш-о не потребує вже вертати, одначе заборону вертати в столицю поновлено. Се дуже боїло поета. На сам св. вечер приїхав в Новгород приятель Шевченків Щепкин. З радісним серцем витав його поет і одушевляв ся його виступами на сцені новгородській.

Тут автор стараєть ся довести, що поговірка, ніби то Шевченко за час свого побуту в Новгороді бенькетував запиваючись, неправдива.

Після невдатного сватання до Піунівни 25/2 дістав поет відомість від Лазаревського, що на просьбу ґр. Толстого дозволено йому жити в Петербурзі під доглядом поліції. Останні дні свого новгородського побуту присьвятив Ш-о впорядкованю своєї „невольницької поезії“, а 8 марта виїхав з Нижнього Новгороду. В Москві бачив ся з старими при-

ятелями — Максимовичом та княжною Репніною, з Бодянським та іншими. Після короткої недуги 26/III виїхав поет з Москви.

Такий період життя Шевченкового обнятий студією д. Кониського. Що до прикмет і хиб студії нема що казати, так як одні і другі такі самі, що в попередніх студиях. Найважніше, докладність з одного боку, — суб'єктивність, хронікарський лад з другого.

Др. К. Студинський займається (ст. 477) відносинами „Перебенді“ Т. Шевченка до „Бандуриста“ Маркевича. З його порівняння обох поем виходить, що перша половина „Перебенді“ написана під впливом Маркевичевого „Бандуриста“ (в „Українських Мелодіях“ 1831). Вплив сей не дуже значний, а все таки не можна його заперечити.

О. Канівський в статі „Море в поезії Т. Шевченка“ (88) збирає образи Шевченкові про море, з котрим найближче познайомився поет в часі своєї неволі. Тому то кольорит тих поезій, де мова про море, темний і скорбний. З пересердя тяжкого виходив часто поет над море, розважати свою долю. Подібну роль відгравало море в історичних поемах, бо воно завжди йде в парі з розлукою від рідної землі і з небезпечностями.

Вкінці згадаємо Д. Пісочинця: Споминки про Т. Шевченка (439), де подане оповіданє фельдфебля оренбурського батальона про військовий час Ш-а, згадка за алегоричний образ Шевченка, що зображав Україну.

С. А. І. Наші драматурґи Кропивницький і Карпенко-Карий (ст. 14). В сій статі автор хоче подати характеристику обох найвиднійших українських драматургів. По його думці драми М. Кропивницького — се зворот у цілій нашій драматургії, зворот від романтичного зображення побуту сільського люду до дійсного, реального зі всіма гарними і поганими сторонами того життя. М. К. вірний спостерігач, хоча часто впадає в ідеалізацію і ненатуральність. Причину того приписує автор тій обставині, що К-ий був неначе творцем нової української драми і не мав майже ніяких взірців. Зрештою в пізнійших творах автор освобожується від давнійших хиб.

Драму поставлену К-им на властивім ґрунті підніс молодший письменник Карпенко-Карий. Він не то що визначається знаменитою обсервациєю, але й зумів позбутись хиб Кропивницького. Головний його гріх, се замилюванє в кривавих сценах.

Взагалі твори сих обох драматургів окрім літературного значіння мають ще се, що навчають нашу інтелігенцію дивитись на простий народ не крізь романтичні та іділлічні шкла, але таки глибше застановлятись над суспільним його положенєм.

Літературній діяльності найвиднішого галицько-руського письменника Івана Франка присвячені дві статі: В. Щурата [Літературні портрети І. Др. Іван Франко ст. 16, 36] та О. Маковея [Др. Іван Франко (до портрета) ст. 18]. Перший автор підносить його незвичайну плодовитість в різних напрямках і сю прояву, що І. Ф. хоча бере передову участь в політичній життю галицьких Русинів, знайшов широке признание не лишень поміж сторонниками, а також у противників. Се останнє єсть доказом його талановитости. Відтак переходить автор характеристику І. Ф. яко епіка, новеліста, лірика і драматурга. З думкою поета, що нема, чи не має бути в письменстві „штуки для штуки“ стоїть автор в незгоді, тому то й відділює ті твори Ф-а, що написані відповідно поставленій тенденції, від тих, що були впливом виключної обсервації та поетичного чуття. Першим признає меншу стійність як другим.

Поминувши се, що се поділ (заведений ще попередніми критиками нашого поета) шабльоновий, д. Щурат властиве не доводить того, на що поставив тезу, що більше сам собі противорічить, признаючи, що „чорний кольорит і смутний настрій є тут справді впливом реального способу писання“, подібно ж високо ставлячи повість „Захар Беркут“, що все таки єсть одною з найбільше тенденційних творів укр.-руської літератури.

З поезій найвище ставить автор такі твори Ф-а, як „Панські жарти“, „Сурка“, „Цар і аскет“ та ин. З драм найліпшою вважає „Украдене щастє“ иньші же, як також роман „Основи суспільности“ значно слабшими.

Взагалі нарис д. Щурата не єсть повний, критичний, а дуже загальний і поверховний. Не то що з сього „портрету“ годі собі виробити ясне понятє про літературну діяльність Ів. Франка, але статя разить просто шабльоновістю і доктринерством. Вони лежать в тім, що автор мірить вартість творів мірою не знати звідки взятою, мірою догматичною, забуваючи, що на се єсть лишень одна, нічим не уйнята і неограничена — міра чуття. Сюди належать також вискази автора про наслідування (без найменшого доказу!) таких авторів, у котрих подібности тяжко доглянути (М. Конопницька), або й таких, що яко письменники зовсім незнапі (російська соціялістка Вардіна). Що більше навіть мотиви з талмуда зове автор наслідуванєм!

Не знати також, чому автор вважає І. Ф-а в любовних поезіях декадентом!

Відмінна основа і характер другої статі про І. Франка О. Маковея. Подана тут характеристика поета в цілім розвою його діяльності письменської, особливо в найпершій періоді і ті головні моменти його життя, та життя політично-суспільного Русинів, що мали на поета вплив.

Від попередньої статі відрізняється вона сильно своєю безире-
тенціональністю, вірністю та теплою.

М. Комар оголосив в сім річнику 14 досі ненадрукованих вір-
шів П. Гулака-Артемовського, а на вступі подав кілька слів пе-
редмови про них (ст. 356). Всі вони походять з 40 та 50-тих років, коли
то Г. А-ий ніде своїх творів не друкував. Однак, на жаль, поет вже тут
не той, який виявився був в байці „Пан та собака“, тепер бачимо
упадок його суспільних та національних ідей: шовіністичний патріотизм
російський, зневага і саркастичність що до України, виспівуване го-
рілки і т. п. Взагалі вони викликають хіба жаль на знівечений колишній
талан поета. Д. Комар надрукував їх лишень, маючи на оці їх значіне
історичне.

Між тими віршами надруковано тут також поезию „Глек“, яко таку,
що належить А-му. Проти того виступив Др. К. Студинський (ст. 439)
доказуючи, що „Глек“ є твором А. Метлинського і надрукований він
поміж творами тогож ще в р. 1839, коли тим часом дата тут надруко-
ваного єсть 1845. У нас в Галичині він частійше був друкований і се
яко твір А. М-го.

А. Кримський подає огляд життя і діяльності Михайла Комара
(ст. 358), що визначився посеред українських письменників яко знавець
нашої літератури, критик та етнограф. З праць М. Комара найважливіші:
„Показчик нової української літератури“ (1798—1883), „Библиографи-
ческий указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г.
Шевченка“, котрим звернув увагу Великоросів на нашого поета, збірка
приказок, — та вкінці найновіша праця: „Словарь російско-украинский“,
що саме тепер друкується при „Зорі“.

З інших подібних оглядів згадати належить В. Лукича про
Петра Ніщинського (ст. 177) (за часописом По морю и сушѣ), В.
Грінченка про Ол. Тищинського (ст. 338), П. Мостовича про М.
Петрушевича (318) і ин.

Результатом конкурсу галицького Виділу краєвого на україн-
сько-руські драми з р. 1894 займаються дві статі проф. М. Гру-
шевського та Дра. Е. Олесницького (ст. 95, 157). З 15-ти пєс визначи-
лось лишень сім, а з тих преміювано тільки чотири. Найліпшою пока-
залась історична драма Б. Грінченка „Ясні Зорі“, опісля комедія тогож
автора „Нахмарило“, комедія Г. Цеглинського „Торговля жемчугами“
і ком. Я. Невестюка „Кандидат“. З інших непреміюваних згадати мож
іст. драму „Беата і Гальшка“, „Несамовиті“ та іст. драму „Чураївна“.

Гр. Коваленко в статі: „Український театр“ (ст. 453) заста-
новляється над характером українсько-руської драми, що відрізняється

від інших європейських драм і подає свої думки що до будущини театру взагалі і нашого спеціяльно.

З інших научних розвідок згадаємо: Саф. Петрика „Відкритє Рентгена“; Ів. Верхратського, Бусько білий; В. Коцюбинської Міркеофільні рослини та мурахи; Л. Про наукову подорож Ф. Навзена.

В. Шурат подав статю про французький декадентизм в польській та великоруській літературі. С. Т.

Житє і Слово (рік третій, том V, ст. 1—504).

По піврічній перерві, яка наступила в видавництві була задля браку фондів (галицько-руська публіка не уважала своїм обовязком піддержувати подібне видавництво) появило ся Житє і Слово знов в зміненим виді: з двомісячника—перемінило ся оно в місячник і з „вістника літератури, науки і фольклору“ в вістник літератури, політики і науки. Чи зміна ся ліпша, чи галицько-руська публіка волисть політику більше ніж фольклор, покаже ся з дальшого підтримуваня видавництва.

Як попередні річники Житя і Слова, так і послідний, для нас важний і інтересний. В нім заміщено цілий ряд статей, що дотикають дуже живих справ, головно політичних. Назву з них найважпійші: Політична хроніка (ст. 61—68, 154—156, 309 317, 398—400); Як я став казенним радикалом (ст. 473—500; вийш. також осібною відбиткою); З кінцем року (401—407) — всі Дра Франка; В справі еміграції — Якшик-а; дальше: Про російські военні порядки, д. С. Е. (ст. 16—22). В статі сій наводять автор деякі факти з військового життя в Росії, добре йому знані, що кожного чутливого чоловіка обурити можуть. Заразом заявлює він, що таких „цвітків з вояцької пиви“ можна б в Росії назбирати дуже много; а що до тепер про них сьвіт не знає, то та причина, що російським часописям не вільно писати про надужитя військові! В статі: „Хліборобські артілі на Україні“ (ст. 353 — 361), оповідає д. Слуцький про початок хліборобських українських спілок, що почали закладатись там доперва 1894 р. за порадою і помічю д. Левицького, та розійшлись дуже скоро по численних, навіть далеких, не українських губерніях. Інтелігентні люди в Росії прийняли плян до спілок дуже прихильно, а деякі з них уділювали навіть матеріяльної помочи спілкам, щоби лиш піддержати таке добре діло. Найвисший уряд російський прийняв спілки також прихильно і хоть на разі не дав гроший на їх ширенє, то здаєсь, що по сконстатованю пожиточности таких спілок, підопре їх сильно. Мене дивує, що статя ся не викликала жадної дискусії в наших часописях, хоть повинна була, бо на певних місцях можна би подібні спілки і у нас завести, особливо в горах, де

існують ще иньші спілки, не хліборобські. — Належить ту ще згадати про статтю: „І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття“ (ст. 1—9). Стаття ся вийшла також осібною брошурою, та на жаль так пізно, що на неї не звернено вже уваги тільки, кілько-б звернено в відповіднім часі.

Між статтями публіцистично-науковими поміщено такі: а) „Яка тепер народня школа на Україні“ (ст. 241—258, 321—334 і осібною брошурою) П. Вартового. Автор, виходячи зі становища, що найліпшим вихованем, що до способу, є національне, наводить на доказ сього думки знаних педагогів Дістервега і Ушинського. Останній з них висказав ся дуже ясно, що „московська школа в українському селі нижша від народу, безсила й некористна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвива, а псує; огидний жаргон, що вона виробля, здатний хіба, щоб ябеду скласти; ся школа за малим не пекло дитині“. Та на Україні не тільки що нема українських шкіл, але й в тих, що є, української книжки не можна й на очі показувати; тиж книжок, що приписані урядом для шкіл, діти або зовсім не розуміють, або розуміють зле; на доказ сього наводить автор цілий ряд слів виписаних з учебників. Крім слів для дітей чужі також в учебниках: зміст, стиль, сьвітогляд. Діти намість розвивати свій ум, затуплюють його ще більше при таких обставинах; школа для них не є чимось приємним, але найгіршим лихом. Однакож урядови залежить на тім, щоби селянина як найдовше в темноті держати; коли б було инакше, він позаводив би школи для всіх націй (отже й для української), а свою державну мову учинив би лиш предметом науки. Тоді народня просьвіта пішла би скорим кроком наперед! Головною задачію нинішньої школи російської є пропаганда „самодержавя, православя, народности“. Для неї позаповнювані всі учебники фалшивою історією, „святими писаніями“, політичними статтями писаними в честь царя і т. д. Російська школа учить дітей гордувати своєю мовою, винародовлює їх, деморалізує. Запобічи тому можна лишень зворушенем мас народних просьвітою; сеж лиш тоді може стати ся, коли українська інтелігенція „перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жерти очима Петербург та Москву, а поверне ся до мови й духу своєї нації і зрозумівши добре той шлях, який рідному народови визначила історія, піде сим шляхом в справі просьвітній і по троху, не кидаючи ніколи боротьби, вибе з під урядових рук народню школу й письменство: тоді і тільки тоді й можна буде нам сподівати ся добра“.

б) До штундового релігійного руху (ст. 194—208), Ол. Срібного. Автор подає ту найновіші вістки про штундовий рух, почавши від 1894 р., в котрім уряд російський зачислив штунду до сект шкідних,

а тим самим паложив на кожного штундиста кару прогнання на Сибир. Розумієсь, кари тої виконати не можна задля великого числа штундистів, але само право дає понам оруже до різних надужить. Так пр. київський єпархияльний з'їзд ухвалив записувати діти штундистів в метрики як байстрята — а байстрята не можуть в Росії дідичити майна! Андрієвське братство ухвалило знов не допускати штундистів до урядів! Такі ухвали при самім кінці XIX в. пахнуть чимось дуже неприємним. Та штунда мимо того ширить ся дуже скоро, а члени її до тепер находять ся вже в 30 губерніях! Секта, ся, яко наскрізь раціоналістична, має мабуть перед собою будучність і тим ріжнить ся від мальованщини, з котрою дехто хоче її з'ідентифікувати. Мальованщину знов треба уважати за психічну аномальність тих людей, що її визнають; а що аномальний стан не може довго держатись, тож і мальованщині треба випрокувати скорий кінець.

в) Нарис історії віри в чорта (ст. 160—188 і 287—295) С. К.-ого. Статя ся не єсть самостійним дослідом науковим, лиш зреасумованем найновіших дослідів, зладженим з тим, щоби наші публіці показати, як пині треба розуміти історію віри в чорта. В ній находимо такі розділи: Вступна увага. Жерело віри в чорта і стан її в часах до християнських. Чорт в християнстві. Характеристика чорта. Спокуса. Умови з чортом і чарівництво. Пекло. Побіда над чортом і кінець його. Замічу тут, що статю сю варто було далеко ширше обробити, бо она належить до такого материялу, якого у нас зовсім не тикіно, хоть він так дуже інтересний.

г) Петро Хелчицький (ст. 434—442), В. Павленського. Чоловік, котрого імя поставлене в заголовку студії, — один з найвизначніших людей за часів руського руху. Його письма (Postilla, Sit'viry, Replika proti Rokucanovi, Psani Ivěma Kněžim Mikulaši a Martinovi, O zakladu zakonov lidskych, O šelmě a obraze jej im, Vykład na posili svateho Jana) були незвичайно популярні на свій час і мали величезний вплив на утворення громади Братів чеських. Автор подає в своїй студії нарис його життя, науки і дещо говорить про його етичну систему.

д) Роберт Бернс (ст. 143—157, 231—235, 302—308), К. Федерна. Під повисшим заголовком подавий переклад дуже гарної статі віденського ученого дра К. Федерна, написаної з нагоди сотих роковин смерті знаменитого шотляндського селянина-поета, друкованої в чч. 178—179 додатку до монахійської часописи „Allgemeine Zeitung“. До статі додані деякі вірші Бернсові в перекладі дра Фрака. Житє і доля Бернса нагадують дуже житє нашого поета Т. Шевченка.

Дуже важну рубрику становлять в Житю і Слові листи наших визначніших людей писані до других осіб і навідворіт. В них порушувані

найрізномордніші наші справи, не раз дуже важні. З тої причини Житє і Слово довго буде тою криницею, з котрої буде мусіти черпати не лиш історик нашої літератури, але й історії, й культури. З нашої сторони належить бажати, щоби редакція сю рубрику вела й дальше як найповнійше. В останнім річнику заміщені такі листи:

а) Григ. Шашкевича до Ан. Камінського. Ш. доказує в сім листі, що Русини не можуть ніколи збратати ся з Поляками, а що найбільше, можуть жити з собою в згоді. На понерте сеї своєї гадки наводить Ш. дуже важні аргументи.

б) З повного серця. Під сим заголовком подані листи Прокопчица і Камінського до Г. Шашкевича (по одному) і Шашкевича до Камінського. Розходило ся в них про розрухи в селі Г. Станіславівського округу, котрі мабуть не дійшли до жадного вибуху. Поляки настрашившись розрухів просили Ш., щоби своїм впливом їх успокоїв. Ш. в переконаню, що Поляки заставляють на нього якісь лапки, відповів Камінському дуже остро, в наслідок чого останній старає ся усправедливити.

в) До історії нової ери. Ту поданий лист Вол. Барвінського до о. Ів. Озаркевича з вступною увагою М. Павлика. З нього видно, що „нова ера“ не була несподіваною проявою в нашої суспільности, але що до неї роблено підготовлення вже в 70 і 80-их роках.

г) Лист Мар. Шашкевича до брата Антона писаний в справах родинних в мові польській.

д) З переписки М. Драгоманова. 1) Переписка М. Драгоманова з Н. репрезентантом групи галицько-польських демократів. Всіх листів є тут п'ять. Розбирає ся в них питанє польсько-руське в Галичині і порушуєсь становиско галицьких Русинів на випадок війни Росії з Австрією. 2) Листи М. Драгоманова до Юліяна Яворського. Всіх вісім. Інтересні в них особливо ті місця, де Драгоманов висказує свої погляди на нашу літературу, на „сепаратизм“ український і т. и. Вони разом становлять наглядний доказ, що всякі старання переконання наших „старорусів“ в справах національних зістають ся марною стратою часу, киданєм гороху на стіни. 3) Листи М. Др. до Олександра Борковського, редактора Зорі. Листи ті почали друкуватись доперва в першій книжці Житя і Слова за рік 1897. Туж подав д. Павлик лише до них довший вступ, де порушені дуже важні наші справи і суспільні і політичні.

З відділу критики і бібліографії належить ту зазначити особливо розбір книжки Галіпа „Перші Зорі“ і „Слово про критику“ дра Франка. Белетристику опускаю тут.

В. Г.

Правда, вісник політики, науки і письменства р. 1896. Ред. Антін Березинський. У Львові 1896 ст. 616, 8°. Сей річник „Правди“ на научні розвідки вельми убогий. До історії літератури належать дві статі: О. Макарушки *Альтруїзм* Т. Шевченка (172) та дра М. Пачовського *Жіночі типи в поемах Шевченка* [відчит на вечерниціях Шевченкових в Коломиї (467 і далі)]. Перший автор — д. Макарушка перейшовши в своїй статі загально ідеї Шевченка, з'упинюєть ся на творах, де передовсім переважає братерська любов. Взагалі се найкращі поезії Шевченка, де він загриває земляків своїх до братолюбія. Ті його ідеї мають тим більшу вагу, що сам поет то мученик, що сам найбільше від людей перетерпів, почавши від дитинних днів до кінця життя. Мимо такого життя жаль і пересерде до людей не вітзивають ся так часто у Ш-а, як належало б сподівати ся. Братолюбіє поет рад би бачити усюди: в родині, поміж приятелями, станами народу, поміж народами славянського племені, на останку межи усіма людьми землі. Любов родинна звеличена в епізодах *Наймички*, *Невольника*, *Неофітів* і т. д. Ідеї приттельського братолюбія перемагають в періоді заслання, коли Ш. часто звертаєть ся до друзів за розрадою та помочію. Дуже острыми словами звертаєть ся Ш. до панів українських, потомків давньої старшини козацької, що були катами селян-кріпаків. Поет рад би бачити, аби усі народи славянські „стали добрими братами і синами сонця правди“, а в описуваню кривавих подій гайдамаччини не може він вдержати жалю, що близькоплемінні „батьки помилялись“. Космополітичний альтруїзм Шевченка, де він любить усіх людей без виїмки, переважає не лишень в Кавказі, а також в багатьох иньших думках, де любов людська сильно зазначена. Для людей поганих не жалує він острих слів, але все таки він вірить, що люде з природи не злі, вони при иньших обставинах можуть бути- таки людьми. Поезія Шевченкова — се поезія бажання братолюбивого життя.

Автор другої статі виходячи з тези, що мірою культурної освіти народів єсть становище жінки, добачує, що Русь з того погляду стоїть перед иньшими народами славянськими. Високе становище жінки бачимо в цілій нашій літературі, почавши від народної словесности і *Наталки Полтавки*. Найсильнійший вираз симпатії для жінки видимо у Шевченка. Житє родинне змалював він найначе в поемах першої доби своєї творчости. Автор добачує, що поет змалював нам два гурти жіночих типів. Перший тип вийшов з питання, яка тілесна та душевна вдача, яке щоденне житє жіноцтва українського. Перше сторона характеру укр. жіноцтва — се іділічна любов дівчат, що чудовими барвами змалювана в ріжних поезіях Шевченка. Перше тут місце займають: любов Оксани та Яреми в „*Гайдамаках*“, Ярини і Степана в „*Невольнику*“,

далі поеми Причинна, Тополя, Черниця-Маряна, Хустина, Утоплена, вкінці багато думок.

Другий гурт жіночих типів Шевченкових вийшов, по думці автора, з питання, до чого веде краса дівоча і яке суспільне становище жінки укр. У відповідь на се питання змальовані жіночі постаті, що часто падають сумною жертвою підлих мужеських характерів і розкривають перед нами велике жерело деморалізації, що є наслідком неприродних суспільних відносин. На першім місці з того гурту стоять поеми „Катарина“ і „Наймичка“. Перша написана на основі численних справдішних подій поміж українським жіноцтвом, друга оброблена під вражінем Квітиної „Сердешної Оксани“, звідки головну особу підніс Ш. до ідеалу матери. Подібний рідкий мотив мож добачити в англійській старій драмі „Лондонський марнотравник“ (відчит габіліт. Ів. Франка), хоча простого звязку між нею та Наймичкою годі віднайти. Типи того гурту видно також в поемах „Княжна“, „Марина“, „Сотник“, „Татарівна“, „Відьма“...

Найвищий та найкращий тип матери подає поема „Неофіти“, що є справді ідеальним типом, бо тут міститься усе, що може бути вищого у відносинах світлої матери горожанки до дитини — а се любов, саможертва, розум і свідомість почування...

Збираючи усе разом автор не годить ся з думкою деяких вчених, що Тарас займає найнижше становище що до артизму поміж європейськими письменниками. Се по його думці найкращий артизм, що твори Ш-а можуть усі зі зрозумінням читати і з кожною дщиною добачуємо в тих поезіях щось нового, свіжого, якусь правду, нове одушевлення.

З інших статей, що деякі можуть мати інтерес, згадаємо: Дещо про причини еміграції наших селян (49 і д.), Полеміка київських часописей із за укр. питання (126, 140), Деякі причини зубожіння нашого селянства (453 і д.).

З початком року 1897 перемінна ся „Правда“ на популярну часопись для народа.

Учитель, орган руского товариства педагогічного під ред. В. Шухевича, Рік VIII, Львів 1896 ст. 380. Письмо се, виключно присвячене педагогії, не містить цього року ані одної майже чисто-научної статі. Згадаємо лишень: Відкрите проф. Рентгена і лампа дра Пулжя (38); Я. Миколаєвича, Вплив средств фізіологічних на систем нервовий і душу (149); тогож З'їдомі і їдовиті губи (185); дра Я. Невестюка, О скілько причиняєсь сучасна школа до розвитку деяких хоріб серед молодіжи шкільної (219, 305, 327).

Діло, часопис політична, щоденна, рік XVII. Наукових статей у фейлстонах сьогорічного Дѣла подибуємо дуже обмалъ і то, розумієсь, переважає характер публіцистичний. Ось вони:

Сильвестер і Йосиф Сембратовичі (огляд житя, за А. Т-им, ч. 4, 5); В. Шухевича Лучі (?) Рентгена (53); К. Флямариона Лучі сонця і краска приази (125); Як би ви вчились так як треба! (153). Остання статя — се критичні замітки В. Щурата на О. Барвінського „Виймки з народної літератури XIX ст.“ Головні закиди можна зібрати так: а) приписуване витвореня москальофілства в Галичині Погодину; б) перецінюване деяких письменників (Осипа Барвінського, Воробкевича, Сердешного і т. д.); в) невірний погляд на стару руську літературу, мов би була цілком мертва; г) хибний поділ; д) хибна і тенденційна характеристика новішого руху літературно-наукового і т. ин.

З иньших статей згадаємо ще: Спомини руського сьвященника про різню 1846 (передрук з XII т. „Записок“); Полярні експедиції Нанзена і Андре (187) і Зміст реферату дра К. Левіцького Про спілки і стоваришеня господарські. В статі: Де що про критику у нас (193—4—5), захований під псевдонімом автор (Опанаас Зарда) висказавши на вступі кілька загальних думок про критику, у нас спеціально, ударає на дра Франка за його „Наймичку“, а се за такі дрібнички і так пристрасно, зовсім не науково, що й ближше статі розбирати не варто.

В. Гнатюк, звістний зі своїх цінних студій, над Угорською Русею подав свій відчит про угроруського письменника Юрія Жатковича (263). Ю. Ж-ич родив ся 1855 р. в Унгварі, на поле літературне виступив 1874. Вихований в часах сильної мадяризації, пише найбільше по мадярськи, одначе все на руські теми. Важніші з його праць ось які: Вплив єпископів ятерських і борба против того впливу в єпархії мукачівській 1884, Історія історіографії угорських Русинів 1888, Етнографічний огляд угор. Русинів (надрукованці в вид. мадярської Академії Наук 1895), Етнографічні замітки з угорської Руси (в „Етнографічнім збірнику“ 1897) і ин. Він також стараєсь познайомити змадяризовану інтелігенцію угроруську та ширший сьвіт мадярський з нашим українсько-руським житєм і літературою через переклади. Він в части переклав, в части готовить ось що: Неволений народ, В поті чола Ів. Франка, Украдене щастє тогож, повісти Федьковича, Марка-Вовчка, Нечуя і т. и.

Буковина, часопис політична, щоденна, рочник XII, чисел 285.

Новому винаходови проф. Рентгена присьвячена і тут одна статя (112). В статі „Квестия українська в сьвітлі критики соціялістичної“ читаємо розбір праці Ю. Бачинського Україна Irredenta д. М. Г.

(ч. 46. 47). Далі згадаємо: Памяти Т. Шевченка Володимира Масляка. Се вступне слово, виголошене на Шевченкових вечерницях в Станіславові (52, 53). Автор подає загальну характеристику того сьвіта, де явив ся Тарас і відповідно тому його діяльність, яко поета свободи і волі, любови, часто нещасливої, поета минувшини, родинного життя і т. и.

В. Щурат в розвідці „З літературних базарів“ подає звістки про літературні напрями у Франції, та про борбу Е. Золя з молодими письменниками (53, 54 і 55). Подорож Нанзена обговорює стаття „до північного бігуна“ (95) і „Поворот Нанзена“ (178—179). В 66 числі подано перегляд статей „російських часописей про Шевченка“: Русскої Старини, Київської Ст., журналу По морю и суши, Крымского Вѣстника.

О. Маковей в статі: „Ольга Кобилянська“ характеризує тут інтелігенцію буковинську, наскрізь перейняту німецькою культурою, що тільки в останніх часах починає видавати сьвідомі національні українсько-руські літературні таланти. До таких належить талановита буковинська письменниця О. Кобилянська. Вона таки зразу писала по німецьки аж знайомість з сьвідомими Русинками Софією Окуневською, Наталею Кобринською навернула її на рідний шлях. Родилась 1865 в Іурагуморі, опісля жила в Сучаві, Кімполонгу і Чернівцях. Перший раз вступила на літературне поле в нашій мові 1886, написавши оповіданє „Людина“, яке одначе довго було недруковане через неприхильний осуд рецензентів, аж в 1894 побачило сьвіт Божий. В останніх часах появив ся цілий ряд її творів на руській мові (пише дещо й по німецьки), що визначають ся поетичністю, глибоким чутєм, що відчуває красу природи і грубости життя. Улюбленою її темою єсть самотна, безпомічна жінщина, що борєсь з тяжкими обставинами життя. Менші її твори — се правдиві поеції в прозі. Взагалі Буковина зискала в О. К-ій першорядну, освічену силу літературну.

Вкінці згадаємо передрук загального огляду літературного з О. Барвінського Читанки для VIII кл. гімн. (Головні напрями укр.-руської літератури XIX ст.) [133—134].

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси, и описъ древностей собранныхъ мною, съ объясненіями и XX таблицами рисунковъ. Вип. I, К., 1896, ст. VIII + 221 + портрет + 20 табл.

Ся книжка, як читаємо в предмові, має zarazом служити і каталогом музею автора — київського колекціонера, і популярним підручником археології. Вона і видасть ся рівночасно в двох видах: з таблицями фототипичними більш рідких річей і без них. Представляє вона з себе каталог музею з вступними увагами й цілими екскурсами геологічними, археологічними й історичними. Екскурси сї не мають наукового значіння; напр. в розділі про Полян читаємо, що вони прийшли на Подніпровє в пліоценовий період, з північного зугір'я Карпатів (тут автор покликає ся на Нестора), де зістали ся їх свояки — Малополяни краківські; вивів їх звідти, мабуть, Київ, що звав ся тому так, бо був з осади Киє, з Татрів, що існує й досі, і т. и. Самий же каталог має своє значіннє, бо автор по змозі докладно зазначає час і місце находки, а в колекції є між иньшим і значне число річей з України: так є невелика колекція неолітична, головнo з Волини й Київщини (с. 16—71, 23—4), трошка бронзи (с. 18—21) і значна збірка річей зелізного віку, між ними значний скарб з під Таганчі (с. 118), деякі цікаві річи з Княжої Гори (с. 126), скарб Межигорський (с. 166) і т. и.; се все, відкидаючи деякі довільности автора в об'ясненню, надає, кажу, певну цікавість наукову виданню. Таблиці виконано фототиписю

дуже добре, але на жаль деякі річи в занадто малім розмірі. В дальшій випуску автор наміряєть ся дати описи роскопок могильних.

М. Г.

Хр. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византию въ 860 году (Византійскій Временникъ 1895, IV с. 581—628).

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Θεοδορῷ, а не Γεοργίῳ. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева (Византійскій Временникъ 1896, I с. 83—95).

В Византійськѣм Временнику р. 1895 зістали ся нам до близшого обговорення дві статі, безпосередно для нас цікаві, одна названа висше статя д. Лопарьова, друга д. Димітріу про умови русько-византійські.

Д. Лопарьов в своїй розправі доводить, що анонімне слово про положення одіжі Богородиці у Влахернах, видруковане в XVII Комбефісом (Historia haeresis monothelitarum, II, 1648), звичайно прикладане до находу Аварів в 626 р. і для того надаване одному з Γεοργίῳ VII в. (бо в рукописах надписуєть ся часом іменем Γεοργία), в дійсности належить до Γεοργία хартофілака, Фотієвого приятеля, і було висловлене з поводу нападу Руси на Византию 860 р. (ся дата тепер загально принята замість давнійшої 865—6), деь в р. 866—7, з поручення Фотія. Д. Лопарьов подає грецький текст тієї части слова, де воно говорить про напад і положення одіжі (поправляючи неоправности видання Комбефіса на основі рукописей), славянський переклад з рукописей XVI—XVII і свій російський, потім витягає натяки історичні з слова і комбінуючи їх з иньшими звітками про похід Руси 860 р., дає реконструкцію його історії.

Гадка про приналежність слова до походу 860 р. була висловлена ще арх. Філаретом в його історії церковних пісень, але не була принята в науці. Які б ні бідні були історичні вказівки слова, можна було б тішитись, що знайшлось одною памятною більше про похід 860 р., але редактор Временника ак. Васілевскій виступив против теорії д. Лопарьова з дуже поважними аргументами в обороні давнійшого погляду, що слово належить дійсно VII, а не IX віку. Він вказує, що історія з одіжею Богородиці в слові представляєть ся цілком инакше ніж у Фотія, і що обставини, в яких опицилась церква Влахернська в слові, виразно вказують на часи до обведення її муром, що сталоь доперва по нападі 626 р., нарешті, що з слова користала давнійша верзья хроніки Γεοργία

Амартола, уложена перед 860 р. Д. Васілевський відступає від давніших поглядів в тім, що автором вважає Теодора Сінкела, на якого вказують деякі кодекси, і прикладає слово не до походу 626, а до попереднього аварського нападу в р. 619. По його доводах, розуміється, теорія приналежности слова до походу 860 р. мусить відпасти.

М. Грушевський.

А. Димитріу — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Византійській Временникъ 1895, IV, с. 531—550).

Д. Димітріу на основі практики при укладі дипломатичних актів византійських (представлений Нейманом що до Венеції в його розвідці в *Byzantinische Zeitschrift* 1892 і в дечім доповненій автором) пробує розв'язати питання про офіційний характер найдавніших умов русько-грецьких. Вивід його такий, що з трох умов, які ми маємо в літописи під рр. 907, 912, 945, лише з р. 944 ми маємо умову, що була уложена і затверджена відповідно вимогам дипломатичної практики, з р. 907 маємо лише запис устних пересправ, з р. 912 — проєкт умови, що одначе не була затверджена. Сей вивід автор опирає на отсі доводи — дипломатична практика була така: по укладі в Константинополі акту умови, при чім послі сторонньої держави складали на нім присягу, послі імператора їхали з імператорською грамотою (хрїсовулом) до столиці сієї другої держави, де акт потверджався присягою її заступників, про се списувався протокол, і доперва тоді видавався хрїсовул другій стороні. Сього потвердження нема ані в тексті умови з р. 911 ані в оповіданні літописи, і автор догадується, що смерть Олега перешкодила затвердженню, і умова не дійшла кінця.

На сей вивід тяжко пристати. Передовсім від оповідання літописи нема чого багато жадати, ані на нього покладатись; автор міряє літопись мірою сучасної офіційної хроніки, тим часом як X в. в початковій літописи представляє учену реконструкцію історії, зроблену вік пізвійше; коли літопись оповідає про потвердження умови 945, то, певне, лише для того, що найшов в самім тексті протокол сього потвердження і переповів його своїми словами, а для умови 911 р. не найшов.

І умова 911 р. і 944 р. що до своєї редакції представляють акти цілком однородні, се виходить у самого автора: обидві представляють собою руський переклад односторонніх зобов'язань Руси, присланий для затвердження до Києва, при обох отже мусіла бути і формула затвердження (ратифікації), предложена Греками руському князю; коли вона

є при умові 944, а бракує при умові з р. 911, то найскорше — просто припадком, загубилась.

Але в умові 944 р. є й безпосередні вказівки, що перед нею була уложена иньша умова, на неї вона покликуєть ся; д. Дімітрію об'ясняє, що Греки покликають ся на попередні пересправи (р. 907 і 911), але сього об'яснення ніяк не можна прийняти: як може дипломатичний акт, не виясняючи докладно тієї чи иньшої справи, покликуватись на пересправи, що не дійшли кінця і, очевидно, не мали жадної правної сили.

Над умовою 907 р. автор ближше не застановляєть ся, він лише вказує на те, що нова умова укладаєть ся заскоро по тому, і що про обидві нема згадок у Византийців (як нема і про умову 944 р.).

Не згоджуючись з головною точкою розвідки, мусимо піднести на- томість деякі пояснення до наших умов, зроблені на основі дипломатичної практики византийської — напр. що до односторонности зобов'язань (вона залежала від того, що до р. 1187 умови укладались односторонно, і імператор свої зобов'язання висловляв в хрїзовулї, що до літописця не дійшов), що до закінчення умови 944 р., справедливо об'ясненого як протокол присяги, згори списаний Византийцями для Ігоря (пор. Віймки с. 60), що до надписи равно (ισον), як помітку урядову византийського перекладчика.

Що до історичного представлення відносин византийсько-руських, то тут де що залежить від того неоправданного загального погляда автора на літопись, про який я згадав вже і над яким ближше не буду застановлять ся.

М. Грушевський.

Е. О. Карскій. — О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей, Варшава, 1894, с. 64 (відбитка з „Варшавскихъ университетскихъ извѣстій“).

Для своєї розвідки д. Карскій користуєть ся литовськими літописями з видань: Попова „Лѣтопись великихъ князей литовскихъ“ (в Ученыхъ Запискахъ Петербурської академії), уривком літописи в збірнику Авраамки (видрукованої, але не виданої в світ петербурською Археографічною комісією) і ненадрукованим кодексом бібліотеки Красінських в Варшаві (Лѣтописецъ в. кн. Литовского и Кроника о в. кн. литовскихъ). Д. Карскій застановляєть ся на кодексахъ літописи, зводить звістки про них до купи і описує їх. Ширше застановляєть ся він над кодексом бібл. Красінських і його палеографічними ознаками (можна занотувати о замісць у: ѡмре, кѡрдася, потім ознаки скорописи для а, б, в, з, ѣ, лігатури для ие, жи, же). Подає також він і 6 уривків задля характеристики правописи кодекса. Що до часу, то д. Карскій кладе

оригінал збірника на кінець XV в., засноваючись на виразі *до снх часовъ тым подоле за лахи зашло и тепер держат*, на характері декотрих фраз оповідання, потім помічає, що „слово о послѣднемъ времени“ (*ѡ исходе ѣ тысящъ лѣтъ*) певно було переписано ще до 1492 р.; такимъ робом оригінал сього збірника, чи може сам збірник уложено в кінці XV в.

Занотуємо деякі з найбільш характерних прикмет мови літописей з фонетичного й морфологічного боку.

Передовсім д. Карський зазначає факт вимови *о* як *а* і наводить приклади (*караблех*, *замазырем*); *а* замість *е* стрічається рідко. Український вплив д. Карський бачить там, де *и* і *ѣ* не відрізняються — *Швигайло*, *литописец*. Південно-славянський вплив він зазначає в заміні *ор* — *ер* на *рз*, *і-ѣ* на *ѣ* *држати*, і *прѣвое*; *Слонимъ*, *королевъ*. Що до *гораздо*, *большинство*, *христіанськую* — д. Карський не висловляє ся рішучо, який треба бачити тут вплив — український чи польський, чи може се просто архаїзм.

Українізми д. Карський бачить і в *и* замість *ы*, і навпаки, *и* в *ю* замість *е*, напр. *въ сину*, *сина*, *високихъ* *Володымера*, змовивши ся, зануж, хоч в останнім випадку сього, додає д. Карський, не можна сказати на певне.

В сфері шелестозвуків можемо занотувати, що в сполученню шелестозвук: *ј* зрідка маємо двоєнне — *братанню*, *платте*; окрім загальної заміни груп *dj*, *tj* через *ж*, *ч* знаходимо таки приклади, як — *приеждати*, *дожчу*, *еждчывалъ*; *помощь*, *моци*, *моцно*.

В сфері прикмет морфологічних знаходимо *о* замість *ѣ* в *маршалко*, *Александро* (nom. sing.), *Шварпове*, *кнѣзачи* (dat. sing.), й цікаві форми: *сѣбравъ* всю свою *Жологитъ*, *пѣъ* *Немець*.

В формах заіменника цікаво занотувати: *в мене*, *от тебѣ*, dat. *тобѣ*, *тобе*, *собѣ*; від *весь*, маємо *всѣхъ*, *всѣмъ*, *всѣми*.

В формах дієслова звертають на себе увагу *быхмо*, *вѣзвратимса* *воспак*, *несме* (praes. plur. I). Imperat. *поедъ*, *поможи*. Part. praes. act. має закінчення на *а*, *я*, *чи*, perf. act. — на *ше*, *ши* (немше; *вземши*) на *ѣ* (не *оземъ*, *сѣдѣ*).

Цікава форма *conditionalis*: што *быхмо* з нимъ *поговорили*, *послалъ штоби еси уедналъ*.

Окрім того д. Карський подає змітки що до складні, а в кінці — показчик найменш уживаних слів, де нотує між иньшим і польонізми.

О. Г-ий.

В. Антонович — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи (Київська Старина 1896, X, с. 19).

Під сим титулом багатовидатковий учений подав історично-географічні замітки про кілька осад колишнього воєводства Браславського: Жаботин, Мліїв (пізнійше то було воєводство Київське), Рашків-Калаур і Микулинці, з поводу знайдених ним документів в Київському архіві. Для м. Жаботина проф. Антонович подає документ в. кн. Олександра, але на жаль — змушений певно практикою часописи — не в оригінальній транскрипції і з деякими перемінами в мові, а се тим більш шкода, що документ сей — з хибною датою і дуже пізно-вписаний, пасує підозріння що до автентичности; документи XV—XVI в. про Микулинці були вже опубліковані проф. Антоновичом в його Грамотах в. кн. Литовського; натомість грамота про Калаур представляє новинку дуже інтересну. З нагоди сих документів автор подає короткий огляд кожної з тих осад, головн — про зміну їх власників, додаючи подекуди генеалогії тубільних родів, що ними володіли.

Найбільшу вагу з сих розвідок має розділ про Калаур, звістний досі з імені, але навіть що до своєї місцевости непевний, бо звістні досі документи про нього не давали на се вказівок, окрім того, що лежав він на Дністрі, і гадка, що лежав він на устю Дністра (як ще недавно умістив його д. Любовський на своїй історичній карті в. кн. Литовського) була чистим здогадом, хибним, як показують подані тепер пр. Антоновичом відомости. Проф. Антонович подає звістку про сучасний лісок Калаур коло Рашкова, документ 1580 р. про „селище Калауръ зъ приселком Рашковомъ“ і відомости про городище коло згаданого ліска з фортифікаціями — на думку автора — XV в. Разом взяті, ці факти доводять з цілковитою певністю, що Калаур стояв на місці теперішнього Рашкова. Факт сей має своє значіння в історії колонізації південної України, і нотуючи його, подам лише кілька доповнень до розвідки проф. Антоновича.

Передовсім звістки про Калаур не сягають в давнину далі 1430 р., бо реєстр Свидригайлових міст, поданий в Scarbc'u Даниловича під р. 1402, з далеко більшою правдоподібністю треба віднести до 30-х рр. XV в.; приналежність Калаура Судимунтам з док. 1580 вже за Витовта не можна вивести (припустивши навіть, що се улюблене покликування на Витовта не вигадка, воно може і не належати до Калаура), так що на певно звісним нам володарем Калаура XV в. вістає ся Теодорик Бучацький, що дістав на нього разом з Чорним городом і Качибесвим, привилей в 1442 р. Примітимо, що привилей сей, звістний давнійше лише

зі згадок (так і проф. Маркевичу в його праці про Качибей, цитованій проф. Антоновичом¹), в цілості подано з книг Метрики коронній в розвідці нашій про Барщину (с. 25—7); з неї не можна вивести ніякого докладного представлення про обсяг надання (бо сей край був очевидно, цілковитою terra incognita для королівської канцелярії), і здогад, що Калаур Буцацкому дано „разом з просторою степовою смугою, що доходила до берегів Чорного моря“, не находить собі потвердження в наданню, де лише загально говорить ся про „приналежности“; рівнож привилей надає згадані замки не до живота, а до виплати записаної на них суми, наслідком чого (бо викупу того, очевидно, не наступило) ще під час ревізії прав 1564-р. зголосив ся з правами на сі замки Язловецький, як спадкоємець роду Буцацких (Акти Бар. стар. II с. 363), але в фактичнім володінню Калаура не був: се городище лежало в границях в. кн. Литовського і перейшло в володінне браславського землянського роду Чечелів. Під час ревізії 1545 р. Чечель виступає в категорії „подлійших“, „которых (старинні земляне) братею собѣ не менуютъ, ани знаютъ, одколь есть“; володінне отже Чечеля ледво чи опиралось на якісь документи, і його пізнійше (1580 р.) покликування на „привилегія в. кн. Витовда і кн. Ольбрыхта“, що мали згоріти в замку Київськім, мусимо прийняти cum maximo grano salis.

М. Грушевський.

Н. И. Петровъ — Кіевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, К., 1896, стор. 92 (відбитка з Трудів Київської Духовної Академії).

Монографія проф. Петрова представляє можливо повний звід звісток про Борисоглѣбську церкву з історичної літератури, доповненої витягами з церковного архиву. Зміст книжки такий:

Теперішня київська Рождество-Предтеченська церква з „приділом“ святих страсотерпців Бориса й Гліба, досі між народом зветь ся Борисоглѣбською, бо до самого початку теперішнього віку головною нарафіальною церквою була стародавня борисоглѣбська. „Рождественско-Предтеченська“ церква з'являєть ся в сій нарафії далеко пізнійше за борисоглѣбську, й довго займала другорядне місце. Проф. Петров тієї думки, що борисоглѣбська церков була або тією „Петровою божницею“, про яку згадує літопис під роком 1146, або заступила її місце.

Принаймні безперечно, що борисоглѣбська церква існувала далеко ранійше року 1482 й причиною будівлі її в Києві було з одного боку зруйнування вишгородської борисоглѣбської церкви, де лежали колись мощі Бориса і Гліба, а з другого боку — в побожній охоті Киян пошанувати згадку про мучеників в самому Києві, що почав тоді вета-

вати з руїн під захистом православних литовсько-руських князів київських. Підчас нападу Менглі гирея Борисоглібську церкву спустошено, книжки попалено, священника погнано у неволю; але церкву не знищено цілком. Після цього нападу історичні відомості про Борисоглібську церкву переривають ся й відновляють ся тільки з половини XVI в., коли ся церква перебувала під особливою опікою та протекцією київського міщанства.

Проф. Петров, як бачимо з цього всього, не пристає на думку, ніби існування Борисоглібської церкви почалося з р. 1602. На думку проф. Петрова, „Вѣдомость 1784 г.“, а за нею й поручик Новгородцев у своїм „Географическом описаніи Кіева“ говорять не про Борисоглібську церкву, а про приписну до неї Різдвяно-Предтечинську церкву, або певнійше — про дві Різдвяно-Предтечинські церкви, — про початкову деревяну та пізнійшу муровану. Р. 1602, як се можна вивести на підставі архивних документів та „Вѣдомости“ 1784 г., Онисим Холодковичь збудовав на місці польського костьола не Борисоглібську церкву, що існувала далеко ранійше, а Різдвяно-Предтечинську, приписану до Борисоглібської (стор. 19—21). Ся Різдвяно-Предтечинська церква, що на думку проф. Петрова, становила трапезу Борисоглібської церкви, можна припустити, збудована р. 1602 на місці домініканського костюлу, правдоподібно — збудованого паном Криницьким, бо й стояв він на подвір'ї, що безпосереднє граничило опісля з цвинтаром Різдвяно-Предтечинської церкви.

Завдяки міщанській опіці і ліпшим для православ'я часам в XVII в., Борисоглібська церква поправилась, збудовано дзвіницю, обгороджено цвинтар та прибудовано бабинець. При ній існувала школа та шпиталь. В сій школі були самі „виростки“ себ то певнійше за все — студенти київської академії; вони за те удержання, що то давала їм церква (квартиру й харчі), помагали дякам читати та співати в празники, й вкупі з тим вчили дітей парафіян та инчих грамоті та латинській азбуці. Пізнійше окрім дяківської школи в Борисоглібсько-Предтечинській парафії була ще і друга мала школа, яко філія київської академічної бурси. Тут жили студенти, для браку помешкання в академічній бурсі, й у вільний від лекцій час ходили на крилос, за віщо відбирали призначений пайок „ради пропитанія и снабдѣнія въ нужднихъ“.

З другої половини XVII в. в історії Борисоглібської церкви виступає друга — Різдвяно-Предтечинська, тепла або трапезна церква, на яку йдуть і спеціальні вкладки. Дякуючи сім вкладкам, її перебудовано (р. 1691), замість дерев'яної збудовано кам'яну, так що вона переважила головну парафіяльну церкву — Борисоглібську. Різдвяно-

Предтечинська все багатіла та багатіла, Борисоглібська же не переставала „малити ся“, поки нарешті не скасовано її при кінці XVIII в.: або вона згоріла або її розібрано задля давности. Натомість, після пожежі 1811 р. прилучено до Предтечинської церкву Св. Духа з усім, що в ній від пожежі зацілило. Сама Предтечинська церква в сій страшній пожежі зацілила.

Д. Петров доводить детальну історію церкви аж до нинішнього часу. Про старанність в укладі її було вже сказано. Можна закинути пр. Петрову тільки те, що він не користався консисторським архивом, де, безперечно, не мало єсть документів, що дотикають ся внутрішнього життя Борисоглібської парафії. Єсть, правда, поклики на консисторський архив, але ці поклики дуже недокладні, напр.: „Смотри Архивъ Киев. Духовн. Консисторіи подъ 1784 годомъ“ (стор. 63), або „списки настоятелей Киево Богоявленскаго монастыря, 1760-хъ годовъ, въ архивѣ Киев. Дух. Консисторіи“ (стор. 22). Робити такі нотатки неможливо в ученій праці. Хоча, треба мовити правду, і в самому архіві Київ. Духовної консисторії діяти ладу та знайти потрібний документ вельми трудно, а всеж таки доконче треба проставляти напевне № та рік документу. Що ж автор не використав архіву Київ. консисторії, маємо доказ, бо в сій книжці немає згадки за деякі акти того архіву про Борисоглібську церкву, напр. що в другій половині XVIII в. ця церква віддавалась з дозволу Консисторії для відправи в її полковому сьвященникови — одному з тих полків, що стояли в Києві: р. 1772 дано дозвіл відправляти службу в Борисоглібській церкві сьвященникови канонірського полку Дмитрові Єнецькому (Постанови Київ. консисторії за 1772 р. №. 459.).

Книжка видана „на користь Борисоглібської церковно-приходської школи“.

М.

~ Aleksander Jelski — Wiadomość historyczna o parsiarni Radziwiłłowskiej w Słucku (Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce t. V, w. 1896, IV, s. 193—204, 4°).

Maryan Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie albo przeworskie (ibid t. VI, w I, 1897 c. 10—16, 4°, з численними образками).

Обі ці статі, що з'явилися одна по другій, говорять про звійний предмет давнього строю, широко уживаний на Русі і в Польщі і для того для нас цікавий — золотисті пояси слупцькі і ковані львівські.

Д. Ђльський подає коротку історію фабрики поясів в Слупську (тепер губ. Минської), нагадуючи, що досі подавано вже багато неправ-

дивих і баламутних відомостей про сю фабрику, аж на основі відписів документів з Радивіловського архива автор може подати відомости цілком певні, і оповідає сю історію так:

Ян Маджарський, з роду Вірменин, прийшовши, як говорено, з Турції з неволі, зайшов на двір князя Михайла Казимира Радивиля в Несьвіжу і зробив з ним умову, де зобов'язався виробляти матерії, коври, пояси за тиждєву оплату зі скарбу князя. Крім того умова дозволяла Маджарському робити всяку роботу на продаж, колиб скарбових замовлень не було.

Умова ся була уложена 1758 року і рік сей можна уважати роком заложення слущкої фабрики. Але скоро настали для фабрики, чи як тогди називало — „персиярні“ злі часи. В два роки по заложеню умер її протектор князь Гронім Радивіл, а в чотири і сам основатель. Ординацію обняв князь Кароль „*Panie kochanku*“. Скомпромітований кілька разів в акциях політичних перебував він аж до р. 1778 за границею і розумієсь фабрикою зовсім не журився. Підчас того Маджарський користав з права виробу поясів і золотоглаву на власну руку і здобув значний маєток, так що коли князь Радивіл за границею потребував грошей і дав повне право повномочникови своєму позичати для него потрібні суми, предложив Маджарський позичити 10.000 зл. пол. а обіцяв два рази тільки дати на заклик князя; за то дістав фабрику слущку в аренду за річним чиншом 10.000 зл. п. Контракт уложено р. 1776.

Межи р. 1776—1778 умер Ян Маджарський а провід над фабрикою взяв син его Леон. Коли по смерті Кароля Радивиля справи маєткові ординації значно підупали, а ще наступили і випадки історичні, що все змінили, упала також і фабрика слущка. Материялів з заграничі не можна було спроваджати, людей з фабрики брали до войска, тож Л. Маджарський просив кілька разів, аби зліквідовано фабрику. По кількох просьбах М. зажадав комісар дібр слущких докладно справоздання з маєтку і стану фабрики. Справозданє се уложене в формі запитань і відповідей і датоване 1807 р. подає докладні відомости про устрій фабрики і техніку виробу; і автор наводить його в цілости. Видно з него, що в фабриці було 24 варстатів, що мали всі потрібні приряди, що завятих в ній було 30 людей, що материяли були спроваджані з Іданьска а шнури і нитки роблять у фабриці. Наслідком було, що в листопаді 1807 р. князь Домівік Р. переняв фабрику від Л. Маджарського і дав заряд найстаршому її майстрови Йосифови Бореукови. Коли в 1831 р. заборонено в Росії стрій польський, перестала фабрика вирабляти пояси, а робила нашивки, яких уживали Жидівки до свого строю, звані заложками, а коли приказ з р. 1844 заборонив Жидам давній стрій, упала фабрика зовсім.

Потім подає автор відомости про саму фабрику, місце її положення і опис будинку і її виробу. З позісталих листів Маджарських видно, що в фабриці крім поясів робили також чапрази, жилети (камізельки), дими, фальбани або обшивки до дамських уборів; далше подано всі роди поясів, їх опис і ціна (від 7—75 дукатів). Бували вони різних барв, звичайно ткані золотом або сріблом, називались хиньські, парискі або французкі. Перші пояси слущкі не мали ніякої марки фабричної, лиш латинський напис „Factus est Sluciaae“ або просто лиш F. S. Пізнійше Леон Маджарський писав на них своє назвиско по руски: Лео Мажарський, що дуже дивує автора.

Нині, пише автор в кінці статі, пояси слущкі дуже рідкі, а то найбільше через марнотравство жєнщин, що тяти їх на кавалки і уживали на прикраси до своїх стрοїв; деякі, хотяї і не цілі, попали в костели і там задержались; багато перетоплено на срібло. Тепер пояси слущкі зібрані в більшім числі лиш в музею гр. Тишкевича в Логойську (пов. борисовський), у Радивілів в Полонечці (пов. новгородський) і в Станькові в музею Чапского.

М. Соколовський говорить про металеві пояси львівські або переворські так звані від міст, де їх виробляли. Вони були зложені з бляшок нашитваних на шкіру, а орнамент на них бував або плоский або випуклий. З Руси, пише автор, розповсюднились металеві пояси по цілій Польщі і виробляли їх також в Кракові: — краківські пояси відзначались орнаментациєю плоскою, підчас коли властиві львівські чи пшеворські орнаментовані були випукло. Сю ріжницю однак автор приймає з застереженєм, уважаючи річ не зовсім виясненою.

На підставі орнаментики, що представляє звичайно цвєт лотосу з гори і з боку, автор виводить перший початок сих поясів з Византії: орнамент такий знаходить він в церкві св. Софії в Константинополі; він перейшов потім до середновічних виробів штуки італійської, а особливо венеціанської, як то можна бачити на шкатулках італійсько-византийських. На доказ наводить ще автор фреску з палати Медічі в Фльоренції, де представлено Йоана Палеолога, що прибув на собор флоренційський 1439 р. на сій фресці Палеолог має на собі такий металевий пояс, що, на думку автора, доводить розповсюдження таких поясів в Византії.

З Византії прийшли ті пояси на Русь, а звідти до Польщі і до Кракова, де ремісники Німці додали до орнаментики византийської трохи західно-європейского ренесансу і тим то можна пояснити ріжницю між поясами рускими та краківськими. На тій підставі виступає автор протів Гефнера-Альтенека, що такий пояс з плоскою орнаментикою (з музею монахійского) вважає виробом штуки німецької.

Як видно з статі, автор признає пояси металеві виробом чисто руским а навіть на підставі найдавніших книг міста Кракова називає імена майстрів руских, що перенеслися туди з Руси, переважно зі Львова і запровадили серед польської людности уживане тих поясів. Цікаво отже, длячого на титулі названо їх поясами польськими. На се дає автор пояснення на с. 15, кажучи, що „Русь з своїм культурним розвитком становила інтегральну частку історії нашої власної польської цивілізації“. Коротко і ясно... Г—а.

А. Андриєвскій — Последніе кіевскіе сотники, К., 1896, ст. 40.

Отея праця д. Андриєвського, як і одна з попередніх — „Кієвскіе смуты середины прошлаго столѣтія“ (Київ. Старина 1886, XII) дотикається історії Київського минулого віка. На підставі архівного матеріалу, з котрого до статі в кінці додано в цілости чи в уривках сім документів, автор характеризує особи й діяльність останніх київських сотників — синів Павла Гудими — Михайла (1760—1772) й Івана (1772—1782). Особи їх не мають для нас великої цікавості; вони зовсім неподібні до сотників й старшин героїчних козацьких часів, се люде цілком переняті буржуазними змаганнями: вони де тільки можливе ухиляються від тягарів військової й иншої служби, а користуються вигодами свого уряду задля того, щоб побільшити свої маєтності, представляючи з себе типових репрезентативів козацької старшини XVIII в.; при тогочаснім браку докладних постанов що до відносин між ріжними урядами, а окрім того, при неприязни між генерал-губернатором М. Леонтевим і гетьманом Разумовським, всі провини сотників Гудимів лишилися без кари.

Цікаві для нас в сій історії декотрі подробиці й риси тогочасного життя, що звертають на себе увагу при читанні документів. Так можна занотувати, що перехід уряду від батька до сина був на стільки звичайною справою, що Михайло Гудима просто подає до гетьмана рапорт, де прохає іменувати його „на мѣсто отца въ Кіевскую сотню сотникомъ“. В документах ми зустрічаємся з фактами незаконного вписання міщан київських в козаки: на се скаржить ся київський магистрат і 1768 р. подає цілий реєстр київських міщан незаконно вписаних в козаки. Ще на Гудиму-батька магистрат скаржив ся (1753), що Гудима „безъ всякого зазору и опасенія“ шинкує у своїй господі і „разными товарами торги отправляетъ“; туж скаргу на шинкування Гудими-сина магистрат приносить гетьманові в 1763 р. Користуючись своєю власттю, Іван Гудима чужі „скота всегда забивалъ и людей изъ ружья подстрѣливалъ“. Не за-

доволені селяне Гудимів часто втікали за кордон, і в 1783 р. Іван Гудима оповіщає, що у його з грудня 1782 втікло 30 душ.

В документах можна ще занотувати, що генерал-губернатор київський Леонтев, просячи гетьмана Разумовського укарати Павла Гудиму за його насильства, між иньшим каже, що м. Київ — „городъ славной и пограничной, въ которомъ часто бывають иностранные люди... и въ такомъ случаѣ... весьма ему, Гудимѣ, таковыхъ предерзостей... чинить неприлично и мнѣ то не безъобидно, а отъ иностранныхъ людей, которые по большей части и квартерами пребываніе имѣють въ Києвѣ, Нижнемъ городѣ, на Подолѣ, и не безъ зазрѣнія происходитъ“. О. Г-ий.

~ Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, verfasst von Emmanuel-Eugen Worobkiewicz, orth. or. Seelsorger in Lemberg, Льв., 1896, ст. 67.

Ся брошура, як значить ся на її обкладці, видрукована з нагоди розпочаття будови нової православної церкви у Львові і уложена теперішнім парохом сієї одинокої православної парафії на цілу Галичину. З огляду, що теперішня православна парафія львівська представляє з себе „сумний останок колись могутньої православної церкви в Галичині“, автор подає насамперед коротенький огляд історії православия в Галичині і його упадку в XVIII в. (с. 1—30), в другім розділі наступає історія львівської православної громади від кінця XVIII в. (с. 30—46) і нарешті в останнім — огляд сучасного стану сієї громади, церкви і справи будови нової церкви.

Певний інтерес можуть мати подані тут відомости власне про громаду православну, зачерпнені автором, як він каже, з парафіяльного архива й якогось мемуара з середини сього віку. До скасування Манявського скиту (в р. 1785) сей скит служив для задоволення релігійних потреб православної людности; по скасowaniu його православні галицькі — Русини, Греки, Волохи, Сербі організовались в громаду церковну і в р. 1787 здобули право мати собі в Львові церкву і священика. На зібрані з датків гроші дійсно засновано церкву в нанятім для того домі, закуплено для неї іконостас з Манявського скиту й спроваджено еромонаха з Буковини за річну платню 200 злр.; відповідно складовим елементам службу правлено на трох мовах — по славянськи, грецьки і волоськи. Як ні малі були видатки на удержання церкви і священика, сил православної громади, що в Львові числила в першій половині сього віку 884 душ, окрім залоги, на се не ставало; маленький капітал, зібраний при заснованню, зник, і на початку 30-х рр. па-

парафії грозив цілковитий упадок: чиниш і плату священику несплачено, і церковні річі арештовано за скаргою хозяїна дому. Громада в таких обставинах звернулась до уряду, і за посередництвом його по довгих переговорах прийшло до того, що релігійний фонд буковинський спочатку — взяв участь в видатках, а потім (р. 1848) цілковито переняв на себе удержання православної парафії, і вона прийшла під зверхність буковинської консисторії. Для церкви куплено будинок власний, але задля старости його мусіли зруйновати і церкву уміщено в приходстві (домі для причту), дуже не вигідно й тісно; по довгих переговорах доперва тепер фонд асигнував значну суму на будову церкви. В теперішніх часах (по переписи р. 1890) рахує парафія у Львові 340 душ, в иньших місцевостях Галичини 1089 душ; більші православні кольонії живуть в Станіславові, Коломиї, Снятині, Кутах, Збаражу, Кракові; складаються вони головно з Русинів, а також Волохів і Сербів. Одиноким парохом для них є львівських, хоч є ще два священики -- один полковий --- при буковинськiм полку, що стоїть у Львові, і оден при вязниці в Станіславові. Львівський парох має окрім церкви ще каплицю при львівській вязниці.

М. Грушевський.

Харковское общество благотворенія въ 1812—1817 г. (Київська Старина IV с. 38—70, V с. 128—145, VI с. 328—343, VII с. 95—112).

На вступі згадує д. Лапін коротко про історичний розвій добродійних товариств в Росії. До XVIII в., каже він, ограничалась добродійність „на Руси“ на подаваню милостині і удержуваню бідних при церквах і монастирях, аж доперва при кінци XVIII в. появилсь указ царський, що приказував заводити шпиталі на лад західно-європейський. Шан. автор при тім або забув або не знав про широкий розвій і розповсюдження шпиталів на Україні-Руси, про які в новітших часах маємо звістки почавши з XVI в. Даліше переходить автор до харківського товариства, що мало метою роздаванє запомог і сталих пенсій бідним. Особливу увагу звернено на опіку і осьвіту сиріт дворянських. Хлопців посилало товариство на власний кошт до гімназії, а для дівчат заложило окремиий інститут. На чолі товариства стояв вправді Андрій Квітка, губернський предводитель дворянства (маршал), але душею его яко діловодчик і настоятель інститута був рідний его брат, звісний письменник український, Григорій.

З початку будило товариство інтерес між дворянством і воно радо поспішило з вкладками на зазив Григорія Квітки. Щоб побачити наглядно розвій товариства, наведемо тут кілька дат. В першім році істнованя

мало товариство 16.000 капіталу, 8.000 доходу, з чого між иньшим призначено 2.000 рублів для роздачі між бідних, 261 членів, між котрими приміром Баташов вніс 1406 руб. 50 коп. одноразово, Кондратов 1.000 руб. щорічно, а Демідов 2000. З часом однак меншав у членів інтерес до товариства, що виступали з него, або цілими роками не платили вкладок, так що виділ товариства був приневолений не лише спустити з очий головну свою ціль і застановити виплату пенсій і запомог, а навіть не мав гроша на удержанє інститута, що сам коштував більш 8.000 руб. річно. Щоб заповнити пусту касу товариства і не дати упасти інститутові, що тогди саме гарно почавсь розвивати, чіпив ся виділ остаточного средства і старав ся судовою дорогою стягнути від членів залежлости, що пр. в 1814 р. виносили 9.000 рублів, але й се не довело до ціли. Годить ся також запримітити, що харківське добродійне товариство було щось в роді нинішних кас задаткових, бо позичало членам гроші з желізного фонду, а відсотки обертало на біжучі справи. Одначе і в тім взгляді потерпіло товариство цілковиту неудачу.

З сего бачимо, що товариство не сповнило вправді цілковито своєї задачі, але головна его заслуга в тім, що, як зазначає автор, воно положило початок харківському шляхотському інституту („благородныхъ дѣвиць“) а той знов мав важну ролю в культурнім житю України, хоч само товариство не причинилось так багато до розповсюдження сеї освіти, бо в часі найбільшого розцвіту інститута удержувало товариство своїм коштом ледви 20 дівчат, а иньші були там поміщені на власний кошт.

II. P.

Іван Заневич -- Знесенє панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830—1848 рр. Перша половина, Льв., 1896, ст. 287 (передрук з часописи: Житє і Слово).

Такий заголовок має книжка, якої поява має для нас більше значінє, бо трактує про такий момент історичний Галицкої Руси, що для нашого суспільного життя має епохальне значінє. Велика сила нинішніх суспільно-політичних прояв в Галичині мають своє жерело і можуть пояснити ся в характері і відносинах 1848 р., себ то в році знесеня панщини. Тому то історія сих часів дуже для нас пожадана. Згадана книжка одначе не обіймає в собі властивого знесеня панщини, бо зовсім до 1848 р. не доходить, а займаєть ся часами поміж 1830 45, спеціальнож підготованєм до знесеня панщини.

Автор зазначив, що ся книжка лишень „перша половина“, тому надіємось побачити невдовзі також „другу“, що обіймала би дальший період історії галицкої суспільности.

Справа знесення панщини хоча у нас була піднесена і остаточно порішена австрійським урядом, все таки кілька літ перед тим була серед польської суспільности дуже живо обговорювана. Причина тому, поминаючи вже, що се революційний час, повний реформ в Європі, лежить також в політичній ситуації самих же Поляків. Справа ся вяжесть ся з повстанєм польським 1830—31 р. Воно, хоча зродилось серед дуже прихильних обставин, не повелось. Що було сьому причиною, ми тут розбирати не будемо, в одному лишень пункті віддамо голос сучасній суспільности польській. Серед численної еміграції польської у Парижі настав сильний рух демократичний, що остро виступав против аристократичної шляхти рідного краю, звалюючи на неї всю вину невдачі повстання, що вона, мовляв, не хоче-иньшої Польщі, лишень такої, яка перше була, себто шляхотської. Той демократичний рух не зістав без впливу на Галичину і, хоча по невдачі, горячі польські патріоти не покидали думки про відбудоване Польщі. В р. 1832 завязано Товариство демократичне, що розвинуло широку агітацію серед Поляків в користь відбудованя Польщі, а то з характером демократичним.

Ставши противною найзначнійшій часті польської суспільности себто родовій шляхті, сі демократи мусіли звернутись, шукаючи підпори, до тої верстви суспільности, що була панам противною, і котрої справа панувала тоді в Європі, а се до селянства. І сей бік задумали вони розвинути агітацію і на тім елементі опираючись, сподівались відбудувати Польщу, але вже не таку, як була давнійше, але нову, демократичну, де хлоп перед правом буде рівний шляхтичеви. Тим більше патріоти мусіли йти в тім напрямі, бо инакше революційна тоді Європа не могла їм симпатизувати, а надії на поміч європейських держав були великі. Але найбільше таки сподівались вони знайти у нутрі власного народу. Першою умовою до того мало бути передовсім знесенє панщини, бо, як говорено, мужик за стілько праці своїх батьків повинен вже дістати той шматок землі, що управляє, і бути вільним від панщини.

Спосіб переведеня сеї реформи мав бути спокійний, без убійств і пожежі, як діялось в иньших краях, бо Польща, мовляв, усе жила в ідеях демократичних, що були її питомими — як виходить з історії Польщі (!). Сі зручно поставлені слова про демократичний характер Поляків мали також свій вплив, особливо горнулась до тих ідей горяча молодь.

Ся програма хоча ніде правди діти консеквентна, все таки не була нічим иньшим, як лишень доктріною: найважнійша справа, справа знесеня панщини не поставлена тут принципіально, але яко спосіб, що вів до головної цілі — відбудованя Польщі. Ся хибя показалаь передовсім в агітації серед селян.

До того стрінули сії ідеї не тільки важкі перепони зі сторони шляхти, як також технічні труднощі. Серед самих демократів появився розділ. Шляхта демокраційна відступила від Товариства демократичного і завязано окреме товариство *Zjednoczenie*, хоча програми обох товариств були майже ідентичні: просвіта, самосвідомість національна, зміна порядку суспільного в напрямі знесення панщини, відбудоване Польщі. Ріжвиця була лишень на тім пункті, до кого має з повстанєм належати власть, *Zjednoczenie* віддавало її еміграції, Тов. демократичне тим, що зроблять повстанє. На тім пункті була велика негода між обома товариствами.

Патріоти польські скоро побачили, що можна будувати Польщу і спорити за власть на папері, в дійсности справа мусіла йти трудніше. Селянство показалося для патріотів „каменем преткновенія“. Воно ані трохи не жило в собі тих питомих, прирощених польських ідей демократичних. Вину того звалювано на уряд австрійський, що то, мовляв, сіє негоду поміж селянином та шляхтичем, бажаючи всякі спільні конспірації знищити. В тій системі урядовій хлоп навчився ненавидіти пана. Протеґування хлопа, думали вони, не має нічого иньшого на цілі, як девізу: *divide et impera*, заострити антагонізм до шляхти і відчужити селянство від ідей самостійности Польщі.

На усе те була одна рада: показати селянинови, хто властиве йому прихильний, а на се спосіб: випередити уряд в користних реформах для селянства, пійти по дорозі цілковитого знесення панщини. До того треба було шляхті самій зречи ся права панщини, а перед тим зблизити ся до хлопів. На жаль одначе, шляхта галицька була доволі чужа тим поглядам. Ті ідеї не могли обійняти ширших кругів, раз тому, що звязок еміграції з рідним краєм був трудний, по друге вони приймались виключно майже у молодіжи, дрібних урядників, у дрібнійшій шляхті, в інтелігенції, що ще тоді не мала великого значіння, та у студентів.

Сама шляхта (*nobiles possessionati*), так як ворожо поводити ся до усіх реформ урядових на користь селян, так само виступила против нових демократичних змагань, против тих, що хочуть перевернути порядок суспільний, против, як їх називано, *мужицьких бунтарів, терористів, комуністів...*

Найпоступовіша часть шляхти була лишень за повільним знесенєм панщини, додаючи, що від уряду такого знесення не має що боятись, бо він не посьміє входити в приватні їх права. Знести панщину відразу — се річ небезпечна, шкідна та несправедлива. Небезпечна, бо хлоп почувши себе на волі міг би посягти на власність свого пана; шкідна, бо селянин з природи лінєвий став би зовсім ледарем; несправе-

длива вкінці, бо пан має справедливо набуті права на мужика за проливану колись кров в обороні батьківщини.

Супротив такої опозиції шляхти Товариство демократичне було майже немічне. Зрештою на ділі воно не привязувало великої ваги до знесення панщини, ся справа була на дальшій пляні. Се найліпше виходить з відозви Залівського, що був в р. 1833 підійняв ся партизанською війни з Росією, де не осмілившись оголосити знесення панщини, але полишив се на ласку — будущего сойму самостійної Польщі! Серед таких відносин годі було сподіватись чогось путнього. Шляхта бажала також Польщі, але з своїми порядками, — а селянинови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тілі, стискали ся кулаки.

Щож отже було робити? Не лишалось нічого иньшого, як просьвітити „хлопа“ в напрямі тих ідей патріотичних, сподіваючись, що він пізнавши щирі демократичні змагання не то, що не буде противний відбудованю Польщі, але сам приложить до неї своїх рук.

Така пропаганда серед селянства не була одначе так легка, як се здавалось. Обі сторони досі були собі чужі, не знали ся, годі отже було сподіватись довіря і взаємної помочи. Демократія була певна, що без помочи селянина відбудоване Польщі не можливе і далі, що без знесення панщини він до того діла рук не приложить. Однак справу мало ся провадити так, аби він переконав ся, ще знести панщину перед відбудованем Польщі неможливо — се має бути ділом самостійної Польщі. З сего блудного колеса годі було найти вихід. Неприхильність селян видна була найбільш з того, що при нагірці за емігрантами з початком 30-х р. селяне помогали урядови ловити емігрантів особливо у Галичині.

Все таки демократи були оптимістами. Вони по невдачі Залівського кинулись межи руських та польських селян з пропагандою вже більше зверненою на пункт знесення панщини. Народ холодно приймав горячі заклики і слова про свободу від панщини.

До горячих революціонерів в руській часті Галичини належав тайний кружок самбірський, до него належали Каспер Центлевич, Русин Михайло Попель, Йосиф Берегудський. Попель написав навіть в цілях пропаганди поему п. т. Русин на празнику, де малюєсь принадними красками давнійше житє Поляків з Русинами, повне згоди і любови; роз'єднав аж братів Німець, посіявши ненависть межи ними. „Витнім Німців наїзників, а щасливих діждем віків“, бо від них походить панщина над селянами. — Чи одначе руський селянин був так наївний, щоб промінати Поляків на Німців? Певно що ні. Поодинокі кружки революційні були також і по иньших містах східної Галичини,

в Перемишлі, у Львові і т. д. Найспосібнійшими пропагандистами були: Каспер Ценгілевич та Гнат Кульчинський. Ценгілевич пійшов поміж руських мужиків і проповідував межи ними знесенє панщини і власність ґрунтового. Агітація його обіймала золочівський та жовківський округ. Він написав по руськи підручник для агітації п. з. Інструкція для учителів руського народу, що містить в собі основні погляди польської демократії на відносини політично-суспільні і національні до мужика-Русина. Головним ворогом Поляків і Русинів представлено тут уряд австрійський. Окликом „*преч неволя царская і панская*“ кінчить ся інструкція. Вона не могла мати ані крихітки поводження серед Русинів. Не то що на кождім році фальшовано історію, виставляючи Польщу прихильною селянам-Русинам, а вину звалювала на уряд австрійський, хоча селянин добре відчував, що йому тепер легше жити, як перше, вона ще й тим до нічого довести не могла, що лишень обіцявала знесенє панщини після відбудованя Польщі, коли Русин-селянин не буде належати до одного пана, але до цілого народу польського.

Хиба дивуватись належить, як могли знайтись подібні люде, що з такими словами зважувались іти серед Русинів і голосити їм замість одної неволі другу! Національно свідомою частию суспільности руської було духовенство руське, що від разу зрозуміло пляни Поляків, тому то у всіх краєвих маніфестах, так як у згаданій Інструкції, ударювано на руське духовенство, коли тим часом польське полишувало в супокую.

Каспер Ценгілевич був також автором кількох віршів руських, написаних в тім самім дусі як Інструкція, з таким самим фальшованєм історії (див. Ів. Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди. Житє і Слово І, 393).

Другий головний пропагандист руської части Галичини Гнат Кульчинський пійшов трохи иньшою дорогою. Він став виключно на ґрунті економінім та суспільнім не доточкуючись політичної та національної сторони. За те він міг мати більший вплив на селян, чим поясняєть ся, що він довший час умів переховуватись при переслідованях уряду.

Взагалі межи агітаторами не було згоди та єдности в найбільше принципіальних справах, тому то межи польськими демократами панував великий заколот і сварня. Закладано різні товариства, проваджено взаїмну боротьбу і т. и. Руські селяни були рішучо противні або апатичні з огляду на пропаганду польську — польські же селяни хитали ся поміж урядом та новими обіцянками золотої волі. Вони оповідали панам, що їм говорено в уряді і навпаки доносили до уряду про агітаторів. Завдяки тому уряд розбив цілу демократію, переловивши усіх значній-

ших агітаторів, так що з кінцем р. 1840 не стало вже революційної пропаганди.

Але при тім всім справа знесеня панщини не затихла. Настала тепер друга фаза в її розвитку. Шляхта, побачивши, що вона за свою ретроградність дуже зненавиджена усіма, взяла сю справу у свої руки, аби показати, що й вона не є ворожа поступови.

Се перший раз шляхта польська в Галичині ступає на дорогу поступу, бо від коли Галичина перейшла під владу Австрії, шляхта старалась здержати розвиток по дорозі змагань XVIII в. і на тім пункті стає подекуди против уряду, що все таки посував ся в ліберальнім напрямі за Йосифа II. Тут належить шукати причини сеї величезної ріжницї, яку представляє Галичина супротив иньших західних країв Австрії.

За часів давньої Польщі дідич був самодержавним властителем усього землі в селі і паном своїх „підданих“. Уся земля була панська, навіть та, що була під управою селян. Ніхто не смів мішати ся в його відносини до селян, обмежувати його безграничну владу над ними і над їх ґрунами. Він міг відібрати землю у селянина і прилучити до двірської, а його прогнати, міг селянський ґрунт замінити на гірший, поділити і т. д. Реформи Йосифа II у всіх тих відносинах обмежили дідичів. Декретом придв. з 2/IV 1887 і патентом з 10/II 1789 розділено раз на завжди землю домінікальну від рустикальної. Дідичеві не вільно забирати ґрунт у селянина против його волі ані міняти без дозволу староства. Такі самі розпорядження повторюють ся частійше, видно, що шляхта не дуже то виповнювала закони урядові. Так було р. 1798, 1804, 1811, 1827; в них все приказуєть ся старостам, аби дідичі не забирали ґрунтів признаних рустикальними на свою особисту користь. Так само справа стояла з наказом заміни ґрунтів, бо наказ сей наново підносить ся в р. 1805, 1825. Декретом придв. з 14/IV 1785 ч. 739 наказано ділити селянські ґрунти. Вже за Йосифа треба було сей декрет поновлювати (1785, 1787, 1788); тим більше по його смерті шляхта уміла обминати сї постанови, так що знов являють ся подібні патенти в рр 1802, 1804, 1806, 1812, 1813 і ин. Шляхта збільшуючи свої ґрунти нерла також до того, аби максимум панщини установлений в р. 1786, всякими способами побільшити, бо инакше годі обробити було великі тепер двірські землі панщиною. Для того заведено надужити, що при добровільнім поділі ґрунту кожний з учасників поділу брав на себе обовязок відроблювати тільки днів, кілько належалось перше з цілого ґрунту.

Докладний образ противних урядови змагань шляхти дає просторе губерніяльне розпоряджене з 2/I 1802 ч. 10645. Воно містить в собі цілу колекцію усіх безправностей і насильств, яких шляхта допускала

ся на безпомічних селянах. Не місце тут про нього розводитись, звернути лишень увагу треба на се, що він виданий в р. 1802, т. є. в часі коли уряд ще був доволі сильний. Безправности сї зростали чим раз більше в пізнійших роках. Аж після Віденського конгресу взяв ся уряд острійше до шляхти. Провірювано протести селян, карано надужитя дідичів, навіть там, де їх не було (!), як каже сучасний шляхтич. Не позабуто також за просьвіту народну, приказувано закладати і вінувати сільські школи. Одначе скоро змінив уряд свою тактику супротив шляхти, почав їй догоджувати, а емігрантам польським з Царства польського дозволено перебувати в Галичині. Таким способом шляхта з'умила досягнути свою мету, тихим але енергічним противділанем цісарським патентам загорнула як мож було найбільше земель селянських і всякими хитрими способами збільшити панщизняні обовязки. Уряд тимчасом з 30 роками став прихильний до шляхти в тій мірі, що вона могла опертий на ломаню законів *status quo* утримувати.

Тимчасом з иньшого боку отже надійшла небезпечність, а се зі сторони демократичної партії, що в агітації серед селянства виволокла нескінчені ряди безправностей і провин шляхти. Шляхта тепер почула конечність боронити ся і то не негациєю, а позитивною програмою. Конечність побачила вона також в тім, що уряд, котрий досі допомагав їй, в міру зросту демократичних ідей поміж самою шляхтою, старав ся знов вводити незгоду поміж дворами а громадами. Не бажаючи такого порозуміння, що лежало в цілях тодішнього демократизму, уряд перекинув ся в оборонця громад, витягаючи цілий арсенал патентів против надужить дідичів. Узята в два огні шляхта задумала найти якусь посередню дорогу, де б її суспільно-економічний інтерес не потерпів нічого, а з другої сторони аби можна було віщовісти духови часу.

На соймі галицьких станів в р. 1812 предложив його виділови гр. Казимір Красіцький меморіял в справі хлопеській з проєктом реформи відносин підданьських. Був се перший голос з поміж шляхти, що порушив сю справу. Його проєкт реформи був такий:

Сучасний стан Галичини в порівнаню з иньшими західними краями так невідрадный, що конечна реформа „по дорозі батьків, котрі поставили освободжене (!) сільського люду“. Давнійше відносини межи двором та громадою були патріархальні, як найліпші, були одначе поцсовані урядом, що поділив ся з дідичем опікою над селянами. Ся опіка уряду і природна лїнивисть є причиною, що ані великі домініяльні ґрунти (в браку робітника), ані сільські, задля браку інтересу до них, яко до чужих, не можуть бути управлені відповідно тодішнім виногам економічним. Тому лихови можна зарадити лишень тоді, коли селянським ґрунтам

надасть ся вартість табулярну, себто що можуть вони бути селянами даровані, продавані, задовжувані, заставлявані разом з панщиною та тягарами — лише не ділені; до того треба завести книги ґрунтові. Недодержане повинностей потягає за собою ліцитацію ґрунту, так що і віритель був би заспокоєний і діти селянські не лишились би зовсім без гроша і той, що купить ґрунт не буде вже його уважати чужим, але своїм. Тим способом, кажесть ся далі в проєкті, піднесли би ся господарства селянські, була би можливість свободної конкуренції ґрунтової, праця давала би запоруку добробуту. Тепер би дідич, даючи поміч селянам, мав би на неї безпечну гіпотеку.

До того треба дбати про моральну освіту народу. Дотеперішні школи без хісна, вистарчать релігійні парохияльні шкільки, де би діти вчили ся релігії, моральности, повинностей, які на них накладає їх стан, замиловане до праці і т. и. Тоді не буде невдоволення, видумованя нових теорій, тайних товариств, розрухів.

Які ж обовязки до дідича? Усі дотеперішні яко за тяжкі мають устати, лишилась би лишень власть патримоніяльна, „поки наш нарід через дальшу фізичну і моральну освіту не дійде до того стану, щоб міг зовсім сплатити ся з обовязку, що лежить на ґрунтах рустикальних. Тоді — ввійшли би ті ґрунти в категорію вольних ґрунтів рустикальних, але і тоді ніколи не могли би одержати тих прав, котрими від них різнять ся домінікальні посілости“. Що до всяких сервітутів, врубів, сїножатеїв і пасовищ спільних, десятин на церкву, усе те звичайно угоди не підперті документами, ще походять з часів патріархальних. Тепер повинні бути вони розв'язані, в разі потреби навіть способами примусовими.

Приглянувши ся проєктові ґр. Красіцького бачимо, що він приніс великі користи домініям. Тим способом відсувала ся недостача робочих рук, бо тяглі престації селянина мали бути тісно зв'язані з його ґрунтом, інтабульовані на нього, а се знов давало легкий спосіб евентуальної екзекуції. Перетягнене панщизняних повинностей не то що віддавало б селян на ласку і веласку дідичів, але сталося би просто убійством селянина і його дітей. Також усі дотеперішні обовязки дідича за помоги селянам зносили ся, а міг лишень помагати їм позичками на процент! Коли ще зважимо, що проєкт увільняв дідичів від функцій політичних і судових, а полишав власть патримоніяльну, що зносив сервітути, — то стане ясно, що ся реформа не була б переведена на користь селян, але як раз на користь шляхти. Селянин нічого не діставав, окрім ужиткової власности ґрунту, обмеженої різними способами, так що ся власність нічим не була ліпша від дотеперішньої.

Перейдім тепер до другого проєкту шляхтича Васілевського. Він піддав передовсім безоглядній критиці цілу інституцію панщизняну, доказуючи, що вона не лишень несправедлива, але має в своїх наслідках дуже багато лиха по одній і другій стороні. „Людськість, справедливість, добре повятий власне інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю та його супокій домагаєть ся знесеня панщини“. До того він радить не ждати, поки уряд возьме сю справу у свої руки, але самим показати ся ліберальними.

Знесенє панщини, по його думці, повинно бути цілковите, не половинне. Одначе панщина не має бути дарована, лишень дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє. Селянина мають наділити власністю ґрунтовою, так що він буде могти ґрунт задовжувати, заставляти, винаймати, продавати, дарувати — захована має бути лишень неподільність та перехід на одного тільки потомка. Замість дотеперішньої панщини та данин в натураліях, мав би наступити чинш грошовий в стопі, яка мала б означуватись що 10 або 30 літ. Також мав би селянин можливість цілковито викупити ся від повинностей по згоді з дідичем, до чого помагало б товариство кредитове, даючи селянам на ту ціль позички.

Далі — панщини зносити не належить відразу, але поволі, увільнюючи в кожній громаді від часу до часу лишень певну частину селян. Для лекшого екзеквованя належитостей для дідича мають бути установлені також книги ґрунтові, де би чинши були інтабульовані.

Як бачимо, оба проєкти Красіцького та Васілевського мають деякі пункти спільні, як ужиткова власність, інтабуляція повинностей, евентуальний викуп тихже, але також єсть і ріжницї. Вже що до останнього Красіцький відкладає се аж до „фізичного та морального вихованя“, коли Васілевський дозволяє на се таки зараз. Престациї у Красіцького мають бути таки *in natura*, тут в грошах... Найбільш між ними спільне — се всякий брак ориґінальності. Оба проєкти — се невдале наслідуванє проєктів і реформ цісаря Йосифа II, як пр. урбарияльний патент з р. 1789, де зносилаь панщина *in natura*, а впроваджено очиншованє. Ще й така ріжниця між проєктом цісарським та Васілевського, що в першім на повинности призначувалось 30% доходу, разом з податками, а тут 60% — понад 100%! Та хоч як далекий від дійсних потреб був сей проєкт, все таки стрівув він дуже сильну опозицію серед шляхти, що навіть не хотіла, аби про нього на соймі шляхотським в р. 1843 була взагалі мова.

Таким опозиційним голосом, може найбільш уміркованим, був голос графа Цетнера. На його погляд нарід сільський від віків привичасний до панщини і уважає її своїм конечним обовязком; належало б лишень увагу звернути, аби не було надужить зі сторони дідичів. Увільненє від

панщини принесло би велику шкоду краю, бо селяни ледви чи уміли б господарювати самостійно, будучи з природи лїнливими. Тим більше потерпіло-б господарство домініяльне, не можучи дістати через те саме робітника. Як нема, каже гр. Цетнер, в родині селянській піяків, як нема огню, граду, виливу, помору, хороб, то селянин може по 5 роках як так доробитись! Йому отже бракує лишень вихованя (!). Не то що панщина — се найдешевша престація, має вона ще гадку філософічну — в перший день тижня наганяти мужика до праці (!). Він ставши властителем ґрунту, змарнував би його відразу, так витворилось би велике богатство жебраків. Панщина се добровільна угода; ґрунт хлопський — се виключна власність пана; реформа на користь селян нищить права дідича, се був би атентат на чужу власність. Панщина замінена на очиншованє не було-б се спасенєм, але ще гіршим тягаром, не дало б можности виповнювати цілковито повинности. Взагалі розв'язанє підданських відносин належить відложити на потім, на тепер вистачить уладнати дотеперішні відносини, а то в тім головно напрямі, аби уряд визначив на селянина не певний час на роботу, але скількість її, бо досі він так робить, що хісна панови з тої роботи майже нема. До того нехай буде вільність перенесеня селянинови і можливість дідичеві його вигнати, а не доконче терпіти. Евентуальне розв'язанє підданства повинно б наступити через сплату, а се тим способом, що вартість роботи замінено б на гроші в паперах, а їх знову селяни роботою викуплювали б — так що за літ 66 уся панщина була б відроблена. Все ж таки найліпше для обох сторін полишитись при дотеперішніх відносинах.

Все ж таки отже признає гр. Ц., що голос його мабуть не на багато придасть ся, він чує, що так далі їти не може, мусить наступити якась переміна, що зовсім не пожадана.

Се тип заковстєнїлих шляхотських поглядів: бачить чим раз скорїйший новий рух, одначе фанатично держить ся давнини, а дріжить перед будучиною.

Як бачимо, усі ті проекти зі сторони шляхти мали метою лишень направу репутації її і можливо, через таки концесії для селян, здобути їх поміч для евентуального відбудованя Польщі. За правдиве знесенє панщини не думав ніхто з них поважно, відкладаючи усе те геть геть на пізнійші часи. Розумієсь такі лапки політичні не могли мати ніяких результатів. Депутати шляхти в 1843 р. не могли згодитись на ніякий проєкт; полишилось на тім, що ухвалено на будучім соймі вибрати комісію, щоб розглянула сю справу. Протів того була також сильна опозиція, бо шляхта боялась взагалі доторкуватись сеї немилої справи.

Хоча ся ухвала сама собою ще нічого не казала, центральний уряд не затвердив її, боячись аби шляхта справді не перевела реформи. Він

був сьому противний раз тому, що був взагалі дуже консервативний, то знов не бажав задля льокальних галицьких відносин допустити до порозуміння шляхти з селянством.

На соймі в р. 1844 трактовано на ново в сій справі, думки були ще більш неясні та загальні, а скінчилось на ухвалі близькій до проекту Красіцького: аби уряд дозволив визначити комісію, щоб розглянула справу заведеня книг ґрунтових, признане ужиткової власности селянам, уреґульоване сервітутів та спільних посідань. Уряд центральний згодив ся на сю ухвалу. Але і тепер шляхта боялась сама себе, аби евентуально вибрана комісія не дійшла до небажаних результатів, боялась, чи з признання ужиткової власности не вийде для неї шкода.

Тим часом на соймі в р. 1845 сталась дивна річ. До конференції вибраної комісії додано розглянене справи заміни панщини на чинш евентуально цілковитого її викупу.

Що ж було причиною такого поступу, що аж шляхта не боялась заговорити про правдиве знесенє панщини? „Ходили поголоски, дає на се відповідь гр. Красіцький, про якийсь несупокій поміж селянами, що показує щось недобре..“ Так єсть, се готовилась кривава драма 1846 р. Тому то шляхта була така тепер податлива.

На сїм кінчить ся праця д. Заневича. Показує вона детально історію внутрішних відносин галицьких в р. 1830—45. Сподіємось, не менш інтересною буде друга половина праці, що, маємо надію, недовзі появить ся. Вкінці звернемо увагу на деякі сторони, що не можна назвати корисними для сеї праці. Єсть се по перше недбалість редакції, так що подекуди вийшли пропуски (ст. 144—161), подекуди повторене (177—192). Далі стиль і мова незвичайно важкі. Вкінці праця ся подекуди не є розвідкою, лише збіркою материялів: розмір поміж выводами автора та цитованим материялом зовсім не відповідний; відносини їх як 1 : 4. Се, безперечно, значна техпічна хиба праці, хоч вона своєї властивої вартости через те, розумієть ся, ще не тратить. Є се перша студія над сією важною добою в історії суспільного житя в Галичині, оперта на новім, недрукованим материялі. В тім найліпша, думаємо, характеристика заслуги автора.

С. Томашівський.

В. А. Клоустон — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський, Льв., 1896, ст. 184, 12°.

Наведена книжка не представляє собою цілої праці ученого англійського етноґрафа (Popular tales and fictions, their migrations and transformations, by W. A. Clouston, editor of „Arabian poetry for english

readers“, „Bakhtyâr-Nâma“, „The book of Sindibâd“ etc. London, 1887, т. I ст. 485, т. II ст. 515¹⁾, а лиш вступ, себ то єгипетську казку про двох братів з вступною увагою проф. М. Масперо і паралелями французького етнографа Е. Коскена.

В передмові до перекладу наводить Кримський слова Клоустона, в котрих відбиваєсь його погляд на народні казки. Слова ті так важні для нас, що я вважаю за потрібне дословно їх ту переповісти: „Може ще й досі, є між нами людиці (перше їх було геть більше), котрі думають, будім то наші дитячі та народні казки зовсім не варті того, щоб на них звертали увагу розумні, практичні люди. Тількиж усякий твір, навіть нісенітниця, котрий скрізь розповсюджує ся і найпаче такий, котрий зарані володіє дитячою уявою наших хлопців і дівчат, вартий як найбільшої уваги: отже такі твори мають очевидячки велику силу над національним смаком і норовами. Про сю річ те саме каже й сер Джон Маком: „Хто бажає добре познайомити ся з якимсь народом, той не повинен одкидати його простонародніх оповідань та забобонів“. А я можу додати, що порівнюючий дослід над народніми казками збогачує наш розум, а коли працювати пильно, розширює наші симпатії, дає нам пізнати (може краще, ніж що иньше) загальне братерство цілого людського роду“ (Ст. 5).

Зміст переложеної вступної статі Клоустона такий: Не однакові думки учених про те, звідки взяли ся європейські казки і як вони розповсюднились. Одні кажуть, що то стародавні рідні міти, другі, що то теми вандрівні. До перших належать тут головню Дезенг, Берінг-Гульд, Коке, до других Бенфей, Гедеке, Келер, Нельдеке, Лібрехт і другі. Перші силують ся добачити навіть там міти, де їх зовсім нема, а приміром того може послужити звичайна лицарська повість про Раджу Ресалу. Треба однакож признати, що в деяких казках полишали ся сліди мітології, хоч нераз вони дуже невиразні. Та таких казок у нас дуже мало, переважну їх частину становлять теми вандрівні, що прийшли до Європи за посередництвом Малоазійців, Арабів, Турків, Монголів. Казки ті переходили так в устних переказах, як і в літературних перекладах, та перерібках. Найбільше до їх розповсюдження причинились хрестоносці, а відтак духовенство, що брало собі з таких казок приміри і глосило їх в своїх проповідях. Найважніші збірники проповідницькі з середніх віків були: *Sermones de tempore et sanctis*, Жака де Вірпі і *Liber de donis*, Етьєна де Бурбон. Вони стались підставою для збірника *Gesta Romanorum*, що мав величезний вплив на письменників. З нього брали мотиви найзнаменитші письменники європейські. Доводом того, що східні казки ширили ся через згадані збірники, можуть послужити мотиви (заголовки наводжу я такі, які подав д. Кр. в змісті

Клоустонового вступу): правдивий наслідник; посивілий чоловік і дві жінці; неодягненого женуть, а одягненого витають; шинкар і розхлюпане вино; пустельник, що сумнівав ся про божу сіраведливість; як судия дізнав ся, чи парубок знасилював бабу, чи ні; невітшна вдовиця, що зрадила чоловіка на його гробі; як гарний чернець виколював собі око.

Незвичайною оригінальністю визначають ся казки індійські, що почали широко розповсюджуватись і на схід і на захід в другому столітті нашої ери. Деякі знов сліди вказують на те, що вони були знані ще перед Христом. Дуже багато черпали середньовічні черці також з тальмуду, та сам тальмуд не дуже то оригінальний, бо в нім знати вплив так сходу, як заходу; а треба признати, що й сам схід побирав багато з класичного заходу. Інша річ з Арабами. Вони принесли на захід дещо й не своє, але перевагу мають їх власні сюжети. На довід з того досить буде порівнати арабську повість про Антара з середньовіковою поезією лицарською. — За те між анекдотами „рідко можна зустріти щось нове, незнайоме“. Вони всі становлять міжнародне добро, пересувають ся з місця на місце і їх можна віднайти в збірниках різних народів. За примір можуть послужити анекдоти (ст. 169): Заглядане в чужий лист; скот і скотина; курка з однією ніжною; звір'юка з головою там, де мав би бути хвіст; одноокий чоловік і невірна дружина; щоб убити муху, забито й людину; як на такі літа, то воно маленьке; скільки важить дим; багатству скупого усі хазяї; найшов уздечку, а кажуть, коня вкрав; Шемячині суди; штукарі. — Наслідком віднайдення казки про двох братів на єгипетських папірусах, висказують новіші учені погляди, що не Індія, але Єгипет є батьківщиною перехожих оповідань та вигадок.

Тепер кілька слів про стиль і мову д. Кримського. Уже сам Клоустон писав свою працю так тяжко, що д. Кримський уважав за потрібне подати читачам з неї короткий зміст (с. 166—169), щоб можна скорше орієнтувати ся. Щож було кращого, як не перекладати дословно працю Клоустона, але переробити так, щоби зміст задержати, а вигляд інший її надати? Але д. Кримський не тільки що того не зробив, але при перекладі так невільно держав ся тексту, що деякі місця треба відчитувати пару разів, щоби остаточно порозуміти, про що там мова. Правда, вірність перекладу є дуже важною річю, але не менше важною є й мова, якою послугуєсь хто при перекладі. Коли вона противить ся вимогам даного язика, тогди вартість перекладу спадає *ad minimum*. Я наведу одно місце, аби не здавалось, що я говорю безпідставно. І так читаємо: Ст. 16: „Ряжка або провідня повістка сего твору відповідає східньому первописови, але в нім є тільки одно з другорядних

оповідань, хоч усі вони несумнівно азіятського походження“. За поодинокі нещасливі вирази і слова говорити не буду.

До перекладу Клоустонового вступу додана ще „Арабська повість про Антара“. В ній сказав автор кілька слів про самий утвір, а потім подав характеристику його головного героя Антара і кількох підрядних осіб.

По сїм наступає „Казка про двох братів“ з вступною увагою проф. Ж. Мاستеро і з многими паралелями звісного фольклориста Е. Коскена, в перекладі дра Франка. Як чоловік дізнає приємного чуття, коли по цілодnevній роботі положить ся на спочинок, так читач дізнає приємного чуття, коли розстане ся з перекладом д. Крижського, а почне читати переклад дра Франка. Величезна різниця між одним і другим!

Зміст казки про двох братів такий: Жило двох братів: старший жонатий, молодший парубок. Поїхали они в поле на роботу. Коли прийшла пора на сїянє, вислав старший Анупу молодшого Бітіу до дому по насїнє. Бітіу послухав і пішов. Та тут як лиш увиділа його братова, запалила ся до нього любовію і захотіла з ним поспати. Бітіу не згодив ся на її предложєнє. Розгнівана братова постановила пімсту. Скоро муж її, Анупу, вернув до дому, обвинуватила Бітіу перед ним, мов то він її хотїв знасилувати. Анупу розгнівав ся і сказав, що заріже Бітіу. Замір той не вдав ся однак, Бітіу утік за ріку і звідти розповів братови, як що було; щобиж Анупу не сумнівав ся, що він правду каже, відтяв собі члена і заявив, що іде далеко в долину Акації, щоби з братом ніколи не стикати ся. Лиш одну просьбу виповів при відході: коли Анупу дізнаєсь, що його подибала зла пригода, щоби прийшов йому на поміч.

В долині Акації жив самотно Бітіу, заховавши своє серце в цвїток акації. Але богови стало його жалко і він сотворив для нього прекрасну жону. Коли Бітіу був раз неприсутній в дома, пірвав Ніль з його жони жмуток волося і заніс до Фараона. Той побачивши волосє забажав дістати його властительку. Богато висланників Фараона убив Бітіу, та коли його жона зрадила, вказавши висланникам, де душа Бітіу, він вмер, скоро лиш висланники зрубали акацію. Жона Бітіу стала жоною Фараона.

Тимчасом старший брат Анупу господарював дальше. Одного разу захотілось йому напити ся пива. Він підніс збанок вже, коли глянь, пиво забублькотало. Анупу дізнав ся, що брата подибала страшна пригода, тож пішов його шукати. І справді тіло його найшов скоро, але серця мусів три роки шукати. Коли найшов, вложив його до склянки води і Бітіу віджив. Він переіменив ся сейчас в Апіса і казав себе завести до Фараона. Фараон прийняв Апіса, а Анупу обдарував щедро.

Раз довідалась коханка Фараонова, що Апіс її бувший чоловік і вимогла на Фараоні, що той казав Апіса зарізати. Вона думала, що збула ся вже мужа, але помилила ся, бо з двох кропель крови Апіса виросли два красні персики (бросквині). Вона пізнала і зажадала, щоби столярі нароби́ли її дощок з персиків. Коли столярі робили, а вона приглядалась їх роботі, скочила одна трісочка її в рот і она її проликнула. Відтогди зайшла в тяж і вродила сина, котрого проголошено наслідником. По смерті Фараона син-наслідник скликав раду і розповів, що з ним було -- бо він був Бітіу. Рада осудила його жінку зараз, а Бітіу став жити спокійно. По двадцяти літах панованя умер, а наслідником своїм назначив Анупу.

До казки додані паралелі майже всіх народів європейських. Сей факт, що до так давньої єгипетської казки найшлося тільки паралель в Європі, нахилив многих учених до думки, що не Індія, а Єгипет є батьківщиною всіх перехожих оповідань.

Треба піднести зроблені перекладчиком численні замітки, деякі навіть досить широкі, що подавав він до перекладу. Без них справді переклад не мав би ніякої вартости, якої з ними набирає. Дальше: покажчик творів і імен власних, що дуже улекшує перегляд праці.

В. Гнатюк.

Хр. Яшуржинській: Свадьба малорусская, какъ религиозно-бытовая драма (Кіевская Старина. 1896. XI, ст. 234—273).

В отсій статі подає д. Яшуржинський матеріали, записані д-ю М. Гаенко в селі Іванівці, єлисаветгородського уїзду, херсонської губернії. Треба сказати, що пісень тут, як на весіле, занадто мало; може бути, що д. Яшуржинський не наводить їх всіх, а подає лише вибір з них — але він сього ніде в статі своїй не зазначає. Паралель до пісень не наводить жадних ¹⁾; обрядів не подає також більшого числа; з цілої статі видно взагалі, що описуване весіле не належить до найкрасших наших народних весіль. Поділ весіля звичайний: важнійші його моменти — загально звісні — такі: 1) сватане; 2) заручини; 3) печене короваю; 4) дівич вечір; 5) витє гільця; 6) посад (посаг); 7) вінчане (шлюб); 8) покритє молодої; 9) подружне ложе; 10) радість по щасливім доко-

¹⁾ Редакция К. Ст. вичислює в увазі важнійші описи нашого весіля і важнійші студії про нього; поминає однакж такі повні описи весіля як Царя, Ковцуняка і др. і такі студії, що говорять про весіле, як Хведора Вовка, Охримовича і ин.

нанню подружа. Д. Яшуржинський переходить отсі точки весіля одну по другій і при кожній наводить відповідні обряди і пісні.

Головну увагу звертає автор на форму, в якій відбила ся весільна обрядність. Він каже: „Ся форма представляє вельми інтересний образець житьової драми, котрої ріжні акти тягнуть ся через цілий тиждень. Тота особливість малоруського весіля, що кожний обряд пояснює відповідна йому пісня, що кожду появу і чинність молодого, молодої, сватів, боярів, дружок пояснюють також відповідні пісні, зближує наше весіля до давних класичних містерій або трагедий Софокля враз з їх хором, строфами і антистрофами“.

Погляд сей вповні справедливий; весіля наше можна в цілости вивести на сцені, а вражіння з такого виведеня були би далеко приємніші, як з виведеня не одної штучної драми. Та й ефект, віднесений з представлення на сцені весіля, був би величезний; коли хто дивить ся на весіле в натурі, то не відносить великого ефекту тому, що оно незвичайно довго тягне ся; колиж би на сцені акція відбувала ся, детально вправді, але швидко, то річ стояла б як раз противно.

Подібно справедлива й отся гадка автора: „Подібна народна драма (як наше весіле) послужила в старинности основою для величної класичної драми і ми переконані, що і наша драма, вийшовши з тої глибоко житьової основи, могла би розвинути ся в цвіт, що красою своєю затемнив би все штучне, як правда і життя затемнюють кожне підроблення під живе чуте і як природна простота народного мудрця затемнює рухи паяца“.

Інакше виглядають ті місця, де автор, бажаючи пояснити деякі обряди, заходить в мітольоію. І так, на ст. 245, каже: „Гільце, як і коровай, має на свадьбі значіне якогось сьвятого символа, але ані значіне того символа, ані його початок до тепер не пояснені. В гільци треба мабуть видіти дуже давнє поважає сьвятих лісів і дерев“. На стр. 247 в пісні:

Ой ви вороги, вороги,
Не переходьте дороги;
Нехай перейде родина,
Щоб наша Маруся щаслива!

добачує автор старинну побутову ознаку ворожнечі родів одних проти других; тимчасом повірка про перехід дороги є на порядку деннім і нема жадної підстави виводити її з такої старинности.

Коли молодий вибирає ся до дому молодої, тоді сьпівають між иньшими таку пісню:

Мати сина породила,
Місяцем огородила,
Зорею підперезала,
В дороженьку виряжала і т. д.

У других:

Візьми мати, кониченька за поводи,
Випровади свого сина за ворота і т. д.

Д. Ящуржинський говорить тут так: „Пісні, що під той час співвають, дуже замітні. Вони показують на те, що мати підводить коня для сина, аби їхав до тещі; то було лише в давню епоху, коли один рід наїздив на другий; они показують надто на співучасть в тій їзді містичних істот — місяця, зорі“. Я думаю, що виведенє коня не належить зовсім до старини: у нас і тепер, коли молодята побирають ся, а живуть в двох селах, виводить ся коня і молодий їде по молоду на друге село, хоть воно було б дуже близько від першого. Що більше: в горах, де нема добрих доріг, не закладають коний до воза, але верхом, навіть жони, їдуть від молодого по молоду! Що знов до місяця і зорі, то хоть би їх взяти в дійснім значіню, хоть би в переноснім — яко істоти мітичні — не можна би ними „огороджувати і підперізувати“ молодого. Тут проста, звичайна прикраса: порівнянє молодого з красою місяця і зорі, тому і з пояснюванєм місця не треба бічи до дуже непевної і зрадливої мітології. Подібне „мітичне“ порівнянє молодят з місяцем і зорею находить ся на ст. 256. Чому оно конечно „мітичне“, а не звичайне собі порівнянє, не вмію сказати.

На ст. 269 читаємо: Сват, входячи в хату, ударює три рази на вхрест по одвірках: очевидно поважанє дверий (?) або пенатів (!).

На ст. 272 читаємо: „Тоді, коли родичі гостять присутних за радісну звістку про „ціломудріє“ молодої, молода женщина відносить в комору молодим на вечеру курку печену і мід. Першу приносили колись на жертву богови-громовикови, як покровителеви подружа; другий належав також до святих жертвених потрав. Від тої обрядової потрави пішла у нас назва „медового місяця“. Автор говорить тут з такою певністю, як би воно в самій річи так було.

Однакож оден образ вказує таки на старину. Автор описує його так (ст. 265): „Підходять до двора молодої, але там парубки заперли ворота, завалили їх, чим* попало: колодами, поставили в поперек віз, одним словом, зробили щось в роді барикади і не пускають до двора, жадаючи викупу за дівку. Свашки в пісні просять не заступати їм дороги: Поселяни, городяни просимо вас і т. д. Походу жениха такої не пускають. Наступає битва: старости і бояри нападають, парубки борються

ся; при тім замість шабелъ уживають палиць. Борба ся служить згадкою давного звичаю поривати жінщини і воювати за них“.

Як видно, стаття Ящуржинського дуже інтересна, неважаючи, що оголошувано вже тільки разів подібний материял. Шкода лише, що він не мав змоги подати більше обрядів — їх же при весілю гук — і що не старав ся тоті обряди пояснювати етнографією та історією, але мі-
тольогією.

В. Гнатюк.

Ив. Бѣньковскій — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа (Кіевская Старина 1896, IX, ст. 229—261).

Статтю свою автор розпочинає коротким вступом, де пригадує, що доси описувано досить докладно обряди весільні і хрестинні українського народу, а противно дуже мало звертано уваги на обряди похоронні; тож він подає тепер етнографічний материял до сих питань, полишає однак кому другому єго наукове оброблене. Материял сей зібрано в повітах Старокопчанівським і Заславським Волинської губернії.

В перших трех главах подає автор повірки про знаки, що звіщають смерть, як н. п. наводить одно оповідане про предчуте смерти і подає кілька народних толковань снів.

Дальше говорить про виводи, які робить нарід з обставин смерти і наводить народні оповідання про смерть ворожитів і відьм.

Описано при тім докладно одяг смертний небіжчиків, як також і обряди при виношеню жерця з хати, спосіб оплакування і поминки. Подано далі кілька оповідань про пробуванє душі по смерти між живими і згадано коротко про способи, якими люде оберегають себе від небіжчиків, що виходять з гробів.

В кінці говорить автор коротко і загально про гадки народа про той світ.

Г-а.

Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, von Julian Jaworski (Zeitschrift für oesterreichische Volkskunde, 1896, XII с. 353—361).

Автор зібрав досить багатий, переважно друкований материял для зображення вірувань про сю рослину, що зветь ся у Русинів переступ або переступень, а у Німців Alrama, Alraumwurzel (Bryonia alba). Та розправа не додержує докладно того, що заповідає титул. Автор не подає суцільного образу вірувань Русинів-Українців про ту рослину, а підмішує на кождім кроці руські подробиці польськими, чеськими, німецькими і т. и.

Є се блуд методологічний, котрого не можна усправедливити змагавем до порівняного студійованя теми, бож і в такім разі конечно треба насамперед вяснити суцільний образ даного явища на певнім національнім ґрунті, а тільки тоді порівняне студійоване сего явища може довести до певних вислїдків. Так само автор подарував собі зовсім географічне означене терену, де він чи другі збирачі знайшли отсе віруванє. Се зовсім не все одно, чи воно знаходить ся на сході, чи на заході, в сторонах сумежних з Поляками чи з Великоросами, чи може де в таких закутках, куди з трудом доходять чужі впливи.

Автор не вдаєть ся в детальний розбір поодиноких мітичних і легендарних виображень, що вяжуть ся з мандрагорою. Остаточний его висновок такий, що віруваня про мандрагору не є первісна мітична власність Русинів, а дійшли на Русь ураз із християнством, бо в Біблії (Битія XXX, 14—21) оповідаєть ся про сю рослину, а те саме оповіданє повторено з деякими додатками і в апокрифічних заповідях 12-ти патріархів (гл. мої Апокріфи старозавітні 195—196). Друга верства оповідань і вірувань прийшла з заходу з ріжними зільниками, люцідаріями, а також устно через Чехію і Польшу. Цікаво, що приведенє автором німецьке оповіданє про викопуванє мандрагори при помочи пса, котрого привязувано до рослини обкопавши її, а опісля ваблено пса і той шарпнувши ся виривав мандрагору а сам падав неживий, знаходить ся в Крехівській Палей XV в., гл. Апокріфи старозавітні, LIII.

Др. Ів. Франко.

О. Л. Фотинскій — Краткое описание предметов древности, пожертвованных въ волынское епархіальное древнехранилище по іюль 1893 г. Почаїв, 1893, ст. 59.

— Краткое описание памятниковъ древности поступившихъ въ Волын. Епарх. Древн. (съ іюля 1893 г. по 1 августа 1894 г.) вып. II, Почаїв, 1894, ст. 71.

Волинський епархіяльний музей, заложений доперва р 1893 (в маю), а вже з'умів згромадити в собі доволі значну скількість предметів місцевої старини, розумієсь, виключно тих, що відносять ся до історії церкви.

Межи річами і звярядами церковними, які попали в сей музей, деякі можуть бути цінним материялом до історії культури і штуки України. Найстарші памятки сягають віка XIII. Образам часого придані характеристичні написи. Число тих старинностей досягає до 154.

Гарно також представляє ся відділ рукописний музея. Справознавець не займає ся научним боком сих рукописей, а лишень вичисляючи описує зверхній вигляд, склад, час написаня (часом в приближеню), подає візрічі

мови і правописи сих рукописів. Окрім писаних книг церковних, що з них найдавійші походять з в. XIII і деякі мають приписки дуже інтересні чи то з боку історичного чи язикового, подибуємо збірники оповідань апокрифічних (чч. 20 і 364). Деяке значінє історичне можуть мати церковно-приходські літописи повітів житомирського, новгород-голинського, заславського, кременецького, луцького, ровенського і ин. (чч. 45, 352). Подибують ся також „катехисми“ та „поучення“ писані мовою народною українсько-руською (чч. 369, 372 і ин.). Загальне число рукописів виписить 380 N-рів.

Межи друкованими книжками находять ся рідкості, найбільш латинсько-католицькі, а з руських замітні кївські друки писань Галятовського і Барановича (181, 182).

Вкінці подає справознавець перегляд видань сучасних, які поступили у Вол. Еларх. Музей.

С. Т.

✓ Волинській историко-археологической сборникъ, вып. I. Изданіе распорядительнаго комитета Волинскаго церковно-археологическаго общества, Почаїв-Житомир, 1896.

Сей збірник розпочинає собою — як показує й передмова до него, — видавничу діяльність нового церковно-археологічного товариства на Волини. Поставлено на меті видавати такі збірники кождорічно. Перший збірник, як говорить ся в передмові, не претендує на цільність і оригінальність. Він дає місце для всякої статі, що ино дотикаєть ся до давнини Волині або й всего „південно-західного“ краю...

Названий збірник — цікавий для нас перше всего тим, що знаєміть нас з діяльністю недавно заснованого на Волини церковно-археологічного товариства для історично-археологічних розвідок про місцевий край. Треба сказати, що в сім поважнім ділі Волинь трохи спізнала ся, хоч би в порівнянню з иньшими сусідними сторонами — Київщиною, Поділем, Холмщиною. Сі уже давненько розпочали сю роботу і справляють її часом не аби як. На Волини ж тільки року 1893 го налагодило ся, як слід, „древнехранилище“ в Житомирі, а р. 1894-го засновало ся при ній „церковно-археологічне товариство“. З початку збірника покладено: „отчетъ о состояніи Волинскаго церковно-археологическаго общества“ за 1894-й, а потім і за 1895 рр. Звідси ми знаємімось зо всіма обставинами уродження, сучасного пробування, з замірами і початковою діяльністю сеї інституції. Потреба в історичнім товаристві почувала ся між певною частиною громади волинської вже давпо, але треба було зібрати до купи охочих людей і найти яку небудь значну підпору на завжди трудний

початок. Такою підпорою став теперішній преосвященний волинський Модест. За его заходом і пицьнуванням справдити ся давні бажання. Перш від усього „древнехранилище“, що раніше пробувало в Володимирі Волинськїм, занедбане і занехаяне всім, — тепер було перенесене і відкрите знову в Житомирі, з значним розголосом. Цікава з деяких поглядів промова, яку держав при сему один з горячіших робітників в сему ділі О. Фотинський. В ній він зразу дав цілком правдивий нарис того значення, яке можуть мати розвідки про давнину такого історично-багатого краю, як Волинь. Сьмільово і виразно подав він значніші риси її минувої історії, повної багатирської боротьби за свою самостійність. Назвав він цілі ряди славетних борців, центри просвіти, діячів науки, котрих немало дала Волинь. Далі каже, що багато дечого з місцевої історії ще остаєть ся темним, тут то й потрібні пам'ятки старовини, що можуть дещо прояснити... Але на сїм д. Фотинський ще не кінчає: для чого ж усе отсе, яка конечна мета? Щоб скоріще скінчив ся процес „нового обрусенія“ сего заполячаного краю, бо тільки од цікавотої асиміляції з великою Росією залежить его „благоустройство...“ Ну, се вже поправді дуже далека і химерна мета. Чи не природнійше було б ораторови од розвідок про старовину, од збудження в народі любови до свого рідного минулого перейти до розвою в сїм самім народі самосвідомости, думки про свою самостійну вартість і т. и.

Але вернемось ще до товариства. Коли засновало ся „древнехранилище“, то коло него скоро скупили ся люде з науковими інтересами, найшлось чимало членів почетних, жертвователів. Розуміть ся, наукових сил, видно, дуже мало ще на початку набрало ся. Треба тішити себе, що се так тільки в початку... Але сї робітники, хоч ще молоді, та досить завзяті, як можна вважати по тому, що зразу ж оповіщають війну всяким центральним археологічним комітетам. „Дивно нам, читаємо ми в збірнику — чути ще й досі розголошування про централізацію в столицях всіх руських історичних пам'яток. Се давніше бажання столиць видусити все лучче з провінцій... понижає загальний культурний рівень держави. Будемо сподіяти ся, що сї еґоїстичні бажання централізаторів так і зостануть ся бажаннями...“

Взагалі сї діячі мають дуже хороші але й великі заміри що до місцевої археологічної роботи. Вони кладуть собі мету звертати увагу на всі пам'ятки старовини, щоб вони не пропадали марно, та не переходили в чужі руки або не перехоплювались центральними комітетами.

Окрім сего товариство розпочинає видавництва наукові. Про сю роботу свідчить виданий збірник. В укладі сего збірника приймали участь: прот. Н. Трипольский, Г. Крижановський і О. Фотинський; вони ж заповнили его майже виключно своїми працями.

Після названого справоздання стоїть в збірнику велика й доволі цікава розвідка Г. Крижановського — „Рукописныя евангелія Волинскаго Епархіяльнаго Древнехранилища (историко-діалектологіческіе очерки)¹⁾. Історичні звістки про ці евангелія автор старається подати на основі різних і частих приписок на них. Рукописи обговорених автором евангелій — одна XV—XVI в., чотири XVI в., одна XVI—XVII в., дві XVII в. і одна XVIII в.; вісім з них — тетроевангелій і одно учительне. Діалектологічні розвідки про них подані автором досить докладно; вони взагалі виявляють великий вплив місцевої волинсько-галицької мови на початкові славянські тексти рукописів. З сего боку вони мають деяку вартість задля історії волинсько-галицької мови в часи з XVI по XVIII вв.

За сею статтею міститься історичний начерк О. Фотинського: „Юрій Немиричъ. Эпизодъ изъ исторіи Волини XVII вѣка“.

Тут автор виставляє Юрія Немирича, родом Волинця, як характерну особу славної в історії України середини XVII віку; в кінці він характеризує його такими словами:

„Могучий магнат в своїх дрібних сварках і бійках з місцевими панами, підкоморій Київського воеводства, маршалок місцевих сеймиків і керманіч місцевої шляхти, утікач до шведського двору і посол шведського короля до козаків, козацький полковник, пропонований канцлер великого князівства руського, з початку соцініянину, що побирав освіту в Голландії і діяльно підтримував одновірців в ріднім краю своїм впливом і своїми літературними працями, опісля православний, — він брав участь в усіх політичних і релігійних рухах свого часу...“

До сього ж автора належить і замітка „Къ литературной исторіи южно-рускихъ апокрифовъ“. Тут описано збірник апокрифів, що належить до „древнехранилища“. Деякі апокрифи наведено потім цілком, а власне: „Житіє і страданія великомученика Григорія. Пострада 5796 года“, „Чудо святаго Григорія Змѣборца“, „Житіє преподобнаго отца нашего Василя Великаго, якъ отъ челоуѣка злаго духа отъгналъ“. Зі „Сна Пресвятыя Богородицы“ наведено уступ, де трактується про те, яких святих в яких випадках треба призивати.

Прот. Н. Трипольский помістив: „Сказаніє о чудотворной иконѣ Божіей Матери Дерманской и пѣсни въ честь ея“. Оповідання зложено на основі польської рукописи XVIII в. і має місцевий інтерес. Того ж

¹⁾ Ця стаття була вже надрукована в Волинських епарх. Відомостях р. 1895, того ж року вона вийшла окремою брошурою (Почаїв, 75 стор.) й була обговорена в X і XIII т. Записок.

автора „Дерманскій архимандритъ Мелетій Смотрицкій, его сочиненія и надгробная надписи на его могилѣ въ Дерманѣ“ — коротка життєпись (6 ст.), що очевидно мала на меті пояснити латинську епітафію. Далі приходять уміщені тієюж особою „Документы относящіеся къ древней исторіи православнаго Почаевскаго монастыря на Волини“. Але про них краще б не згадувати; вони попали в збірник, хочеться думати, з якогось сумного непорозуміння, бо всі вони грубо фальшовані, хоча й претендують на значну давність (мало не XIV в.). Годі зрозуміти, чому прот. Трипольський так обстоює за ними і навіть в другий раз передруковав їх в збірнику з „Вол. Епарх. Вѣдомостей“¹⁾.

Статті збірника закінчують ся студією О. Фотинського про „Послание м. Никифора къ волинскому князю Ярославу Святополковичу“.

Далі йде відділ „Varia“, що містить в собі невеличкі замітки, документи й матеріяли. „Иконописное отраженіе стараго апокрифа“ О. Ф. тут автор силкуєть ся показати, що основою для одної релігійної картини Волинського „древнехранилища“ могло бути звістне Псевдо-Мессодієве Откровеніє. Той же автор наводить далі документи „Изъ архива Жидичинскаго монастыря“ (всього 8), що дотикають ся ґрунтових відносин межи монастирем і деякими приватними особами з часу XVI—XVII вв. Св'ящ. Н. Бурчак-Абрамович подав „Къ исторіи древне-волинской письменности“: 1) „Предисловіе къ рукописи заключающей бесѣды св. Іоанна Злагоустаго на Евангеліе отъ Маттея 1524 г.“ 2) „Приписка въ рукописи толкованій св. Іоанна Злагоуста на евангеліе отъ Іоанна 1605 г. 3 Фев.“. Св'ящ. А. Бордюговський — „Надпись о времени построения церкви въ с. Охлоповѣ Владимироволинскаго уѣзда 1638 г.“ Св'ящ. И. Дучинський — „Пѣсни про польское возстаніе 1863 г.“, звіршовані якимось домашнім піітою і частенько співались селянами заславского повіту.

Взагалі треба сказати, що розглянений нами збірник, як результат перших заходів новоурядженого товариства, заслугоує похвали і зичення дальшого успіха в тім же напрямі. Пожаданим було б бачити в складі товариства на будучі часи більш діячів, більш наукових сил. Поки що товариство очевидно не вміло придбати симпатій всіх місцевих аматорів давнини. До співучасті закликано лише духовенство, а бажано, щоб притягнув і сьвітський елемент. Добре б було для того, аби товариство уникало всяких специфічно-духовних тенденцій, що з вимѣгами наукової правди часом нічого спільного не мають.

С. Грущенко.

¹⁾ Дивись про се саркастичну описівку в Київській Старині р. 1896: „Новыя откритія въ области древне-волинскаго лѣтописанія“.

Харьковскій Сборникъ, литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“ 1895 р., вип. 9-ий. Виданіе Харк. Губ. Статист. комитета, під редакцією В. В. Іванова, 494 ст. з додатком мапи Слобідських полків.

Випуск сей Харківського Збірника уложено на взір сього ж видання за попередні роки: відділ I складається з літературно-наукових статей загального характеру, відділ II — материяли, в сїм випуску — материяли для етнографічного студійовання Харківської губ.

В першій відділі видруковано початок праці д. Е. Альбовського „Історія Харківського слобідського козачого полку“, про неї будемо говорити особно; далі:

Демидов — Церковно-судова практика в справах шлюбних в Білгородській єпархії.

Ся праця д. Демідова є дальшим тягом вже друкованої в V вип. Харківського ж Збірника, а власне глави „Про відкинення шлюбу“ і „Про уневажнення шлюбу з причини многошлюбности“. Автор констатує факт, що в XVIII ст. церковні заборони (епітемі) в духовних судах заміняють ся карами по тілу під впливом суворих цивільних законів Петра I, карами, що не мали жадних підстав ані в правилах каноничних, ані в цивільній кодексі в справах церкви.

Для ухвал своїх в справах шлюбних білгородський церковний суд уживав такого просторого збірника законів, як „Кормча“ і тому нерідко ухвали його бувають суперечні. З сих ухвал видко, що нерідко в випадках цілком однакових шлюб один раз признавав ся важним, а другий — уневажняяв ся (ст. 106). В загальних рисах система судівництва була така: духовна управа збирала фактичний материял в певній справі, не рішаючи її. Виписувала всі належні до неї правила і передавала всі ті акти (з своїми увагами) архиєрею, в його домову канцелярію — консисторію. Консисторія вже укладала проєкт ухвали, а архиєрей потвѣрджував його (112 ст.).

До розділу „Про уневажнення шлюбу з причини „многошлюбности“ автор наводить багато цікавих прикладів з побутового життя Слобідської України XVIII ст. З тих прикладів видко, що на многошлюбність дивились передше вільнійш, ніж пізнійше, і випадки многошлюбности, певно, траплялись дуже часто. Подаючи не менш цікаві ухвали консисторії в сих справах, автор робить такий вивід. „Загальне вражене, зроблене на нас білгородськими розправами над многошлюбностями таке, що тут більше як деінде єпархіальна власть старалась відноситись обережно до чоловіка й жінки, хоча б і винних, і часто з найбільшою

поблажливостю втручалась в шлюбні відносини..." (ст. 128). Яко приклад такої поблажливості автор подає такий факт. Вихрест з Жидів Яковлев кидає свою першу жінку, що не схотіла вихрестити ся, і женить ся з християнкою. За рік він вносить до консисторії подання, що б дозволили йому вернутись знов до першої жінки, що вже за сей час перейшла на християнство. Йому се дозволено, а його жінці дано право взяти новий шлюб. Правда, так рішає архієрей (пр. Θεοκτιστ) навперекір думці консисторії. Материялом для сієї статі були „Книга Кормчая“, „Повний збірник ухвал і распоряджень від. Православ. ісповід.“, „Правила сьв. всел. соборів“, архивні акти і наші.

Далі тягнеть ся друк „Материялів до столітя Харківської катедри“ — в сим випуску — біографічний нарис Христофора першого єпископа слобідско-українського В сім нарисі подибують ся цікаві риси з побуту Слобідської України в кінці минулого і початку сього столітя — головним же робом з життя духовних осіб. Статю уложено проф. Н. Лащенком.

В „Історичнім огляді селянського суда“ д. Іларіонов робить побіжний огляд історії селянського суда від заснованя російської держави, закінчуючи реформою волосного суду законом 12 липня 1889 р. Вивід автора про реформу волосних судів за царя Олександра III здаєть ся нам занадто теоретичним і зраджує необзнайомленє автора з тим, як переводить ся реформа в житє. Автор каже — „з заведеннем судово-селянської реформи царя Олександра III волосні суди стали більше певною організацією і зробились інституцією державною: волосні суди вибирають ся з ліпших (?) і добронадійних (?) селян, складають загальну судейську присягу і мають відповідний їх стану знак; волосні суди підлягають контролі приватних осіб (?) і цілих інституцій: повітових з'їздів і губернських зібрань“ і ин. Сей оптимистичний погляд на сучасний стан волосних судів з часів заведеня реформи 12 липня 1889 р. цілком не потверджуєть ся дійсносцю. Хабарство і самоволя і тепер панують в наших волосних судах; як і колись — горілка має величезний вплив на його ухвали; надто ж самовільно поводять ся земські начальники, що відповідно своїм забаганкам кажуть вибирати на судей тих або інших людей. „Ліпші люде“, вибрані на судей, здебільшого добавають інтерес в платні — 60, 70 руб. Волость, яку може оновити і піднести хіба тільки вплив інтелігентних людей, по реформі 1889 р. в істоті річи лишаєть ся такоюж самою, якою була і перед нею і ще чекає реформи, в свій час досить виразно зазначеної російською пресою — перетворення з інституції клясової на загальну.

Сей відділ кіпчить ся цікавим материялом з права звичаєвого у селян Харківського повіта — що до питання про „спадко-

ємство“ в селянськiм житю, про „права приймакiв“, про „спадкоємство приймакiв в бiчнiй линiї“, про „спадкоємство пасерба в маітку ма-чухи“, „удови i братiв“ i т. д. „про вагу тестаментiв в селянськiм житю“ i ин.

2 вiддiл Харкiвського збiрника складають материяли з етнографiї Харкiвської губ. Материяли сi прислають ся рiзними любителями етнографiї i збирають ся на пiдставi програм Харк. Стат. комiтета, розсила-них по всiх школах Харк. губ. Не маючи певно инших способiв для студiювання края, Харк. Статист. комiтет обрав сю систему: в вiдповiдь на свої програми комiтет дiстає рiзнороднi описи типових сел Харк. губ. Ся система, даючи великi вигоди, з боку дешевості її, має про теж i великi вади: з вiдповiдей нерiдко виникає цiлковите незнанє, як групувати зібраний материял. Звичайно, дiло редакцiї видати сей материял найвiдповiднiйше до сучасних вимог науки. Не кажучи вже про бiльш систематичне групуванє материялу, редакцiя могла б поробити вказiвки варiантiв, а також додати i загальний рiчевий показник етнографiчного материялу. Се значно б улекшило користанє з сих материялiв при нау-кових роботах.

В сiм випуску, умiщено опис 14 сел Харк. губ., разом з попе-реднiми всiх сел таким чином описано — 25. Бiльшiсть кореспон-денток — жiнщини, коли не помиляємось — народнi учительки. Опис слободи Бiло - куракино в сiм випуску не повний, початок умiщено в попереднiм. В сiм же випуску видруковано: Народнi оповiданя i ле-генди, оповiданє про розбiйникiв, зашептунаня i лiки на хороби, при-вороти, примiти на рiжнi випадки з житя; колискові пiснi i дитячі забави.

В оповiданях про „розбiйникiв“, проводирiв чи отаманiв невеличких ватаг, їх малюють звичайними рисами героiв сього типа: вони грабують тiльки багатих, дiлять ся з бiдними награбованою здобичю — взагалі їх оточують звичайною авреолею народних героiв. Вони нiколи не злама-ють свого слова, великодушнi, обдарованi надзвичайною силою, здiбностями i т. д. Правда, розбiйник Василько не роздає своєї здобичи, а закопує в землю, тим часом як „Засерин“ — страх панiв на рiцi Айдарi — всю награбовану здобич роздає бiдним. Шкода лишень, що сi оповiданя не записано дослiвно, а переказано тiльки змiст їх. З легенд згадаємо де-котрi „о тiм (?) що трапилось Давиду, як дописував псалтир“, „Гоненє на Христа“, „ким поповняєть ся пекло“, кiлька оповiдань про вiдьом i вовкулакiв, „о тiм як баба бабувала у чортiв“ i т. д. „Зашептунаня од перелогiв“, „од криви“, „од червей“ i т. д. В роздiлi „народня мудрiсть“ наводить ся ряд правил на рiжнi випадки з житя: „Як красти i не

попадацьця“, „Як зробить хору“, „Щоб скотина велась і благополучна була“, „Чим побідить відьму“ і т. д.

В відділі „Пісні“ видруковані колискові пісні — „присьпівки дітям біля колиски“, далі ряд жартовливих пісеньок і приказок для дітей, а далі — описи дитячих забав з невідлучними до них присьпівами і казками.

Описи сел (слобід) уложено на підставі програми: Осадження (перекази про часи осадження, житло, одежа, їжа. Замовлення, рід праці. Релігійність, стан духовний. Становище жінок. Весільні звичаї і пісні. Родини і похорони. Весняні, літні і осінні пісні. Игрища, вірування, прислів'я і т. д. Вже з самого переліку сього видно, як безсистемно уложено материял. Не всі слободи, описані в Харківськ. Збірнику, заселено виключно Українцями, в Старобілськ. пов. Харківщини є і великоруські селитьби вповодж Донця і Айдарі. В збірнику описано і сі села. Часом людність таких сел сумішна — українська і великоруська, тож і цікаво б було порівняти пісні, звичаї, мову таких селитьб. Се показало б також, як далеко сягає перейманне і позичанне у двох народностей, що живуть побіч себе і при однакових економічних умовах життя.

Складаючи подяку Харк. стат. комітету від усіх тих, хто займаєть ся етнографією, за виданне цікавого материялу, ми не можемо не висловити жадання, аби на далі виданне сього материялу виходило в формі відповіднійш припасованій до користання з нього при роботах наукових. Дуже б пожаданим було систематичнійше групування материялу, вказівки варіантів мотивів і в додатку — річевий показчик.

Е. Р-ва.

Календарь Подольской Епархіи на 1897 годъ (Додаток до Подольских Еп. Відомостей), Каменець, 1896 р.

Ідея місцевого календаря, видаваного до тогож для визначеної верстви певної місцевости, заслугує на нашу думку, всякого признання. Ми маємо на оці при сьому не так практичну користь такого видання, як його теоритичний інтерес. З сього боку — чим певнійші межі району, що має обійняти видання, і чим вузше обраний круг його розповсюдження, тим більше воно мусить позискати що до свого характеру: власне тим виразнійше відібеть ся в ньому місцевий кольорит, тим, так мовити б, індивідуальнійше воно буде, а наслідком сього тим більший інтерес викличе воно до себе. З сього погляду загальний календар неможливий, бо зміст його мусів би обмежатись місяцесловом та відгадуваннями погоди, що не мають жадної цінн.

Перед нами календар для Подільської єпархії. Ось вже другий рік, як редакция Под. Еп. Відомостей дає в додатку календар для своєї єпархії. Коли порівняти перший випуск до сього, то порівнянне посвідчить далеко не на користь останнього. Зміст його складається по часті з позичок з старого календаря (про особливості богослуження), з Епарх. Відомостей (некрологів), з передруку з невеличкими змінами статей д. О. Лотоцького, вже друкованих (Святитель Θεодосій Углицький і Братівський жіночий монастир); тільки замітку про касу взаємної допомоги уложено, як бачимо, спеціально для календаря. Редакция не постаралась, чи не мала спромоги надати змісту календаря виразного місцевого інтереса. Коли не рахувати двох згаданих історичних статей, то календар міг би бути придатним для якої будь єпархії. Будемо сподіватись, що ся недостача зникне в дальших річниках сього симпатичного по своїй ідеї і початку видавництва. *Д.*

✓ Народописна карта українсько-руського народу. Зладив др. Гр. Величко. Коштом і заходом товариства „Просвіта“ у Львові, 1896.

Кожда карта, чи то народописна, чи иньша, якого-будь народу чи краю, може бути зроблена без великих помилок тоді лишень, коли вона іде або разом з доброю географією, або після неї, а скоро іде воно навпаки, без великих помилок ніяк не обійдеться. У нас, як се відомо, і доси, на превеликий жаль нема докладного огляду ні етнографії, ні географії, ні статистики України-Руси. Невеличка робота д. Заклинського зовсім не займала України російської. Таким чином, споруджуючи карту України-Руси треба ужити силу і часу і праці на то, що б позбирати по чужих мовах відповідні матеріяли, добре їх вистежити, критично перевірити, не в однім доповнити терминологією і виробити собі систему ту, чи иньшу, та вже й перевести її консеквентно до самого краю. Праця — очевидно — не легка, хоч би де її довелося справляти, а у Львові і поготів: бо не можна не признати, що у Львові Україну російську з погляду географічного і статистичного знають вельми мало і тяжко там розжити ся і на відповідні джерела географічні і статистичні що до України російської.

Тим-то, на мою думку і „Народописна карта Українсько-руського народу“ вийшла з рук дра Гр. Величка з значними вадами; тим і ми не можемо строго ті вади осуджувати, але уважаючи на всі перешкоди, признаючи працю і заслуги автора, не годить ся і промовчувати ті вади.

Передовсім карта д-ра Величка невдовольняє нас з боку зверхнього. Звістно — се вина не за автором карти! Очевидно, що картографія у Львові стоїть вельми слабо, і було б геть ліпше і користнійше вдати ся до картографичних закладів у Відні, або в Парижі. Карта України-Руси, що вийшла у Львові, зроблена зовсім не по художницьки, недбало, і з сього боку робить досить неприємне вражінє. Картограф не поцильновав навіть дібрати відповідні краски. Жовтий колір зовсім не з придатних. На карті ми бачимо, що отсім коліром бажали визначити „Українців-Русинів“; одначе колір карти значно відріжняється в сему разі від коліру положеного в „поясненях“. На карті місцевости залюднені Українцями наведені не скрізь однаковим жовтим коліром: північну сторону (Галичина, Волинь, Київщина, Чернигівщина і ин.) наведено коліром геть густійшим і темнійшим, ніж сторона південна, де колір вже занадто ясний. Лимани біля Одесси зроблено так недбало, що їх можна брати за озера, тим паче, що й написи на них нічого не визначають: стоїть собі „Хаджибей“, „Куяльник“; а що воно таке Хаджибей і Куяльник — не знати і хто не знає, той і не вгадає з карти. Так само не можна знати, — бо на карті не визначено: де межа між Полтавщиною та Київщиною, почавши низше Києва? Ми знаємо, що тут межує Дніпер, як і далі на південь межує він Катеринославщину з Полтавщиною, Херсонщину з Таврією, то й треба було навести сю межу красками, як наведена вона по Дніпру вгору від Києва до Лоїва і по Десні до повороту суходолом між Черниговщиною та Волинею. Взагалі про межі треба сказати, що на карті не скрізь визначено їх певно, але скрізь невиразно, сліпо.

Читаючи на карті д-ра Величка написи, не можна не спостерегти, що автор жадної системи тут не тримав ся і не можна вгадати, якої термінології, яким назвам він давав перевагу? чи урядовим, чи народнім? На нашу думку, карта народописна українського народу повинна була пильно, систематично і скрізь затримати народню термінологію і народні назви, коли ж назви урядові розходять ся з народними, так треба було ужати перших підписуючи їх внизу під останніми. Инде воно так і зроблено, напр. Ужгород (Унгвар); але таких випадків вельми наомаль. Часто бачимо -- що автор нехтуючи назви народні зовсім, подає тільки перекручені з української на мову російську назви, напр. — Прилуки (и) зам. Прилука; Лубни — зам. Лубні; Ромни — зам. Ромен; і т. ин. Инде стрічаємо такі назви, яких ні по українськи, ні по російськи нема: напр. Бедрянськ (треба гадати, що се місто Бердянськ, назва від р. Берди, а не від бедра); Воронівська губернія зам. Вороніжська; або що таке „Кримска“?. З літер якими зроблено сей напис, треба гадати, що автор хотів визначити Кримську губернію; але ж

такої губернії нема, кримський півостров становить південну частину „Таврической губернії“.

На нашу думку на карті народописній, зовсім не до ладу ужиті урядові назви провінцій (губерній) і зовсім не ужито назв народніх: замість Волини, Київщини, Полтавщини, Таврії і т. д. на карті читаємо „Волинська губ.“; „Таврійська губ.“ і так скрізь. До речі зауважу і на правописну безсистемність. Коли вже автор карти взяв назви урядові, то треба було в них скрізь тримати і вимову російську; сего нема, в фонетиці плутанина; напр. Могилівська, Минська (так і повинно бути на українській карті), але ж в назвах українських губерній читаємо: Чернигівська, Київська, а поруч з ними Волинська, Херсонська!

Хоч се карта не гідрографічна, але все пожаданою була б більша докладність що до рік. Гляньмо хоч на правобережний напр. Дніпровий доплив — річку Рось: бачимо, що на карті вона починаєть ся трома річками, і не вгадаємо: котра ж з них Рось? Знаємо, що недалеко біля устя Роси — стоїть село Пекарі, а між ним а Канівом — українська „Мекка“ — Шевченкова могила... Нічого сего нема на карті українського народу!... З правого знов боку — не вгадаємо, котра з чотирох річок — Удай! Напис „Удай“ знаходимо вже низше Пирятина, але ж при якій саме річці стоїть Прилука? Так само і з річкою Сеймом... А річка Супій — не мов річка якоїсь пустині, ні до якої другої річки своєї води не несе! Сула — зливаєть ся з п'ятих річок, а не знати — котра з них Сула? Не згірш і з Ворсклою: початку її — не знайти на карті! На мою думку, назву річки треба писати при самому початку. Тоді б, глянувши на карту, зараз би і знав, що Ворскла починаєть ся в Курщині низше села Кочетки і доплив єї — Братова межує Курщину з Харківщиною.

Далі — не визначено на Дніпрі усіх головних порогів і хоча б здебільша острови: як от Дубовий, Пісчаний, Токмаків, Базавлуцький, Тавань, Кошовий...

Тай про другу значну річку — Кубань не можна не зауважити, що на карті вона геть не відповідає дійсности: Кубань починаєть ся з снігів Ельбаруса і тече колінами; аж доки не поділила ся недалеко від свого устя спершу на ерики, а потім на всілякі рукави, з них Притока і Переволока течуть в море Азовське; а головна вода Кубані леться гірлом Бугазським в Чорне море. Притока має силу силенну ериків; з них годилось би завести на карту хоча важнійші.

Більш за все не поталанило на карті містам і місточкам на Україні з погляду статистичного. Автор карти поділив їх на три категорії: а)

що мають людности від 10 до 50 тисячів; б) від 50 до 100 і в) більш 100 тисячів. З таким статистичним поділом годити ся не можна; але й він не певний. Мабуть др. Величко користувався задля його з матеріалу вельми старого, а через те такі міста і місточка, що мають людности більш як 10.000, на карті зовсім не підкреслені; от напр.: в Полтавщині: Лубні, Хорол; в Черниговщині: Борзна, Кобижча, Носівка; на Волини: Овруч і т. д. Чимало міст, що на карті мають людність меншу, ніж вона є дійсно; напр. Кременчук, Миколаїв, Пинськ і т. ин. А в Криму напр. майже зовсім не визначено на побережю залюднених місцевостей: так от від Севастополя до Алупки ніби опріч Балаклави нема ніяких селитьб.

А від Ялти до Судака і від Симферополя до Ялти немов чиста пустиня — немов української людности тут вже зовсім нема! Правда, трошки в гору за Симферополем на північ зроблено невеличку плямку того коліру, що повинен би визначати українські селитьби, але на цілий Крим се одна єдина жовтовата плямка, та й біля неї стоїть напись: „Розенталя“; виходить з назви, що се селитьба німецька б то...

Дивують нас теж написи на гісаметричній карті „малоруських земель“ (чому не українсько-руських?); маємо тут напр. „Уровень...“ Кинемо очі по карті трохи на схід і маємо: „осади малоруські...“ Час би вже ту куляву термінологію залишити.

О. Кониський.

Юго-западныя желѣзныя дороги. Историко-экономическій очеркъ, составилъ П. Андреевъ. К., 1896, стор. 133.

Праця д. Андреева не єсть дійсно нарис історико-економічний; властиво се та праця, що по канцеляриях російських зоветь ся „докладами“ та „записками“. Знати, що—автор орудовав дуже богатим матеріалом, та бракувало йому хисту спожити той матеріал так, що б вийшла з його монографія цікава про кожну освічену людину. Тепер праця д. Андреева з боку історичного дає лишень указки тому, хто хотів би в загальній історії культури на Україні другої половини віку XIX не минути і історії залізниць: вона вказує, де розжити ся на потрібний матеріал. З боку економічного праця д. Андреева ще менш дає: цифрових дат хоч і досить, але щоб надати їм ваги з боку економічного, треба инакше їх згуртовати і освітити. А про те книжка може знадобити ся не для самих тільки залізнично-дорожників.

Ініціатором будованя залізниць з Одеси до Москви (теперішніх — київсько-вороніжської і „югозападної“) був ще р. 1836 цар Микола, але будувати дорогу почали року 1864. Двацять вісім років пішло на

стеження і змагання: кудю ліпше правити залізницю з Одеси? чи через Кременчук і Харків, чи через Київ? Цікаво що вже в рр. 60-х, як зайшла в Географичному товаристві російському бесіда про простованне залізницї, так П. П. Семенов (нині сенатор і президент того товариства) стоячи за Кременчук, доводив, що Київ треба лишити без залізницї, бо „промисловий розвиток не „русскої“ окраїни спріятиме зміцняти ся сепаратистичним тенденціям, а треба будувати залізницї по країнах заселених єдино Великоросами і не займати таких, що заселені мішаниною“ (стор. 23).

Розвиток „югозападныхъ“ (себ то правобічних українських) залізниць бачимо з того, що в р. 1880 їх було 2038 верстов, а р. 1894 стало 3492 — в один рік, а на два гони 5749 верстов. Одначе рух платних пасажирів і тягарів за 15 р. не вельми побільшало: по I і II кл. майже не перемінило ся — в I класї побільшало на 152 чолов., в II поменшало більш ніж на 116 тисячів а в III класї побільшало на 30 т. Колич додати і дітей, так пасажирів в загалї за 15 літ побільшало майже на мільон. Найбільший зріст бачимо на пасажирях безплатних, або пільжних та на війську. Перших року 1880 перевезено 18979, а р. 1894 — 68.434. Війська перевезено р. 1880 — 246 тисячів, р. 1894 — 407 тисячів.

Перевіз збіжа в зерні з 45.347 тис. пуд. за 15 років побільшав до 175.086 і т. п. О. К-ий.

Паровые ширококолейные подъездные пути къ станціямъ Югозападныхъ желѣзныхъ дорогъ. К., 1896, стор. 519, 4^о.

В отсему здоровенному фолїанті доводить ся потреба і вигода будовання 20-ти підїздних (бічних) залізниць. В довід того призирано і подано багацько цікавих цифр продукції того району Правобережної України, по якому проходили б нові залізницї. Хто б схотів попрацювати коло картини економічного побуту сїєї країни, тому вельми здали ся б статистично економічні дати наведені в отсїй книжцї; тільки ж брати треба їх яко сирий материял, що може мати вагу лишень в гурті з иншими, потрібними задля повної картини економічної. О. К.

Видавництва й книжки, обговорені в с'їм томі:

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські:

Зоря
Житє і Слово
Правда
Учитель
Діло
Буковина

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси, и описъ древностей, 1896.

Х. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 году, 1895.

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева, 1896.

А. Димитріу — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками 1895.

Е. Θ. Карскій — О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей, 1894.

В. Антоновичъ — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи, 1896.

Н. И. Петровъ — Кіевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, 1896.

A. Jelski — Wiadomość historyczna o pasiarni Radziwiłłowskiej w Słucku, 1896

M. Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie або przeworskie, 1897.

А. Андриевскій — Последніе кіевскіе сотники, 1896.

E. Worobkiewicz — Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, 1896.

В. Лапинъ — Харьковское общество благотворенія въ 1812—1817 р., 1896.

І. Заневич — Знесенє панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830—1848 рр., 1896.

В. А. Клоустон — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, 1896.

Х. Яшуржинскій — Свадьба малорусская, какъ религіозно-бытовая драма, 1896.

И. Бѣньковский — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа, 1896.

J. Jaworski — Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, 1896.

О. Л. Фотинскій — Краткое описаніе предметовъ древности, пожертвованныхъ въ волынское епархіальное древпехранилище по іюль 1893 г., 1893.

— Краткое описаніе памятниковъ древности поступившихъ въ волын. епарх. древн., 1894.

Волынскій историко-археологическій сборникъ. Вып. I.

Харьковскій Сборникъ, литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“, т. IX, 1895.

Календарь Подольской епархіи на 1897 годъ., 1896.

Гр. Величко — Народописна карта українсько-руського народу, 1896.

П. Андреевъ — Юго-западныя желѣзныя дороги, 1896.

Паровые ширококолейные подъѣздные пути къ станціямъ Юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, 1896.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwiński 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's. Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—'89.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Sašekwič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewiž, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 2.2—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—24; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Welicko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliźniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archaeographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *.* 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 (Januar—April) 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickij (mit 2 Figuren) 1—3; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai—August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI. 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

2p

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bitts Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von H. medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—1; Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Fürs, Lithauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594 geth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr I. Fr (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der fessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—1 bibliographie 1—60; Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847 kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. B zur physikalischen Terminologie, 1 Theil: Mechanik, zusammengestellt von V wyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls U chungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie. Uebersicht von M. duba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj. 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušew 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von dr. C. Study 1—22; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Rada 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko schaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische U chung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850— kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania cholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russl den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte d des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwskyj, 1 1—14; 3. Taras Šewče Petersburg 1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: sicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1— Bericht über die der Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr u Nötzbuch, von S. Tomašiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des Jharh., redigirt von M. Hrušewskyi 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach (im J. 1859), von A. Konyškyi: 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1 Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von M žewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улица Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestra

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.